

**UNIWERSYTET W BIAŁYMSTOKU
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW
MIĘDZYNARODOWYCH**

Anton Kalinovsky

**Ukraina w latach 1991-2004. Geneza Rewolucji
Pomarańczowej na Ukrainie**

Praca doktorska

napisana pod kierunkiem naukowym

dr. hab. Adama Czesława Dobrońskiego, prof. UwB

Białystok 2022

SPIS TREŚCI

WSTĘP.....4

ROZDZIAŁ I

KSZTATOWANIE SIĘ UKRAIŃSKIEJ TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ

1. Terytoria ukraińskie w składzie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Początki ukraińskiej tożsamości narodowej.....12
2. Kozacy i wojny kozackie16
3. Represyjna polityka carska. Ziemie ukraińskie pod rządami Wiednia.....24
4. Ukraina w latach 1917-1945 30

ROZDZIAŁ II

UKRAIŃSKA SOCJALISTYCZNA REPUBLIKA RADZIECKA W LATACH 1985-1991

1. Sytuacja demograficzna Ukrainy.....37
2. Gospodarka USRR43
3. Tracony czas, stagnacja.....50
4. Powstanie opozycji w USRR56
5. Przełom na drodze do niepodległości.....69

ROZDZIAŁ III

GOSPODARKA UKRAINY W LATACH 1991-2004

1. Przejawy kryzysu w latach 1991-199681
2. Reformy rynkowe w latach 1994-2004. Wprowadzenie hrywny.85
3. Polityka prywatyzacji na Ukrainie w latach 1991-2004.....93
4. Kształtowanie się systemu oligarchicznego w latach 1994-2004. Korupcja polityczna.....104

ROZDZIAŁ IV

POLITYKA MIĘDZYNARODOWA UKRAINY W LATACH 1991-1994 WZMACNIANIE NIEPODLEGŁOŚCI I WYRZECZENIE SIĘ BRONI JĄDROWEJ

1. Polityka zagraniczna Ukrainy w latach 1991-2004 r.	116
2. Relacje Ukrainy ze Stanami Zjednoczonymi i Unią Europejską w latach 1994-2004.....	129
3. Stosunki ukraińsko-rosyjskie w latach 1994-2004.....	137

ROZDZIAŁ V

SYTUACJA POLITYCZNA NA UKRAINIE W LATACH 1991–2004

1. Pierwsze lata niepodległości	144
2. Przyjęcie konstytucji i próby jej zmiany w latach 1991–2004.....	151
3. Geografia wyborcza w latach 1998–2004. Ku Pomarańczowej Rewolucji	157

ZAKOŃCZENIE.....	169

BIBLIOGRAFIA.....	174

SPIS TABEL I WYKRESÓW.....	196

WSTĘP

Tytuł mojej rozprawy doktorskiej brzmi: *Ukraina w latach 1991-2004. Geneza Rewolucji Pomarańczowej na Ukrainie*. Od początku jednak zakładałem, że nie będzie to typowa praca politologiczna i będę się starał eksponować również wątki historyczne sięgając do dawnych dziejów ziem ukraińskich. W końcowym okresie pisania rozprawy takie ujęcie okazało się niespodziewanie jeszcze bardziej ważne, można było konfrontować fakty historyczne z propagandą rosyjską (putinowską), która się nasiliła po rozpoczęciu wojny Rosji z Ukrainą. Główne jednak pytania badawcze brzmiały: Czy istniały na Ukrainie w latach 1991-2004 niezbędne warunki dla przeprowadzenia gruntownych reform ustrojowych, które pozwoliłyby na rozpoczęcia procesów integracyjnych z Unią Europejską? A jeśli nie, to dlaczego Ukraina w tym okresie nie rozwijała się podobnie jak jej sąsiedzi: Polska, Rumunia, Słowacja i Węgry oraz republiki bałtyckie: Litwa, Łotwa i Estonia. Dlaczego zabrakło konsekwencji w postępowaniu władz kijowskich i nie został wówczas jasno zdefiniowany interes narodowy, narodowa racja stanu?

W ostatnich dziesięcioleciach istnienia Związku Radzieckiego Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka¹ nie przejawiała wyraźnych tendencji niepodległościowych, ustępując w tej mierze republikom nadbałtyckim (Litwa, Łotwa, Estonia) i Gruzji. Z drugiej strony USRR nie była jednak republiką tak silnie proradziecką jak Armenia, Białoruś albo Kazachstan. Elity ukraińskie dążyły do wzmocnienia częściowej samodzielności (autonomii) przede wszystkim w wymiarze gospodarczym, by zachować rzeczywistą pozycję wicelidera w ramach ZSRR. Taką kolejność zapisano wprawdzie w Konstytucji ZSRR, jednak o ile prymat Rosyjskiej Federacyjnej SSR nie ulegał wątpliwości, to trwała ustawiczna rywalizacja pozostałych republik o względy Moskwy i profity z nich wynikające. Notabene, rywalizacja prowadzona różnymi środkami i z różnymi skutkami.

Ukraińskie pragnienie zwiększenia samodzielności rosło wraz z nasilającym się kryzysem w ZSRR oraz *perestrojką* zapoczątkowaną przez Michaiła Gorbaczowa. Ukraina mogła wykazać się atutami obiektywnymi, poczynając od rozległego terytorium i pięćdziesięciu kilku milionów ludności, ale zdawano sobie sprawę w Kijowie, że to nie wystarcza. Z Kremla mogły być formowane zarzuty wobec Ukrainy co do faktów przeszłych (przykładem II wojna

¹ Zdecydowałem się używać określeń ZSRR i USSR, a nie ZSRS (Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich) i USRS, bo te pierwsze było wówczas powszechnie w Polsce używane.

światowa), jak i odczuwane obawy o lojalność w sytuacji słabnięcia autorytetu I sekretarzy KC KPZR i sprawności struktur centralnych Kraju Rad. Dlatego przywódcy ukraińscy dawali władzom ZSRR do zrozumienia, że bez Ukrainy niemożliwe do realizacji będą projekty integracyjne w pobrzeżniowskim ZSRS, a tym bardziej w rzeczywistości postradzieckiej.

Temat genezy Rewolucji Pomarańczowej jest nowatorski z dwóch powodów. Przebieg rewolucji i jej konsekwencje były badane przez historyków i opisywane przez publicystów, jednak zdecydowanie mniej uwagi zwracano na genezę tego wydarzenia, ważnego nie tylko dla Ukrainy. Większość historyków patrzyła i pewnie patrzy nadal na Rewolucję Pomarańczową jako na krótkotrwałe zajścia, które przyczyniły się do pokojowej zmiany władzy w styczniu 2005 r. Przyczyny Majdanu Kijowskiego są natomiast o wiele głębsze, zarówno pośrednie (długofalowe), jak i bezpośrednie (krótkofalowe). Odrzucam twierdzenie, że o Rewolucji Pomarańczowej, jej przebiegu i efektach zdecydował głównie zbieg okoliczności. Rewolucja ta należy do ważnych i jednych z bardziej kontrowersyjnych wydarzeń w najnowszej historii Europy Wschodniej. Używane w literaturze i publicystyce określenia oraz oceny zdarzeń zainicjowanych pod koniec 2004 r. Majdanem kijowskim są bardzo zróżnicowane: od rewolucji demokratycznej po przewrót organizowany przez służby zachodnie i produkt walki konkurujących między sobą grup oligarchów na końcowym etapie prywatyzacji. Wiele zależało od poglądów politycznych i dociekliwości badaczy oraz komentatorów, uwzględnić też należało terminologię wypracowaną przez uczestników Rewolucji Pomarańczowej, ówczesnych obserwatorów.

Po rewolucji 2013-2014, aneksji Krymu, toczącej się wojnie na obszarach Donbasu, a od 24 lutego 2022 r. i na całym terytorium Ukrainy, zainteresowanie Rewolucją Pomarańczową bardzo wyraźnie zmalało, wręcz zanikło. Tymczasem wydarzenia te były na tyle istotne, że należy do nich powracać, badać je i o nich dyskutować, oceniać precyzyjnie, a przede wszystkim lepiej poznać genezę Majdanu. Uważam ponadto, że należy przebadać pod tym właśnie kątem dawną historię ziem ukraińskich. Nie przypadkowo też podmiotem niniejszej rozprawy doktorskiej są również uwarunkowania cywilizacyjne, zmiany ideologiczne i tożsamościowe na Ukrainie w latach 1991 - 2004.

W dysertacji doktorskiej podjąłem trzy podstawowe uwarunkowania. Po pierwsze, Ukraina znajduje się na pograniczu cywilizacyjnym, nie można więc ograniczać badań tylko do wewnętrznej gry politycznej i geopolityki. Po drugie, formowanie się państwa niepodległego następowało w warunkach dominującej na Ukrainie wiedzy i propagandy made in ZSRR,, forsowanych przez organy władzy, instytuty i placówki radzieckie, a to miało duży wpływ na decyzje, zwłaszcza błędne, podejmowane w Kijowie. Po trzecie, Ukraina w latach 1991-2004 rozwijała się chaotycznie, niejako z marszu, pod presją różnych sił wewnętrznych i

zewewnętrznych oraz pod wpływem emocji i silnych sporów personalnych. Znaczący wpływ miały zadawnione złe tradycje, kompleksy, cechy charakterologiczne społeczności i ich liderów. Rosja, Stany Zjednoczone i Unia Europejska wpływały na rozwój Ukrainy, jednak nie decydowały wprost o kierunkach i konkretnych decyzjach.

Przy przeprowadzaniu analizy i opisywaniu genezy Rewolucji Pomarańczowej są najczęściej stosowane trzy podstawowe metody. Pierwszą jest metoda opisowo-historyczna, która pomaga wyjaśnić przebieg wydarzeń lat 1991-2004, ale dopuszcza daleko posuniętą dowolność w doborze argumentów. Analiza funkcjonalno-strukturalna najlepiej sprawdza się przy odtwarzaniu rozwoju ukraińskiej tożsamości narodowej, co nie zostało jednak jeszcze dokonane, konieczne są dalsze badania. Trzecią metodą jest analiza systemowa, która pomaga w odtworzeniu i ocenie wydarzeń politycznych w kraju. Z łatwych do sformowania przyczyn momentami metoda ta zawodzi. Przede wszystkim dzieje się tak ze względu na braki źródłowe. Pod tym względem sytuacja się niestety pogarsza i nie można nawet odpowiedzialnie prognozować, kiedy nastąpi poprawa.

Po pierwszej wojnie światowej ukraiński historyk i polityk polskiego pochodzenia Wacław (Wacław) Lipiński zaproponował koncepcję klasokracji, jako formy rządów możliwych do zaakceptowania przez mieszkańców². Zgodnie z tą koncepcją nawet słabsze, skorumpowane państwo ukraińskie byłoby w stanie w konsekwencji odnieść sukces. Bogaci przystosowaliby się do nowego prawa i przyjęli reguły gry, które stworzył rząd. Ludzie niezwiązani z kulturą ukraińską mogliby poczuć się obywatelami Ukrainy, jeśli byłiby reprezentowani w jej instytucjach i uzyskali korzyści wynikające z samego faktu istnienia niezależnego państwa. Można przyjąć, że słuszność tej koncepcji potwierdziła w znacznym stopniu najnowsza historia Ukrainy.

Przedstawiciele elit politycznych Ukrainy oraz otoczenie ekspertów nie dopracowali się spójnej definicji Rewolucji Pomarańczowej. Używa się nawet zamiennie określeń Rewolucja Pomarańczowa i Pomarańczowa Rewolucja, bo miały miejsce w tamtych latach „rewolucje kolorowe” i w innych krajach. Rewolucja Pomarańczowa na Ukrainie to spontaniczny ruch obywateli oburzonych masowym fałszerstwem wyborów prezydenckich 2004 r., czy długo planowana operacja? W jakim stopniu o genezie i przebiegu Majdanu kijowskiego decydowała rywalizacja między Rosją i USA o wpływy w Europie Wschodniej? A może Rewolucja Pomarańczowa wynikła głównie z postawy prezydenta Ukrainy Leonida Kuczmy, który po odejściu ze stanowiska nadal chciał być najbardziej wpływowym politykiem Ukrainy? Jaki wpływ na omawiane wydarzenia mieli oligarchowie: Igor Kołomojski, Wiktor Pinczuk, Renat Achmetow oraz inne najbogatsze osoby, które z premedytacją i konsekwentnie dążyły do

² В.Липинський. *Національна аристократія. Консерватизм*, Київ 1998., s. 256-259.

zachowania wpływów na przemiany polityczne i gospodarcze po zakończeniu drugiej kadencji prezydenckiej L. Kuczmy?

W potocznym odczuciu Rewolucja Pomarańczowa jest postrzegana przede wszystkim jako efekt powszechnego oburzenia spowodowanego fałszerstwami wyborczymi. Natomiast w analizach typu publicystycznego częściej wskazuje się na szczodre finansowanie działań opozycji ukraińskiej ze strony Unii Europejskiej, USA oraz części rodzimego, dużego biznesu. Nie sposób zaprzeczać, że doszło do sfałszowania wyników drugiej tury wyborów prezydenckich, które odbyły się 21 listopada 2004 r., a ponadto ukraińscy i międzynarodowi obserwatorzy mieli pretensje do sposobu przeprowadzenia wcześniejszych wyborów na Ukrainie, poczynając od 1991 r. Jednak żadna z tamtych kampanii nie zakończyła się tak mocnymi wstrząsami, bo podliczenie głosów było przejrzyste. Miały natomiast miejsce przekupstwa wyborców oraz wykorzystywano administrację lokalną do prowadzenia spotkań, drukowania materiałów itp.

O wydarzeniach lat 1991-2004 na Ukrainie napisano już wiele książek, a ich autorów można podzielić na trzy grupy. Pierwsza, to profesjonalni historycy oraz politolodzy: Grigorij Kasjanow (*Україна 1991-2007: очерки новейшей истории*, 2008), Walerij Smolij (25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, 2016), Oleksander Bojko (*Україна 1991–1995 рр.: тині минулого чи контури майбутнього?*, 1996). Prace te zostały wydane pod auspicjami Akademii Nauk Ukrainy albo ministerstwa oświaty, a ich autorzy deklarowali chęć zachowania obiektywizmu i choćby z tych powodów wymienione publikacje zasługują nadal na uwzględnianie. Ukraiński historyk Stanisław Kulczyński w tomie *Помаранчева революція*, 2005) podjął próbę ujęcia zdarzeń na Ukrainie w 2004 r. w kontekście historii powszechnej.

Kolejną grupę autorów prac przez mnie wykorzystanych stanowią dziennikarze (publicyści), wśród nich trzeba wymienić: Geogrija Korotucho (*Юля. Второе дыхание*, 2007), Denisa Kazańskiego (*Як Україна втрачала Донбас*, 2018), Jauhiena Golibarda (*Кучмізм і кучмономіка*, 1996). Ich prace z reguły były pisane na zamówienie jednej z sił politycznych, o czym należy pamiętać podczas lektury. W trzeciej grupie piszących umieścić wypada polityków, którzy wydali książki na podsumowanie swoich karier politycznych. Klasycznym przykładem są pozycje byłego ministra Anatola Kinaha (*Українськи прорыв*, 2004) i trzeciego prezydenta Ukrainy Wiktora Juszczenko (*О найважнейшем*, 2013). Również były sekretarz Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony Wołodymir Horbulin napisał tom *Национальная безопасность: Порядок дня для Украины* (2009). Z kolei drugi prezydent Ukrainy Leonid Kuczma wydawał kilka książek napisanych podczas pełnienia urzędu, jak i po zakończeniu kadencji. W okresie od 1999 do 2010 ukazały się: *О найважнейшем* (1999), *Вирю в*

українськи народ (2000), *Україна не Росія* (2003), *Своя дорога* (2004), *По Майдане* (2008), *Зломане десятиліття* (2010). Najbardziej popularną książką L. Kuczmy stała się *Україна не Росія*, wydana rok przed upływem kadencji prezydenckiej. Autor przedstawił w niej swoje poglądy na temat historii, dziejów oraz rozwoju Ukrainy. Książki napisane przez polityków trzeba traktować jako subiektywne, wybielające działania własne i często oczerniające innych *bohaterów* sceny ukraińskiej. Niemniej są to lektury ciekawe dla badacza, odnoszą się do najważniejszych wydarzeń i często zawierają informacje, których nie można znaleźć w źródłach drukowanych. Leonid Krawczuk, Leonid Kuczma, Wiktor Juszczenko i inni politycy ukraińscy po zakończeniu karier oficjalnych prowadzili nadal aktywne życie, mieli aspiracje partyjne i interesy biznesowe w kraju.

Również w ostatnich latach w Rosji ukazały się liczne książki o wydarzeniach na Ukrainie po grudniu 1991 r., a zwłaszcza po 2014 r. W większości nie mogą one być uznane za lekturę wiarygodną, służą głównie uzasadnianiu celowości działań władz rosyjskich, w tym zbrojnych, maskowanych pod różnymi, nieadekwatnymi nazwami. Jedną z najbardziej kontrowersyjnych książek napisał były premier Ukrainy Mikołaj Azarow, który w marcu 2014 r. uciekł do Moskwy (*Україна после Майдана. Історія Переворота*, 2017). Historią niepodległej Ukrainy zajmowali się również polscy autorzy. Politolog Andrzej Szeptycki napisał książkę *Україна wobec Росії. Studium залежності*, 2013. Szwedzki historyk Anders Aslund okazał się autorem cennej publikacji *Revolution in Orange*, 2006), która jest najbardziej wiarygodną angielskojęzyczną lekturą o historii Ukrainy końca XX i początku XXI w.

Przy pisaniu zwłaszcza rozdziału I rozprawy korzystałem również z licznych opracowań i wydawnictw źródłowych odnoszących się do badań nad historią Ukrainy. Z nich w tym miejscu chcę wyróżnić dawne tomy: anonimowa *Історія Русів чи Малої Росії* oraz dziecięciotomowa *Історія України-Руси(1895-1933)* autorstwa Michaiła Hruszevskiego oraz dzieła historyków powojennych: Yurya Miroszniczenko (*Русь-Україна: становлення державності*, 2011), Sergeja Płochija (*The Gates of Europe: A History of Ukraine*, 2015), Władysława Sierczyka (*На далекій Україні*, 1984). Dużą uwagę przywiązywałem do spisów ludności, przeprowadzonych w 1897 r. w Imperium Rosyjskim i w 1900 r. w Imperium Austro-Węgier. Wykorzystane publikacje zwarte różnią się nie tylko sposobem ujmowania tematu, rozległością badań, narracją i formą uwiarygodniania formowanych wniosków, ale także często stosunkiem emocjonalnym do Ukrainy, co szczególnie widać w najnowszych publikacjach. Zbierając materiały do rozdziałów II-V starałem się dotrzeć do źródeł zgromadzonych w archiwum Najwyższych Władz Ukrainy oraz Archiwum obwodu kijowskiego³. Niestety, wydarzenia bieżące utrudniały

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

korzystnie z archiwów kijowskich, a w końcowym okresie mojej pracy nad rozprawą całkowicie uniemożliwiły dostęp do nich.

Przy pisaniu rozprawy wykorzystywałem publikacje przygotowane przez Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego oraz publikacje w ukraińskich czasopismach naukowych: „Наукові Записки”, „Політичний менеджмент”, „Науковий вісник Ужгородського національного університету”. Dla analizy zdarzeń z lat 1991- 2004 bardzo cenne okazały się tygodniki ukraińskie: ”Грани+”, „Зеркало недели”, „Корреспондент”, „Зеркало недели”, „Факт”. Ustawodawstwo ukraińskie w latach 1991-2004 było publikowane w tygodnikach „Відомості Верховної Ради України”, „Голос України”, ”Урядовий кур'єр”. Do 2004 r. na Ukrainie dominowały jeszcze tradycyjne środki przekazu masowego (gazety, radio, telewizja), ale postępował już rozwój Internetu.

Media elektroniczne na Ukrainie zaczęły się pojawiać w 2000 r., a w 2003 r. wszystkie największe gazety miały swoje strony internetowe. Natomiast zdarzenia z lat 2003-2004 zostały opisane bardziej szczegółowo w Internecie niż w czasopismach. Z tego względu prowadziłem mozolne poszukiwania na największych ukraińskich profilach internetowych, zarówno rządowych, jak i partyjnych oraz społecznych, prowadzonych przez badaczy i komentatorów. Bezcenne materiały zawiera Agencja Informacyjna *prawda.com.ua*, która w latach 2000-2004 jako jedna z nielicznych podawała materiały (informacje) niecenzurowane, a jej redaktor Geogrij Gongadze został zabity przez służby specjalne 16 września 2000 r. Natomiast do zbadania postaw społeczeństwa przydatne były analizy socjologiczne przeprowadzone przez Centrum Razumkova i Fundację „Demokratyczne Inicjatywy”. Mogę przyznać, że trudności z dostępem do archiwów podniosły znaczenie Internetu, co nie powinno dziwić w warunkach ukraińskich.

W pracy swej wykorzystywałem materiały ukraińskich, zachodnich oraz polskich badaczy, wśród których na szczególną uwagę zasługują: Oleksandr Fesenko, Wołodymir Horbulin, Natalia Jakowenko, Stanisław Kulczinski, Eugeniusz Mironowicz, Oleksandr Palij, Natalia Panina, Oleksandr Paschawer, Witalij Portnikow, Tomasz Stępniewski, Borys Tarasiuk.

Moja praca doktorska została podzielona na pięć rozdziałów. W rozdziale I opisałem wydarzenia historyczne, które miały największy wpływ na powstawanie narodu ukraińskiego, kształtowanie się tożsamości i rozwój świadomości ukraińskiej. Były to między innymi następstwa tworzenia Wielkiego Księstwa Rosyjskiego (1434 r.), następnie powstanie Bogdana Chmielnickiego (1648-1649) oraz przemian dokonujących się na przełomie XIX i XX w. W tle należało analizować rywalizację między Rosją, Rzeczpospolitą Obojga Narodów i Turcją o panowanie nad ziemiami ukraińskimi.

Uwarunkowania zewnętrzne zmieniły się zasadniczo w okresie I wojny światowej i po zakończeniu II wojny światowej. Lata te potraktowałem jednak wybiórczo, refleksyjnie. Nie znaczy to, że nie doceniam zaszłych wówczas wydarzeń i ich wpływu na los Ukrainy. A dlatego ograniczyłem się do skomentowania tylko najważniejszych procesów i dramatów narodu ukraińskiego, by nie rozbudować zbytnio części wstępnych i powtarzać fakty dużo lepiej znane od wcześniejszych. Towarzyszyła mi troska o zachowywanie obiektywizmu mimo tragedii będących udziałem bardzo licznych mieszkańców. Wnioski z całej historii Ukrainy pomogły mi w zrozumieniu i opisie lat 1991-2004, genezy Majdanu – Rewolucji Pomarańczowej..

Drugi rozdział rozprawy poświęciłem sytuacji na Ukrainie przed otrzymaniem niepodległości (1985-1991), od rozpoczęcia się *pieriestrojki* do podpisania 8 grudnia 1991 r. Układu Białowieskiego – formalnego rozpadu ZSRR. Staralem się zbadać narastający ruch na rzecz poparcia niezależności kraju oraz zestawić i skomentować wydarzenia przyspieszające oraz przeciwnie - zwalniające te procesy. Najważniejszym z nich stała się studencka głódówka na Majdanie Niepodległości w Kijowie oraz masowe akcje prowadzone dla poparcia protestu, trwające od 2 do 17 października 1990 r., a określane jako Rewolucja na granicy. Konieczne było wprowadzenie do narracji informacji o głównych nurtach politycznych na Ukrainie i ich liderach. Cały czas miałem także na uwadze różnice między regionami, czemu towarzyszyło pytanie: na ile różnice te wynikały z odmiennej przeszłości poszczególnych ziem ukraińskich.

Rozdział III zawiera analizę zmian w gospodarce ukraińskiej w latach 1991-2004. Gros uwagi należało zwrócić na tworzenie podstawowych grup finansowo-przemysłowych: donieckiej, kijowskiej oraz dniepropietrowskiej. W tym kontekście nie można było nie powracać do korupcji politycznej, fuzji biznesu i rządu. Proces prywatyzacji przedsiębiorstw ukraińskich ułatwił wpływ biznesu na władzę oraz władzy na biznes. Krytycznie wypadła ocena form działania oligarchów, wadliwego systemu kontroli największych przedsiębiorstw, roli mediów, władz lokalnych i organizacji społecznych.

Rozdział czwarty zdecydowałem się przeznaczyć na analizę polityki międzynarodowej Ukrainy w latach 1991-2004 r. Kolejno scharakteryzowałem stosunki Kijowa z Rosją, Unią Europejską oraz Stanami Zjednoczonymi, a także opisałem wizje tych państw w odniesieniu do ułożenia relacji z Ukrainą. Wiązały się z tym próby zewnętrzne wymuszenia, skłonienia do wprowadzanie zmian gospodarczych i społecznych. Geopolityka często okazywała się ważniejsza niż racje własne młodego państwa. Wraz z przybywaniem istotnych wydarzeń współczesnych, mniej liczyły się również doświadczenia historyczne.

W rozdziale V przeanalizowałem sytuację polityczną na Ukrainie w latach 1991-2004, by zwrócić uwagę na rezultaty kolejnych wyborów prezydenckich (1991, 1994, 1999) oraz wyborów parlamentarnych (1990, 1994, 1998, 2002). Konieczne okazało się zbadanie

przyczyny braku klarownej koncepcji interesu narodowego Ukrainy i dominacji tendencji do ustanowienia władzy autorytarnej. Zarazem można było prześledzić formowania się ruchów opozycyjnych w latach 2001-2002. Nie zdecydowałem się natomiast na daleko idącą personifikację kolejnych wydarzeń, choć nie ulega wątpliwości, że w warunkach niedorozwiniętej demokracji wiele zależało od postaw liderów życia politycznego i współpracujących z nimi oligarchów. Również w tym rozdziale dążyłem do scharakteryzowania reżimu politycznego, który istniał w latach 1991-2004 na Ukrainie.

Śmiem twierdzić, że praca moja okazała się w trakcie jej powstawania jeszcze bardziej potrzebną, choć pogorszyły się znacząco warunki badań i jej pisania, musiałem opuścić Białoruś. Trzeba teraz, by historycy i politolodzy kontynuowali monitorowanie bieżących, dramatycznych wydarzeń, łącząc analizę procesów politycznych (wojna jest ich pochodną), społecznych i kulturowych na Ukrainie oraz w państwach dotychczasowego Partnerstwa Wschodniego. Raz jeszcze powtórzę, że konieczne jest szukanie przyczyn oraz przesłanek wynikających z badań dawnej przeszłości ziem ukraińskich.

Ukraina, Białoruś, Mołdawia, Gruzja, Armenia w latach 1991-2004 balansowały między Rosją a Zachodem nie decydując się na szybkie przeprowadzenie gruntownych reform gospodarczych i rekonstrukcję układu społecznego. Na przykładzie Ukrainy można pokazać następstwa skierowania uwagi Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej na Wschód w momencie, podczas gdy Rosja dążyła do zwiększenia strefy wpływów na obszarach postradzieckich. Czas ujawnił słabość kalkulacji władz, polityków i innych liderów życia publicznego wymienionych w tym akapicie państw, a wynikających z egoistycznych, choć i ważnych celów. Przykładem może być zapewnienie sobie dostępu do surowców, głównie ropy naftowej, gazu, minerałów. Natomiast skutki błędów mocarstw zachodnich, niedoceny roli nowych państw najciężej doświadczyła właśnie Ukraina.

By w pełni zrozumieć wydarzenia na obszarach byłego ZSRR, zachodzące po podpisaniu Układu Białowieskiego, trzeba zestawić i analizować uwarunkowania: cywilizacyjne, historyczne, gospodarcze i społeczne, kulturowe, mentalnościowe oraz mieć na uwadze nasilającą się w tej części Europy konfrontację między wartościami demokratycznymi a tendencją do rządów totalitarnych. W przypadku Ukrainy pilną staje się ocena, poprzedzona badaniami, zdarzeń między Majdanem a agresją Rosji wiosną 2022 r., w tym także aneksji Krymu i dywersji wojskowo-politycznej na Donbasie w 2014 r.

Jestem rad, że mieszkając na stałe Białorusi mogłem podjąć studia w Polsce i tu rozpocząć badania historii i dziejów najnowszych Ukrainy. Dziękuję za stworzenie mi takich warunków. Za opiekę naukową dziękuję prof. Uniwersytetu w Białymstoku Adamowi Czesławowi Dobrońskiemu, bo bez jego wiedzy, pomocy i cierpliwości ta praca nie mogłaby

powstać. W pisaniu rozprawy pomocnymi były mi uwagi prof. Eugeniusza Mironowicza. Dziękuję również mgr. Annie Godowaniec z Kijowa i mgr. Jahoru Dziobikowi z Łucka za pomoc w dotarciu do źródeł. Dziękuję wszystkim, którzy zapewnili mi i pomoc materialną.

ROZDZIAŁ I.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ UKRAIŃSKIEJ TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ

Rozdział ten, co wyjaśniłem już we Wstępie, ma istotne znaczenie dla mojej rozprawy doktorskiej. Prześledziłem w nim dzieje ziem Ukrainy od wejścia do Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwracając uwagę na przełomowe zmiany natury politycznej (fale osadnicze, przynależność państwowa, granice, wojny i traktaty) i geopolitycznej (sploty interesów: polskich, tureckich i tatarskich, kozackich, rosyjskich, austriackich) oraz zmiany gospodarcze i społeczne, kulturowe. Bardzo ważne były procesy długotrwałe, które miały wpływ na kształtowanie świadomości pokoleń mieszkańców (tu i migracje). Nie prowadziłem jednak samodzielnych badań w odniesieniu do minionych epok i okresów. Towarzyszyło mi natomiast przekonanie, że w przypadku Ukrainy – państwa, które przez wieki nie mogło wybić się na niepodległość – rozwój wydarzeń od 1991 r. zależał w znacznej mierze od zaszłości historycznych. Niestety, często były to doświadczenia narzucone (wpojone) przez obce władze, negatywnie wpływające na rozwój sytuacji w kraju, który musiał szybko usunąć *przeszkody dziejowe*. I w dodatku doświadczenia oraz zaszłości słabo uświadamiane przez gros społeczeństwa.

1. Terytoria ukraińskie w składzie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Początki ukraińskiej tożsamości narodowej.

Terytorium obecnej Ukrainy przez długi czas znajdowało się na pograniczu cywilizacji chrześcijańskiej i islamskiej, zarazem koczowniczej i rolniczej. Mieszkańcy tych ziem utrzymywali bezpośrednie kontakty z przedstawicielami ludów muzułmańskich, przede wszystkim z Tatarami krymskimi. Związki te nie zawsze miały charakter pokojowy, przez stulecia - od końca XV w. do początku XVIII w. Tatarzy krymscy dokonywali systematyczne napaści zbrojnych o charakterze łupieskim. Dlatego w umysłach Rusinów (Ukraińców) ukształtował się trwały stereotyp *Tatarzyna jako złego sąsiada*. Dochodziło jednak i do współpracy, a w jej efekcie swoistego rodzaju symbiozy słowiańskich i tureckich elementów etnicznych. Dobrze znanym jest fakt, że Bohdan Chmielnicki, walcząc z Polakami, wziął krymskiego chana za sojusznika. W kulturze ukraińskiej występują elementy tureckie, czego przykładami są leksyka oraz sposób zarządzania gospodarką domową. Problem losów Tatarów krymskich budzi nadal emocje i spotykał się po aneksji Krymu przez Rosję.

W wyniku wojny w latach 1359–1363 Wielkie Księstwo Litewskie przejęło od Złotej Ordy całą Siewierszczyznę⁴ oraz Kijów i Podole. Spod panowania Tatarów wyzwolone zostały ziemie „za Oczaków, od Kijowa i Putywła aż do Donu”⁵. Można powiedzieć, że ziemie ukraińskie przeszły pod władzę litewską lub dobrowolnie, lub dzięki bierności politycznej mieszkańców”. Nasuwają się w tym miejsce niektóre analogie z procesy dochodzenia do Unii między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną Polską.

Po dołączeniu była powszechnie stosowana zasada: „nowego nie wprowadzić, dawniny nie niszczyć”. Ziemie te zachowywały całkowitą autonomię. Ukraiński historyk Orest Subtelny określił objęcie ziem ukraińskich przez WKL jako penetrację lub inkorporację⁶. W celu bardziej efektywnego rządzenia wielki książę litewski Olgierd utworzył w 1361 r. Księstwo Kijowskie, w skład którego weszła większa część nowo przyłączonych terenów. Na księcia Olgierd wybrał swojego syna Włodzimierza, który był wyznania prawosławnego. Włodzimierz zaczął bić monety z wizerunkiem tatarskiej tamgi, co świadczyło z jednej strony o bogactwie Księstwa Kijowskiego, a z drugiej o pozostałościach uzależnienia od Tatarów.

Aby uchronić się przed najazdami tatarskimi, książę Witold założył ufortyfikowane zamki w Daszowie i św. Iwana, port Chadżybej, a w 1430 r. odbudowano miasto Połtawę. Zasiedlone tereny na Ukrainie Prawobrzeżnej kończyły się na linii: Kamieniec Podolski, Braclaw, Kaniów, Czerkasy, a na Ukrainie Lewobrzeżnej pod Putywlem i Czernihowem⁷. Pod rządami księcia Witolda kontrola nad niezamieszkałymi terenami na południe od Kijowa oraz ich zasiedlenie stanowiły bardzo ważne założenia polityki Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po zawarciu sojuszu z chanem Tochtamyszem Tatarzy osiedlili się na obrzeżach kraju i pełnili rolę strażników, dzięki czemu Ukraina stała się bezpieczniejsza i mógł postępować rozwój rolnictwa oraz handlu. Rola Kijowa, Czernihowa, Łucka, Włodzimierza i innych miast Ukrainy wzrosła. Łuck stał się jedną z rezydencji księcia Witolda, tam znajdowała się mennica oraz w 1429 r. odbył się kongres monarchów Europy Środkowej i Wschodniej. Charakterystyczne, że zmiany polityczne nie szkodziły ruchom osadniczym.

Rosnąca rola ziem ukraińskich, ich znaczenie gospodarcze i polityczne stały się widoczne po śmierci wielkiego księcia Witolda (1432), gdy syn Olgierda, Świdrygiełło został wybrany wielkim księciem litewskim głosami prawosławnych książąt i bojarów. Starał się on wzmocnić niezależność Wielkiego Księstwa Litewskiego od Królestwa Polskiego, bronił integralności terytorialnej kraju i interesów Cerkwi prawosławnej. Konsekwencją antypolskiej polityki

⁴ Tereny dzisiejszego obwodu czernihowskiego Ukrainy, część obwodu homelskiego republiki Białoruś oraz część obwodu brańskiego Federacji Rosyjskiej.

⁵ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, Warszawa 1846 (reprint, Warszawa 1985), s.7.

⁶ O. Субтельный, *Україна: історія*, Київ 1991, s.72.

⁷ Ю. Мирошніченко, С.Удовік, *Русь-Україна. Становлення державності*, Київ 2011, s. 254.

Świdrygiełły był spisek katolickich i propolskich bojarów oraz magnaterii przy wsparciu Królestwa Polskiego. W wyniku zamachu stanu w 1434 r. wielkim księciem litewskim został Zygmunt I Kiejstutowicz. Świdrygiełło uciekł do Kijowa i w 1432 r. otrzymał tytuł wielkiego księcia ruskiego. Rozpoczęła się wojna domowa, Zygmunt I Kiejstutowicz był wspierany przez elity Żmudzi i zachodnich ziem dzisiejszej Białorusi, lecz całe południe i wschód Wielkiego Księstwa Litewskiego poparły Świdrygiełłę. Po przegranej pod Wilkomirem, na byłych ziemiach Krywiczów (Połock, Witebsk, Smoleńsk) zaprzestano popierać Świdrygiełłę, natomiast tereny Ukrainy nadal uznawały go za wielkiego księcia. Wspierały wówczas Świdrygiełłę miasta: Kijów, Bragin, Chadżybej, Chotmiszel, Czarny Gród, Czartoryjsk, Czerkasy, Czernihów, Daszów, Latyczów, Łuck, Krzemieniec, Kursk, Mozyr, Nowogród Siewierski, Olewsk, Oskoł, Ostróg, Owrucz, Połonne, Putywl, Rylsk, Starodub, Trubczewsk, Zwiagol, Zwienigród, Żytomierz⁸. O poparciu tych miejscowości Świdrygiełło zapewnił zakon liwoński (kawalerów mieczowych) w 1432 r., co nie czyni w pełni wiarygodnymi podanych danych, jednak pomaga w zrozumieniu ogólnego trendu.

Można wywnioskować, iż wymienione powyżej miasta były w większości ukraińskimi albo związanymi z Ukrainą. Z podanej powyżej listy Bragin i Mozyr są obecnie w składzie Białorusi, zaś Kursk, Starodub, Nowogród-Siewierski, Chotmiszel, Rylsk oraz Trubczewsk wchodzi w skład Federacji Rosyjskiej i stanowią spójne przygraniczne ukraińsko-rosyjskie. Okres wojny domowej w latach 1432–1438 oraz ogłoszenie Wielkiego Księstwa Ruskiego były pierwszymi w historii przykładami zjednoczenia ziem ukraińskich na potrzeby realizacji wspólnej racji narodowej. Podstawą utworzenia Wielkiego Księstwa Ruskiego były wiara prawosławna i postać Świdrygiełły, który uważany był za przeciwwagę wpływów Kościoła katolickiego oraz Królestwa Polskiego.

W 1440 r. wielkim księciem litewskim został wybrany Kazimierz, syn króla Jagiełły. Świdrygiełłę ogłoszono księciem wołyńskim i zachował on ten tytuł do śmierci w 1452 r. W 1440 r. ponownie utworzono Księstwo Kijowskie jako część Wielkiego Księstwa Litewskiego. W jego skład weszła większość ziem, które można wówczas uznać za ukraińskie. Oelko, syn Włodzimierza Olgierdowicza, został księciem kijowskim, zaś po jego śmierci tron odziedziczył najstarszy syn Siemion. W tytułach książąt kijowskich znajdowała się dewiza: „Przez łaskę Boga książę kijowski”, co oznaczało, że uważali się oni za niezależnych władców, a nie zastępców (przedstawicieli) Wielkiego Księcia Litewskiego w Kijowie. Siemion był jednym z najbardziej wpływowych ludzi w kraju, szlachta prawosławna rozważała wyniesienie jego kandydatury na stanowisko wielkiego księcia litewskiego. Za rządów Simeona Oelkowicza granicę południową

⁸ С. Полехов, *Список городов Свидригайло* [w:] Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2014, nr 4 (58), s. 45.

Księstwa Kijowskiego wyznaczało Morze Czarne, zaś granica wschodnia biegła rzekami: Owieczka Woda, Samara, Siewierski Doniec i Tycha Sosna⁹. Simeon utrzymywał stały kontakt z elitą polityczną Wielkiego Księstwa Moskiewskiego oraz Chanatu Krymskiego. Zwraca uwagę docenianie Morza Czarnego, jako „okna na świat”, ale w razie pogrzeby i osłony.

Aktywność księcia kijowskiego wywołała niepokój elit katolickich, co doprowadziło do likwidacji kijowskiej odrębności w 1471 r. Wielkie Księstwo Litewskie w tamtym czasie nie posiadało innych dzielnicowych księstw i to także świadczyło o wysokiej pozycji Kijowa w drugiej połowie XV w. W 1471 r. decyzją wielkiego księcia Kazimierza utworzono województwo kijowskie, a wojewodą mianowano księcia pochodzenia żmudzkiego, Marcina Gasztołda. Mieszkańcy dwukrotnie nie wpuścili go do Kijowa żądając administratora wyznania prawosławnego; miasto skapitulowało dopiero po interwencji wojsk. Doprowadziło to do spisku, w 1481 r. syn Olelka Michał i inni książęta prawosławni podjęli próbę przyłączenia terenów byłego Księstwa Kijowskiego do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Spisek został odkryty, a Michała Olelkowicza stracono. Wydarzenia te zbiegły się z początkiem dążeń Wielkiego Księstwa Moskiewskiego do zjednoczenia ziem Rusi i przejęcia nad nimi zwierzchnictwa. To pierwszy przypadek, kiedy ziemie ukraińskie próbowały pozbyć się władzy Polski i Litwy przy pomocy Rosji. W tym czasie Wielkie Księstwo Moskiewskie nie było jednak wystarczająco silne, aby wejść w otwarty konflikt z WKL i Królestwem Polskim. Zrodził się natomiast mit o Rosji, która pomoże Ukrainie wyzwolić się spod władzy państw katolickich.

2. Kozacy i wojny kozackie

Od końca XV do końca XVIII w. historia Ukrainy była niezmiennie związana z kozakami (Kozakami). Słowo kozak jest pochodzenia turkijskiego i oznaczało wówczas wolnego człowieka¹⁰. Znamienne jest to, że Turcy nazywali Kozaków „butlakami”, co z tureckiego oznacza „mieszany naród”¹¹. Znamienne jest to, że w przywileju księcia moskiewskiego Iwana III z 1477 r. dla chana Mengli-Geraya, ten ostatni nazwany został kozakiem¹². Ukraińska historyczka Natalia Jakowienko zaproponowała kilka teorii etnogenezy Kozaków: chazarską, czarno-kłobucką, czerkaską, tatarską, autochtoniczną, bołochowską, w wyniku uchodźstwa oraz uciekinierstwa (zbiegowie)¹³. Żadna z nich nie tłumaczy w pełni pochodzenia kozaków, mamy w tym przypadku do czynienia z syntezą wielu interpretacji

⁹ Ю. Мірошніченко, С.Удовік, *Русь-Україна...*, s. 228.

¹⁰ С. Плохій, *Козацький Миф*, Київ 2015, s. 45.

¹¹ О. Бойка, *Історія України*, Київ 2011, s. 124.

¹² В. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты*, Одесса 1889, s. 273.

¹³ Н. Яковенко, *Нарис Історії України*, Київ 1997, s. 111.

teoretycznych. Najbardziej rozpowszechniona jest teoria uciekinierska, według której Kozakami stali się chłopci pańszczyźniani zbiegli na Dzikie Pola. Ta wersja została zaproponowana przez konserwatywnych historyków rosyjskich pod koniec XVIII w. i w pierwszej połowie XIX w., zaś później została poparta przez historyków ukraińskich Mychajła Hruszewskiego i Wołodymyra Antonowycza. Jednak nie zyskała ona powszechnego uznania i nie jest akceptowana przez większą część współczesnych badaczy jako wykluczająca wiele innych przyczyn. Historyk Nikołaj Markowin uważał, że Kozacy są potomkami koczowniczych plemion¹⁴. Jeden z liderów ukraińskiego ruchu narodowego na początku XX w., dziennikarz i historyk Longyn Cehelski postrzegał Kozaków za rdzenną ludność stepów czarnomorskich, która z powodu sąsiedztwa z Chanatem Krymskim przyzwyczaiła się do życia wojennego¹⁵.

Po rewolucji październikowej teoria ukazująca Kozaków jako osobny naród nie pasowała do ideologicznych dogmatów partii komunistycznej, dlatego historycy popierający oficjalną władzę propagowali wersję, iż Kozacy należeli do warstwy chłopskiej, uciekali od ucisku społecznego i narodowego. Tym samym nie uważano ich za osobny naród. Po rozpadzie Związku Radzieckiego Ukraina starała się zdefiniować swoją tożsamość narodową, a historia powstań i wojen kozackich przyczyniły się do ułatwienia tego procesu oraz spowodowały wzrost patriotyzmu. Współcześni ukraińscy historycy Jurij Miroszniczenko i Serhij Udowik wysunęli hipotezę, że Kozacy byli potomkami ludów koczowniczych żyjących w regionie Morza Czarnego przed 1240 r., a plemiona czerkasko-odygejskie są uważane za pierwszych Kozaków¹⁶. Ci badacze uważają Kozaków za odrębny naród i opisując skład etniczny Ukrainy w XVII w. zaznaczają, że istniały wówczas trzy główne grupy etniczne: Słowianie, Kozacy oraz Tatarzy, które współistniały w granicach Rzeczypospolitej i Chanatu Krymskiego¹⁷. To współistnienie jednak nie oznaczało stałych relacji pokojowych.

Samuel Luber i Piotr Rostanowski, badacze dziejów Kozaków w XVI-XVIII stuleciach, analizując nazwiska ustalili narodowość 356 z 530 Kozaków: 18% z nich pochodziło z Carstwa Moskiewskiego, 8,4% z Królestwa Polskiego, 4,8% ze Żmudzi, a pozostali z Ukrainy i Białorusi. Spośród tych ostatnich 26% pochodziło z Wołynia i Podola, 17% z obwodu kijowskiego, 22,8% z Białorusi, a 15,7% z dorzecza Prypeci¹⁸. O narodowości Kozaków M. Hruszewsky napisał, że dominował wśród nich żywioł ukraiński. Tenże zidentyfikował również dużą ilość Kozaków, którzy pochodzili z Wołynia, okolic Kijowa, a mniejszą z Ukrainy

¹⁴ Н. Марковин, *Очеркъ исторіи запорожскаго казачества въ типографіи Ф.С. Суцинскаго*, С.-. Петербург, 1878, s.18.

¹⁵ Л. Цегельській, *Русь-України а Московщина-Россія. Исторично-політична розвідка Льонгіна Цегельского*, Львів 1901, s.34.

¹⁶ Ю. Мірошниченко, С.Удовік, *Русь-Україна...*, s. 228.

¹⁷ Тамже, s. 404.

¹⁸ С. Плохій, *Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, Київ 2005, s.41-43.

Zachodniej. Według Hruszewskiego włączali się do środowisk kozackich również przybysze z Księstwa Moskiewskiego oraz z takich miast znajdujących się na terenie Białorusi jak: Bychov, Mohiliov, Homel, Połotsk¹⁹. Podsumowując Hruszewsky uznał, że większość Kozaków pochodziła z Ukrainy, na drugim miejscu uplasowali się uchodźcy z terytoriów Wielkiego Księstwa Litewskiego, a na trzecim mieszkańcy z Carstwa Moskiewskiego²⁰.

Trudno pogodzić się z taką interpretacją, ponieważ Hruszewsky nie ujawnił żadnych dowodów na poparcie swoich ustaleń. Przez większą część swojej kariery naukowej Hruszewsky zmuszony był pracować i publikować w warunkach istniejącej cenzury, pod nieustanną presją organów bezpieczeństwa państwowego zarówno Imperium Rosyjskiego, jak i Austro-Węgierskiego, a od 1922 r. będąc kontrolowanym przez NKWD. Na ocenę wiarygodności jego danych wpływa i to, że Hruszewsky w 1917-1921 r. brał czynny udział w polityce. Jednak wiadomo, że na Siczy Zaporoskiej mieszkali przedstawiciele nie tylko narodów Europy Wschodniej, ale również: Niemcy, Węgrzy, Wołosi, Gruzini, Ormianie²¹.

Propaganda rosyjska narzuciła wizję Kozaków jako obrońców prawosławia i gorliwych jego wyznawców. Nie jest to prawdą, życie religijne w Siczy Zaporoskiej w XVI–XVII w. radykalnie różniło się od sytuacji w XVIII w. W wyniku powstań chłopów z Ukrainy uciekali na Zaporozże przenosząc do środowiska kozackiego tradycje związane z rolnictwem i religijnością. Z reguły Kozacy nie zajmowali się osobiście rolnictwem, nawet uważali ten rodzaj pracy za niegodny wolnego mieszkańca. Starszyna kozacka otrzymując ziemię od króla zatrudniała zbiegłych chłopów do prac rolniczych. Było to możliwe tylko w przerwach między kampaniami wojennymi, powstaniem i najazdami tatarskimi, co rzadko tam się zdarzało. Dla mieszkańców Siczy Zaporoskiej niezbędne były dostawy chleba i zbóż z pomocą władz polskich i rosyjskich, wstrzymywane w sytuacjach konfliktowych²².

Współczesny ukraiński historyk Oleksandr Bojko pisał, że chłopów przed powstaniem Chmielnickiego nie przyjmowano do wojska zaporoskiego z powodu radykalnie odmiennej mentalności²³; tylko wolny człowiek mógł dołączyć do Kozaków. Jest wiele przykładów, że przedstawiciele szlachty, którzy uciekli na Sicz stawali się przywódcami Kozaków, znajdowali zwolenników oraz wsparcie na Dzikich Polach. Jednocześnie Kozacy w XVI - pierwszej ćwierci XVII w. byli zamkniętą grupą społeczną, władze nawiązywały z nimi kontakt i próbowały ich kontrolować oraz wykorzystywać do własnych celów. Jednak zanim doszło do wybuchu

¹⁹ М. Грушевський, *Історія України-Русі том VII*, Т- 7, Київ-Львів 1909, s. 156.

²⁰ Тамże

²¹ L. Podhorodecki, *Sicz Zaporoska*, Warszawa 1978, s. 41.

²² Л. Косенко, *Козаки. Лицарський орден України*, Харків 2013, s. 385.

²³ Д. Яворницький. *Історія запорозьких козаків...*, т-1, Київ 1990, s. 560.

За першим зобов'язанням вимагали щоб той, хто прийшов у Січ був дворянином, поповичем, козаком, татариним, турком, взагалі, чим завгодно, але не селянином, і крім того не одруженою людиною.

masowych powstań, nie zamierzano Kozaków niszczyć i poddawać pełnej kontroli. Do 1569 r. możemy mówić o autonomii Kozaków zaporoskich, tolerowanej przez administrację Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tytułem porównania można wskazać na trudności w jednoznacznej interpretacji bojarów.

Niechłopskie pochodzenie Kozaków oraz odrębność tej grupy etnicznej potwierdza wiele traktatów, które od XVI w. podpisywali przedstawiciele tej społeczności i wysocy rangą urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Królestwa Polskiego. Dowodem na potwierdzenie takiego statusu Kozaków jest i fakt, że Kozacy regularnie prowadzili długie rejsy morskie, budowali statki mające lepszą manewrowość niż tureckie galery, przeprowadzili kampanie wojskowe w Stambule, Cafu, Warnie, Trebizondzie. Kozackie statki nie były jednak w stanie dostać się bezpośrednio z Dniepru do Morza Czarnego z powodu budowy przez Turków twierdzy Oczaków i zmuszone były w tym celu wykorzystywać inne rzeki²⁴. Wydaje się niewiarygodne, że byli chłopcy potrafiliby zbudować flotę liczącą 200–300 statków. To byłoby tym bardziej zaskakujące, że Rzeczpospolita w tym okresie nie miała własnej floty. Teorię kozactwa jako odrębnego narodu potwierdza jeszcze i styl życia kozaków, który zasadniczo różnił się od życia chłopów czy mieszczan. Kozaka uważano za osobę, która nie podporządkowałaby się regułom istniejącego systemu²⁵. Zdaniem ukraińskiego historyka Oleksandra Bojko do końca XVI w. kozactwo nie oznaczało odrębnego statusu społecznego, lecz inny sposób życia²⁶. Bardzo ważnym atrybutem była wolność osobista.

Południowo-wschodnia granica WKL w czasach Zygmunta I Starego przebiegała wzdłuż rzeki Siewierski Doniec²⁷. Terytorium na południe i wschód od Czerkas, Kamieńca Podolskiego i Braclawa tylko nominalnie wchodząc w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, było niezamieszkałe. Powszechnie sądzono, że Dzikie Pole to są tereny stepowe niezamieszkałe na stałe. Kozacy latem przebywali na stepie, na zimę zaś przenosili się do miast i wiosek. W miastach sprzedawali kosztowności przechwycone podczas podróży morskich, a także ryby, sól, skóry i inne zdobycze ze stepu. Czasami pełnili rolę straży granicznej, a miejscowi magnaci

²⁴ Э. Челоби. *Книга путешествий. Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII в.*, Москва 1961, s. 81, 88-89, 107.

Нужно было подняться Днепром вверх к месту, где в Славутич впадает Самара. Далее казаки плыли по Самаре и ее притоку Вольчьей Воде. С этой реки они перетягивали свои чайки волоком до Кальмиуса или Миуса и через Керченский залив выплывали в Чёрное море.

²⁵ Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні в XVI-XVII ст.*, Київ 2002, s. 416.

Для обивателів, насамперед мешчан Русі, існувало поняття “людей добрих”, «чесних мужів”. Ім протистояв світ людей «подозрених», нехристіян, п’яниц, порушників закону, тих, хто не жив у місті, не працював на землі, не мав нерухомості, не заробляв на життя чесною працею, у рамках чинних законів.

²⁶ О.Д.Бойка, *Історія України*, Київ 2011, s. 124.

²⁷ М. Грушевский. *Історія козаччини*, Київ 1989, т 1, s. 179.

от устья Днипрова до Таваня с Перекопское землёю, до Овечу воду и вверх Овечей Воды, а от верхов Овечей Воды вверх Самары и вверх Оргия аж до Донца, а от Донца по Тихую Сосну.

zatrudniali ich do ochrony przed Tatarami. Stanowili większość wojska szlacheckiego i byli integralną częścią społeczności południowych województw Rzeczypospolitej²⁸.

Pierwsza wzmianka o kozakach - w tym przypadku zgodnie pisanych z małej litery - pochodzi z annałów miasta Sudak z 1308 r. jako o rabusiach, którzy zabili Almaczę, syna Samaka²⁹. Jan Długosz odnotował kozaków w szeregach armii tatarskiej, która w 1469 r. najeżdżała Galicję³⁰. Pierwszy natomiast zapis o wyznaniu kozaków jest datowany na 1489 r.; podczas kampanii króla Jana Olbrachta na Podolu drogę wojsku wskazali kozacy wyznania chrześcijańskiego³¹. W ogóle informacji o kozakach sprzed XVI w. jest zbyt mało, by mówić o masowym ruchu kozackim w późnym Średniowieczu. W tym okresie uprawniałaby pisownia słowa kozak z małej litery i tak powinno się określać kozaków jako rodzaj wojska, trudno jednak określić czas okrzepnięcia (powiększenia się) społeczności Kozaków, a tym bardziej nabrania odrębnej świadomości.

W 1493 r. odnotowano pierwszy przypadek współpracy pomiędzy Kozakami i władzą Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kozacy zaporoscy pod zwierzchnictwem starosty czerkaskiego Bohdana Glińskiego zniszczyli tureckie miasto Oczaków³². M. Hruszewski napisał, że w 1506 r. pierwszym hetmanem kozackim został Przeclaw Lanckoroński³³. Za cenionego przywódcę Kozaków uznać można starostę kaniowskiego i czerkaskiego Eustachego Daszkiewicza, który niejednokrotnie walczył przeciwko Tatarom krymskim, a także wraz z Tatarami krymskimi przeciwko Wielkiemu Księstwu Moskiewskiemu. Za jego rządów miasta Czerkasy i Kaniew stały się jednym z centrum kozactwa zaporoskiego³⁴.

Pierwszą osobą, która zaczęła prowadzić na omawianych ziemiach niezależną politykę zagraniczną, był książę Dymitr Wiśniowiecki. Brał on udział na czele oddziałów kozackich w wojnach po stronie cara moskiewskiego Iwana Groźnego, wielkiego księcia litewskiego Zygmunta Augusta oraz sułtana tureckiego Sulejmana Wspaniałego, zmieniając patronów w zależności od sytuacji politycznej. Zdaniem badacza historii kozaczyzny Macieja Franza to aktywność Dymitra Wiśniowieckiego w polityce zagranicznej sprawiła, że Kozacy zaczęli odgrywać istotną rolę polityczno-militarną w regionie³⁵. Traktowano ich już jako społeczność

²⁸ W.A. Sierczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648*, Kraków 2013, s. 53.

Kozacy stali się więc częścią krajobrazu kresowego. Przynależność do tej warstwy nie powodowała żadnych represji ze strony władz, chociaż zdawano sobie sprawę z potencjalnego niebezpieczeństwa, jakie wynikało z pojawienia się wolnych wędrowców we wsiach i miasteczkach pogranicza.

²⁹ М. Грушевський, *Історія України-Русі*. т VII, Київ-Львів 1909, s. 77.

³⁰ J. Długosz, *Historiae Polonicae...*, s. 86.

³¹ В. Борисенко, *Курс Української Історії*, Київ 1996, s. 147.

³² П. Лаврів, *Історія Південно-Східної України*, Львів 1992, s. 41.

³³ М. Грушевський, *Історія Козаччини*, Київ 1989, s. 169-172.

³⁴ Д. Яворницький, *Історія запорожських казаков*, Киев 1990, Т. 2, s. 12.

³⁵ М. Franz, *Idea Państwa Kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI-XVII wieku*, s. 83.

Pojawienie się ich pierwszego przywódcy, Dymitra Wiśniowieckiego, stworzenie przez niego Siczy, która od tego momentu miała być już centrum życia kozackiego, swoistą stolicą świata ludzi niepokornych, można uznać za

regionalną o odrębnych cechach kulturowych. Książę Dymitr Wiśniowiecki zbudował pierwszą osadę kozacką na wyspie Chortyca na Dnieprze w 1556 r. Forteca służyła jako baza do ataków na fortyfikacje tatarskie i tureckie.

W wyniku Unii Lubelskiej z 1569 r. terytorium Ukrainy stało się częścią Królestwa Polskiego, a zasoby ludzkie i materialne zgromadzone przez magnatów zostały skierowane na kolonizację stepu. Magnaci stworzyli warunki do przesiedlenia poddanych na ziemie stepowej części Ukrainy, które dzięki czarnoziemowi były bardziej żyzne w porównaniu z Galicją czy Wołyniem. W województwach kijowskim, braclawskim i czernihowskim odbudowano miasta na miejscach starożytnych osad, istniejących przed 1240 r. W 1571 r. założono miasto Kremenczug, w 1589 r. na starym miejscu odbudowane zostało miasto Lubny, w 1585 r. – Korsuń, w 1589 r. – Czigirin, a w 1609 r. – Umań. Celem kolonizacji stepów było zwiększenie eksportu zboża z Rzeczypospolitej do państw Europy Zachodniej. Był to jeszcze okres prosperity gospodarki folwarczej.

Po Unii Lubelskiej na ziemiach województw kijowskiego i braclawskiego oraz na Wołyniu szlachta została poddana rewizji. Nie każdy, kto służył w wojsku mógł korzystać z praw należnych szlachcie, a tylko ten, kto potwierdził swój stan dokumentami. W następstwie tych zmian wielu litewskich bojarów, którzy wcześniej cieszyli się przywilejami szlacheckimi, spadło do stanu chłopskiego. Następnie duża ich część przeniosła się na stepy lub Sicz Zaporoską. To doprowadziło do wzrostu liczby Kozaków, wśród których pojawili się doświadczeni żołnierze.

Kozacy w XVI w. pojawiali się w trzech postaciach: myśliwy i rybak, rozbójnik oraz wynajęty żołnierz. To, kim kto był Kozak (kozak) w danym momencie zależało w dużej mierze od sytuacji politycznej i gospodarczej. Państwo wykorzystywało ich w konfliktach zbrojnych nie tylko na Ukrainie, Kozacy walczyli przeciwko Królestwu Moskiewskiemu w Liwonii i Kurlandii, brali udział w wojnie z Carstwem Moskiewskim w latach 1609–1618 oraz w wojnach z Imperium Osmańskim w latach 1620–1621. Rzeczpospolita nie potrafiła skutecznie kontrolować poczynań Kozaków, którzy ingerowali w wewnętrzne sprawy Mołdawii, nawiązywali stosunki dyplomatyczne z Carstwem Moskiewskim, brali udział w wojnie turecko-perskiej oraz wojnie trzydziestoletniej.

Aby uniknąć wojen z imperium osmańskim i Chanatem Krymskim, władze Rzeczypospolitej zostały zmuszone do podporządkowania Kozaków administracji państwowej. Zygmunt August 5 czerwca 1572 r. podpisał rozkaz o stworzeniu rejestru z trzystu Kozaków, którym zaproponowano przystąpienie do służby w wojsku. Do rejestru wpisano Kozaków

koniec okresu genezy i wejście Kozaczyzny w pierwszy okres działalności militarnej, który miał już pokazać jej wszelkie cechy, w tym zwłaszcza tendencje do odgrywania ważnej roli polityczno-militarnej w regionie.

będących właścicielami nieruchomości w miastach. Zobowiązano ich do kontroli reszty współbraci oraz niedopuszczenia do napadów na posiadłości Turcji i Chanatu Krymskiego. Król nadał rejestrowym Kozakom chorągiew, buńczuk, buławę i otrzymywali oni pensje od państwa. Większość Kozaków nie weszła jednak do rejestru i pozostała poza prawem, co było powodem waśni wewnętrznych.

Kolejnym dokumentem, opisującym prawa i obowiązki Kozaków, a także granice przekazanych im terenów była Karta Stefana Batorego z 1576 r. Wspominał o nich pułkownik kozacki Grigorij Hrabianko: „, Teraz posiadać będą ziemie od Dniepra do rzeki Orel, w dół do Nogaju i stepów krymskich, przez Dniepr i ujścia Dniepru i Bugu oraz w górę rzeki Bug do rzeki Sinyukha, od ziem Samary przez step do rzeki Don ”³⁶. Jako centrum przydzielono im miasto Trechtymirów, zorganizowano tam szpital i schronienie dla rannych, okaleczonych i starych Kozaków. Król w tej uchwale przeznaczył dla Kozaków tereny, które tylko nominalnie znajdowały się pod kontrolą Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ponieważ nie było tam zgromadzonych państwowych sił zbrojnych. Faktycznie Stefan Batory przekazał Kozakom terytoria opuszczone, słabo rozwinięte z obowiązkiem ochrony tej przestrzeni przed najazdami tatarskimi.

Kozacy na terenie województw kijowskiego i braclawskiego zajmowali pozycje podobne do tych, jakie posiadała szlachta w pozostałej części Rzeczypospolitej, mieli tam wolność osobistą oraz musieli służyć w wojsku. Powstania kozackie z początku XVII w. można przynajmniej częściowo porównać do rokoszy szlacheckich, które miały miejsce w tej samej epoce. Kozacy i szlachta starali się zbrojnie chronić swoich praw, jeśli jednak szlachta walczyła przeciwko królowi, to Kozacy najczęściej widzieli w nim głównego obrońcę swoich interesów w konfrontacji z magnaterią i szlachtą.

Od sposobu definiowania etnogenezy Kozaków zależy definicja kozackich powstań. Jeśli uznamy ich za uciekających chłopów, to bunt Kozaków z lat dwudziestych i trzydziestych XVII w. można potraktować jako zamieszki najbiedniejszych przedstawicieli klas niższych, głównie o charakterze społeczno-gospodarczym. Jeśli natomiast postrzegamy Kozaków jako odrębną grupę etniczną, wtedy powstania jawią się jako wojna między dużym państwem a niewielką formacją państwową (tylko autonomiczną?), na którą wpływ mieli sąsiedzi. W tym drugim przypadku powstania kozackie można porównać z konfliktami polsko-mołdawskimi na przełomie XVI i XVII w. Powstania z początku XVII w. zostały stłumione przez siły magnatów, a odniosły sukces po masowym dołączeniu chłopów oraz mieszczan do Kozaków dowodzonych przez Bogdana Chmielnickiego.

³⁶ Г. Грабянка, *Літопис кадяцького полковника Григорія Грабянки*, Київ 1992, s. 24-26.

W rosyjskiej, radzieckiej i częściowo ukraińskiej historiografii wydarzenia z lat 1648–1654 traktowane są jako przejaw walki wyzwolenczej narodu ukraińskiego, masowy ruch narodowo-wyzwolenczy. Jednak nie wszystkie terytoria należące dziś do Ukrainy wzięły udział w powstaniu Chmielnickiego. Lwów dwukrotnie, w latach 1649 i 1656, wytrzymał oblężenie armii kozackiej, choć musiał wypłacić B. Chmielnickiemu odszkodowanie. W 1648 r. Kamieniec Podolski został przejęty przez pułkownika Maksyma Krzywonosy i w 1652 r. miasto stanęło przeciwko wojskom Tymoteusza Chmielnickiego. Powstanie B. Chmielnickiego było natomiast wspierane przez Ukrainę Lewobrzeżną, Wołyń oraz Sicz Zaporoską.

Zachodnia granica, zajmowana przez wojska kozackie pod koniec 1649 r., przebiegała wzdłuż linii: Jaruga – Braiłów – Pryłuki – Bekliwka – Korosteszew - Owruć. Tradycyjna granica z Rosją została zachowana, a z Turcją i Krymem granicą były Dzikie Pola³⁷. Mieszkańcy terytorium objętego wojną uciekali do osad na terytorium Dzikiego Pola. Po nieudanym powstaniu w 1638 r. 865 rodzin pod przewodnictwem Jakuba Ostrzanina założyło miasto Chuhujiw³⁸. W 1651 r. Kozacy z Korsunia założyli Krasnokutsk. W 1652 r. imigranci z Czernihowa i Nieżyna pod dowództwem pułkownika Iwana Dzinkowskiego założyli Ostrogożsk, przesiedleńcy z miasteczka Stawiszcz Pułku Białocerkiewskiego na czele z Herasymem Kindratowyczem w 1655 r. założyli Sumy. W 1654 r. (według innych danych w 1655 r.) założono miasto Charków. W 1659 r. osadnik Iwan Semenenko założył miasto Bałaklija. W latach pięćdziesiątych-osiemdziesiątych XVII w. kolonizacja kozacka dotarła do Dońca oraz dzisiejszej północno-wschodniej granicy Ukrainy. Terytoria zasiedlone w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVII w. nazywały się Slobożańszczyzna³⁹.

Pierwsza połowa XVII w. dla terenów dzisiejszej Ukrainy była punktem zwrotnym w historii. Zmniejszenie liczby najazdów tatarskich, wzrost liczby ludności, rozwój rolnictwa i rzemiosła, budowa miast, istnienie niezależnej organizacji wojskowej doprowadziły do pojawienia się pragnienia szerokiej autonomii, a w dłuższej perspektywie niezależności. Zaporozscy Kozacy zaczęli identyfikować się z Ukrainą, pułkownicy i atamani kozacy zyskali popularność wśród mieszczan i chłopów południowych terenów Rzeczypospolitej, także ukraińskie chłopstwo widziało w nich wyzwoliciele z poddaństwa.

B. Chmielnicki jako pierwszy próbował stworzyć państwo w granicach podobnych do współczesnych granic Ukrainy i postrzegał Kozactwo jako najważniejszą jego część. W Ugodzie Zborowskiej oprócz amnestii dla wszystkich uczestników powstania i zwiększenia rejestru kozackiego istniały punkty niezwiązane z Kozakami jako klasą społeczną. W

³⁷ О. Гуржій, *Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.*, Київ 1996, s. 24.

³⁸ П. Лаврів, *Історія Південно-Східної України*, Львів 1992, s. 63.

³⁹ Tereny dzisiejszych obwodów Ukrainy: sumskiego, charkowskiego .

województwach kijowskim, braślawskim i czernihowskim król był zobowiązany do wyznaczania na wszystkie stanowiska tylko osoby z prawosławnej szlachty, musiał także zlikwidować Unię Brzeską i zezwolić metropolicie kijowskiemu na wejście do Senatu Rzeczypospolitej. To świadczyło o znaczeniu, jakie Chmielnicki przywiązywał do kwestii wiary mając nadzieję, że dzięki wsparciu Prawosławia zdobędzie poparcie ze strony chłopów i mieszczan tego wyznania. Udział chłopów w powstaniu dał szansę na utworzenie ukraińskiej państwowości, jednak niezrealizowanej zarówno z powodu błędów w dalszym kształtowaniu sojuszy politycznych, jak i śmierci B. Chmielnickiego.

3. Represyjna polityka carska. Ziemie ukraińskie pod rządami Wiednia.

Na początku XIX w. powstała pierwsza praca o historii Ukrainy, anonimowa *Історія Русів чи Малої Росії* (*Historia Rusów albo Małej Rosji*), która zajęła znaczące miejsce w kształtowaniu tożsamości narodowej Ukraińców. Zdaniem Siargija Płochiego autorem jej był Hrihorij Połetyka, asystent biskupa mohiliowskiego Georgija Kaniskiego albo kanclerz Imperium Rosyjskiego pochodzenia ukraińskiego Aleksander Bezborodko. Niewykluczone jednak, że mógł być nim również przywódca szlachty nowogrodzko-siewierskiej Stepan Szyriaj⁴⁰. Wywód autora oparł się na ideach autonomizmu i republikanizmu oraz protestu przeciwko narodowemu uciskowi Ukraińców. Piszący twierdził, że Ukraina jest bezpośrednią następczynią Rusi Kijowskiej, zaś okres obecności Ukrainy w Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej był czasem równoprawnych stosunków między narodami. Według autora w XVI-XVII w. utrzymywały się autonomiczne stosunki między Ukrainą a Rzeczypospolitą, które pozytywnie wpływały na kształtowanie się tożsamości Ukraińców. Zwrócił on szczególną uwagę na okres powstań kozackich od końca XVI w. do początku XVII w. Historia Rusów albo Małej Rosji przez kilka dziesięcioleci była zabraniana przez reżim carski, po raz pierwszy książkę tę prawdopodobnie opublikowano dopiero w 1846 r.⁴¹

Pierwszym autorem utworów w literackim języku ukraińskim, wyrosłym z języka mówionego był Iwan Kotlarewski, a jego najwcześniejszy tekst „Eneida” powstał w 1798 r.⁴². W 1818r. pojawił się pierwszy podręcznik języka ukraińskiego *Gramatyka małoruskiego dialektu*⁴³. Kolejne prace o ukraińskich tradycjach i folklorze napisał przyszły pierwszy rektor

⁴⁰ С. Плохій, «Козацький міф». *Історія та націєтворення в епоху імперій*, Київ 2015, s. 45.

⁴¹ Г. Конискій, *Історія Русовъ, или Малой Россіи*, Москва 1846.

⁴² І. Котляревський, *Енеида на малоросійській язык перелиціюванна І. Котляревским*, Санкт-Петербург 1798.

⁴³ А.Павловский, *грамматика малоросійского наречія*, Санкт-Петербург 1818.

Uniwersytetu Kijowskiego Michaił Maksymowicz. Były to: *Malorosyjskie pieśni*⁴⁴. Natomiast pierwszym autorem, który dowodził, że język ukraiński nie jest dialektem języka rosyjskiego był charkowski slawista Izmail Srezniewski. W 1834r. wydał on pracę *Spojrzenie w przyszłość literatury ukraińskiej*⁴⁵. Podkreślił w niej, że język ukraiński ma wielką przyszłość, w tym jako język literacki. Szczególne miejsce wśród ukraińskich oświeceniowców należy do Tarasa Szewczenki. W pełni zdawał on sobie sprawę z artystycznego potencjału języka ukraińskiego, zespolił ukraińskie dialekty z różnych regionów, miejskie i wiejskie w literacki język ukraiński. Język ten przestał być używany tylko przez najbiedniejsze warstwy społeczne chłopów, do czego przyczynili się walnie chłopci przenoszący się do miast. Utworzenie literackiego języka ukraińskiego zapoczątkowało proces konsolidacji narodu.

Oprócz Tarasa Szewczenki do rozwoju języka ukraińskiego przyczynili się w sposób wyróżniający: Łesia Ukrainka, Iwan Franko, Pantelejmon Kulisz. Ivan Franko pracował nad stworzeniem jednolitych standardów literackiego języka ukraińskiego i był też wybitnym tłumaczem na język ukraiński utworów Aleksandra Puszkina oraz Henryka Heinego. P. Kulisz przetłumaczył zaś na język ukraiński dzieła Byrona, Szekspira i Goethego, a także napisał kilka powieści historycznych, z których *Czarna Rada* jest uważana za najlepsze dzieło w literaturze ukraińskiej. Utwór opisuje wydarzenia wojny domowej z 1660 r. na Ukrainie. Autor wymienił wiele konfliktów będących przyczyną utraty niepodległości Ukrainy, wśród nich pomiędzy zwykłymi Kozakami a starszyzną, „burżuazją” i szlachtą, Kozakami miejskimi oraz Zaporozcami. Jedną z najpopularniejszych postaci wśród działaczy ukraińskiego ruchu odrodzenia kulturowego była Łarysa Kosacz-Kwitka, która pisała pod pseudonimem Łesia Ukrainka. W jej dorobku znajdują się utwory poetyckie, proza, publicystyka oraz folklorystyka, w tym 220 zapisanych melodii ludowych.

W 1846 r. powstała pierwsza organizacja polityczna - Bractwo Cyryla i Metodego, stanowiące kontynuację tradycji ukraińskiego autonomizmu. Według historyka Rema Symonenko historyczne znaczenie Bractwa Cyryla i Metodego polega na tym, że była to próba walki ukraińskiej inteligencji o prawa narodu ukraińskiego⁴⁶. Pomimo nabierającego mocy procesu uświadomienia swojej tożsamości, mieszkańcy guberni: kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej praktycznie nie brali udziału w powstaniach w latach 1830-1831 i 1863-1864. Przyczyniły się do tego trudne stosunki między Ukraińcami a Polakami zamieszkującymi tereny Ukrainy, mimo że oba narody ucierpiały na skutek represyjnej polityki rządu carskiego.

⁴⁴ М. Максимовичъ, *Малороссійскія пѣсни*, Москва 1827.

⁴⁵ И. Срезневский, *Взгляд на памятники украинской народной словестности*, Москва 1834.

⁴⁶ Р. Симоненко, *Кирило-Методіївське товариство*, Київ 2007, s. 297-298.

Imperium Rosyjskie prowadziło podobną politykę do języka ukraińskiego, jak Wielka Brytania względem języków walijskiego oraz szkockiego, a Francja wobec bretońskiego oraz prowansalskiego. Rusyfikacja zaostriżyła się po klęsce powstania styczniowego, jej konsekwencją było przyjęcie 18 lipca 1863 r. tajnego cyrkularza (okólnika) Wałujewa, który zakazał publikacji literatury szkolnej i religijnej w języku ukraińskim. Cyrkularz ten wykluczał nawet samą możliwość istnienia języka ukraińskiego⁴⁷. Celem tego dokumentu było zapobieżenie masowym ruchom ukraińskim, powstrzymanie rozwoju świadomości ukraińskiej. W 1864 r. wydano ustawę o szkole podstawowej zawierającą nakaz nauczania wyłącznie w języku rosyjskim. Kolejnym krokiem po okólniku Wałujewa był Ukaz Emski z 1876 r. Tym razem zakazano druku literatury w języku ukraińskim, importu ukraińskojęzycznych książek z zagranicy, dokonywania tłumaczeń z języków obcych na ukraiński, prowadzenie przedstawień teatralnych w tym języku⁴⁸. Ukaz zobowiązał do obsadzania nauczycieli moskiewskich na Ukrainie i odwrotnie wysłania Ukraińców do pracy w okręgach: petersburskim, kazańskim, orenburskim. Z powodu powszechnego zakazu używania języka ukraińskiego, stał się on głównie językiem chłopów, a ponadto najbiedniejszych mieszczan z małych miast i inteligencji, która w efekcie represji coraz częściej emigrowała.

W latach 1878–1882 w Szwajcarii wydawano czasopismo „Gromada”, które przedstawiło programy ukraińskiego ruchu narodowego. Najważniejsze tezy dotyczyły: demokracji (władza parlamentarna, zapewnienie obywatelom praw demokratycznych i wolności), federalizmu (autonomia Ukrainy w Imperium Rosyjskim), metod walki (ewolucja a nie rewolucja szansą na zmianę władzy w Imperium Rosyjskim), rozwoju kultury w celu konsolidacji narodu ukraińskiego. Podczas wydarzeń lat 1904–1905 zniesiono zakaz drukowania Biblii w języku ukraińskim, a cyrkularz wałujewski został faktycznie zawieszony. Od tego momentu rozpoczął się szybki rozwój ukraińskiego życia narodowego, co skutkowało rozwojem wydawnictw w tym języku. Już w rok po wejściu w życie Manifestu Październikowego działało 15 wydawnictw, ukazywało się około 20 ukraińskojęzycznych gazet oraz czasopism od naukowych i politycznych do humorystycznych oraz dziecięcych. W latach 1907–1909 opublikowano pierwszy słownik ukraińsko-rosyjski⁴⁹.

Po klęsce rewolucji, Senat w 1908 r. uznał ukraińskojęzyczne działania kulturalne i edukacyjne za szkodliwe dla Imperium Rosyjskiego. W 1910 r., na polecenie rządu Piotra Stołypina wszystkie ukraińskie towarzystwa kulturalne oraz wydawnictwa zostały zamknięte.

⁴⁷ *Валуєвський циркуляр, Енциклопедія історії України, т.1, Київ 2003, http://www.history.org.ua/?termin=Valuevskyj_tsyrkuliar, [dostęp 2.05.2022].*

⁴⁸ І. З. Підкова, Р. М. Шуст, *Емський Указ, Довідник з історії України. (<http://history.franko.lviv.ua>)*, [dostęp 2.05.2022].

⁴⁹ Д. Гринченко, *Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала Киевская старина, Київ 1907.*

Zabroniono prowadzenia wykładów w tym języku, a także tworzenia klubów nierosyjskich. W 1914 r. ukazał się tajny list gubernatora połtawskiego Aleksandra Bagovuta, który najbardziej kompleksowo odzwierciedlał ówczesny stosunek władz rosyjskich do problemu ukraińskiego⁵⁰. Należało zatrudniać na posady nauczycieli Wielkorusów (Rosjan), podobnie też na stanowiska inspektorów i dyrektorów szkół publicznych. Każdy nauczyciel demonstrujący sympatię do języka ukraińskiego powinien zostać natychmiast zwolniony. Gubernator uznał za konieczne napisanie prawdziwej historii narodu małoruskiego, w której byłoby wyjaśnione, że Ukraina to tylko pogranicze państwa w dawnych czasach. Ukrainą nazywano kresy Polski oraz Rosji. W tej sytuacji dostojnik carski uznał za ważne, by seminaria duchowne oczyścić z naleciałości ukraińskich. Towarzyszyć temu miało przekonywanie mieszkańców o wartości języka rosyjskiego, bo język małorosyjski (ukraiński) nie jest przyszłościowy. W ogóle należało wyeliminować z używania toponimu Ukraina i pochodzących od niego słów. Na przekór oczekiwaniom władz rosyjskich istotnym czynnikiem rozwoju ruchu ukraińskiego pozostały wsie, a ich mieszkańcy po przeprowadzeniu się do miast nadal posługiwali się "swoim" językiem.

Rosyjska historiografia opisuje dwa podejścia do badania przyczyn niepowodzenia rosyjskiej polityki zmierzającej do zniszczenia języka ukraińskiego. Według pierwszej wersji strategia zarządzania państwa rosyjskiego nie była wystarczająco represyjna wobec języka i kultury ukraińskiej lub nie mogła połączyć represyjnego podejścia z pozytywnymi elementami motywacyjnymi. Zgodnie z drugą wersją społeczeństwo ukraińskie okazało zbyt silny bezpośredni i pośredni opór wobec polityki rządu rosyjskiego⁵¹.

Sukces procesu oporu narodowego wykazał powszechny spis ludności przeprowadzony w Imperium Rosyjskim w 1897 r. Dane ze spisu umożliwią analizę składu etnicznego ziem ukraińskich na przełomie XIX i XX w., a znakiem przynależności do narodu ukraińskiego było używanie w domach języka ukraińskiego (*dialekt małorosyjski*). Tak więc w guberni taurydzkiej 42,2% używało języka ukraińskiego i 27,9% rosyjskiego. W chersońskiej 53,5% podało, że ich domowym językiem jest ukraiński a 21%, że rosyjski i 11,9%, że jidysz. W guberni jekaterynosławskiej odpowiednio 68,9% i 17,3%, w charkowskiej 80,6 i 17,7%. Jeszcze wyraźniejsza przewaga języka ukraińskiego była wśród mieszkańców prawobrzeżnej Ukrainy, w guberni wołyńskiej 70,1% mówiło w domach po ukraińsku, a 13,1% po polsku, 3,5% po rosyjsku, w guberni kijowskiej po ukraińsku 79,2%, po rosyjsku 5,9%, zaś 11,6% jidysz. W guberni podolskiej wskaźnik mówiących po ukraińsku wynosił 80,9%, a 3,3% po rosyjsku. W

⁵⁰ Секретный донос полтавского губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним, <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/1876>, [dostęp 2.05.2022].

⁵¹ А. Миллер, *Украинский вопрос*, s. 230-231.

guberni połtawskiej, znajdującej się na lewobrzeżnej Ukrainie 93% mówiło po ukraińsku i tylko 2,6% po rosyjsku). Z kolei w ukraińskiej części guberni czernihowskiej w 1897 r. 91,7% respondentów mówiło w domach po ukraińsku, a 5,6% po rosyjsku, zaś w jidysz 4,5%. Na terytoriach guberni besarabskiej, które obejmują południe odeskiego obwodu Ukrainy i północną część Mołdawii, 26,7% posługiwało się językiem ukraińskim, 21,3% bułgarskim, 16,4% mołdawskim, 9,6% językiem rosyjskim⁵². Większa część dzisiejszych obwodów donieckiego i ługańskiego należały do terytorium okręgu taganoskiego Wojska Dońskiego, a wiarygodnych danych co do tamtejszej sytuacji językowej nie udało się uzyskać. Jednak ukraiński dziennikarz Maksym Majorov podał, że 61,7% posługiwało się tam językiem ukraińskim, a 31,7% rosyjskim⁵³.

Z powyższych danych można wywnioskować, że w 1897 r. terytorium ukraińskojęzyczne, a więc etnicznie ukraińskie, stanowiło większość terytorium współczesnej Ukrainy. Wyjątkami mogły być tylko wschodnie obszary współczesnych obwodów ługańskiego i donieckiego, w których zaobserwowano przybliżony parytet językowy. Te tereny w latach 1991-2004 okazały się najbardziej narażone na rosyjską propagandę, a prorosyjskie partie polityczne cieszyły się tam największą popularnością. Podczas wyborów 2004 r. w obwodzie donieckim i ługańskim było największe poparcie dla Wiktora Janukowycza, mieszkańcy tych regionów masowo przybywali do Kijowa, aby wesprzeć swojego kandydata. Duży odsetek ludności rosyjskojęzycznej w wielkich miastach można wytłumaczyć zarówno masową migracją z innych części imperium moskiewskiego, jak i rusyfikacją. W mniejszych miastach mieszkańcy posługujący się językiem ukraińskim stanowili zdecydowaną większość ludności. Wyjątkiem był Krym jako część byłej guberni taurydzkiej, tam mieszkańcy ukraińskojęzyczni Imperium Rosyjskiego stanowili 11,4%, rosyjskojęzyczni 33,1%⁵⁴. Na Krymie istniała ponadto znacząca mniejszość tatarska oraz diaspory grecka i ormiańska.

Okolo 20% terytorium Ukrainy (Galicja, Zakarpacie i Bukowina) w latach 1795-1918 wchodziło w skład Cesarstwa Austriackiego, a od 1866 r. należało do Austro-Węgier. Na Ukrainie Zachodniej silna była pozycja Kościoła unickiego, księża prowadzili nabożeństwa w języku ukraińskim, władza świecka i kościelna sprzyjały tworzeniu ukraińskojęzycznych szkół niedzielnych. W 1816 r. pojawiła się tam pierwsza organizacja kulturalna i edukacyjna która nazywała się Towarzystwo Księży. Dwa lata później zdecydowano o przyjęciu języka ukraińskiego do szkół publicznych, w 1822 r. opublikowano pierwszą gramatykę języka

⁵² С. Чорний, *Національний склад населення України в ХХ сторіччі*, Київ 2001, s.8-32.

⁵³ М. Майоров, *Этнический состав украинских губерний (по данным переписи населения Российской империи 1897 г.)*, <http://likbez.org.ua/census-of-the-russian-empire-in-1897-ukrainian-province.html>, [dostęp 19.05.2022]

⁵⁴ С. Чорний, *Національний склад...*, s.8-9.

ukraińskiego. Ukazywała się ukraińskojęzyczna gazeta „Galicka Zaria”, we Lwowie w 1848 r. utworzono Dom Ludowy, w którym znajdowała się biblioteka z książkami wydanymi w tym języku. W 1864 r. powstał we Lwowie teatr ukraiński, a cztery lata później Stowarzyszenie Kulturalne i Edukacyjne „Proswita”, natomiast w 1873 r. Stowarzyszenie Naukowe im. Tarasa Szewczenki. Począwszy od lat sześćdziesiątych XIX w. w Galicji wydawano dzieła Tarasa Szewczenki, Iwana Franki i Panasa Mirnego, które trafiały do masowego obiegu. Austro-Węgry oficjalnie uznały istnienie języka ukraińskiego, o czym świadczy i fakt publikacji we Lwowie pierwszego słownika ukraińsko-niemieckiego⁵⁵. Sytuację etniczną na Ukrainie Zachodniej najdokładniej odzwierciedlają wyniki powszechnego spisu ludności przeprowadzonego w 1900 r. W tym przypadku narodowość potwierdzało wyznanie religijne: Ukraińcy-grekokatolicy, Polacy-katolicy, Żydzi-Judei, Niemcy-protestanci.

Tabl. nr 1. Skład etniczny we Wschodniej Galicji w 1900 r.

Nazwa jednostki Terytorialnej	Ukraińcy	Polacy	Żydzi	Niemcy
Buczacz	59,5	25,0	11,4	0,4
Drohobycz	66,2	12,4	13,6	4,8
Kołomyja	64,3	16,1	12,4	0,1
Lwów	19,9	49,4	26,5	8,2
Powiat lwowski	49,3	39,9	3,0	2,9
Stanisławów	59,0	21,0	19,1	0,9
Tarnopol	55,3	26,2	8,1	1,3
Tłumacz	73,9	16,5	8,3	1,0
Zbaraż	62,0	30,4	7,5	

Źródło: С. Чорний, *Національний склад населення України в XX сторіччі*, Київ 2001, s. 40.

W 1900 r. Ukraińcy mieszkali głównie na wsiach i mniejszych miastach, natomiast w Lwowie przeważali Polacy i Żydzi. Jeżeli we Lwowie Polacy stanowili 49,4%, w pow.

⁵⁵ Е. Желеховский., *Малорусско-немецкий словарь*, Львів 1886.

lwowskim już tylko 39,9%, a w pow. peczeżeżyńskim jedynie 3,9%, w bródniczańskim 4,3%, w turkowskim 2,8%. Ogółem według spisu z 1900 r. na terenie Galicji żyło 4117 tys. mieszkańców, w tym 2674 tys. Ukraińców (65,0%), 852 tys. Polaków (20,7%), 539 tys. Żydów (13,1%), 43,9 tys. Niemców (1,1%)⁵⁶. Ukraińcy stanowili większość ludności na terenie Galicji Wschodniej z wyjątkiem miasta Lwów. Sytuacja etniczna w miastach Ukrainy Południowej, Środkowej, Wschodniej i Zachodniej różniła się o tyle, że jeśli we Lwowie i Stanisławowie większość mieszkańców stanowili Polacy i Żydzi, to w Kijowie, Charkowie, Chersoniu, Krzemieńczuku, Odessie - Rosjanie i Żydzi.

Dzięki informacjom uzyskanym ze spisów powszechnych z 1897 r. i 1900 r. można stwierdzić, że na przełomie XIX i XX wieku etniczni Ukraińcy stanowili większość mieszkańców terytorium dzisiejszej Ukrainy. W tej sytuacji niezależnie od stanowiska władz kształtowała się tożsamość narodowa, szybciej odbywało się to na terenie Austro-Węgier, gdzie władza centralna sprzyjała ukraińskiemu ruchowi narodowościowemu. Dorobek w postaci książek i czasopism z Galicji trafiał na terytorium Imperium Rosyjskiego, gdzie był pozytywnie postrzegany przez społeczeństwo oraz zabroniony przez władze. Duża część Ukraińców mieszkających na terenie Imperium Rosyjskiego miała w XIX w. ukraińską tożsamość narodową oraz wykazywała poparcie dla wprowadzenia autonomii. Oznaczało to, że przy sprzyjających warunkach geopolitycznych elita mogła podejmować starania o utworzenie niepodległego państwa.

Rezygnuję z dokładnej analizy zmian struktury narodowościowej na ziemiach ukraińskich - wchodzących w skład niepodległej Ukrainy po 1991 r. - w okresie I wojny światowej (wymuszonych przez wojska rosyjskie i niemieckie), w czasie działań wojennych 1918/1919-1921 r. (fazy wojny domowej, walki polsko-ukraińskie od XI 1918 r., wojna Polski z Rosją bolszewicką), w dwudziestoleciu wojennym (w granicach ZSRR i II RP) i w latach II wojny światowej, a głównie wskutek represji stalinowskich oraz rusyfikacji na terenach USRR. Do niektórych wątków będę powracał w dalszej części mojej rozprawy, a ponadto zakładam, że są to kwestie lepiej znane.

4. Ukraina w latach 1917-1945

W porównaniu do ziem polskich i w mniejszym stopniu do litewsko-białoruskich, na obszarze obecnej Ukrainy wydarzenia lat 1905-1907 nie obfitowały w równie liczne przejawy wystąpień narodowo-niepodległościowych. Również początek I wojny światowej nie zapowiadał podjęcia zdecydowanych dążeń w celu mobilizowania sił do walk o pełną wolność. Sytuacja

⁵⁶ С. Чорний, *Національний склад...*, s.40.

zaczęła się zmieniać dopiero w drugiej połowie 1915 r. i to w dużej mierze za sprawą okupantów niemieckich, co wynikało z planów Berlina utworzenia Mitteleurop. Kwestie te wymagają nowych badań.

Więcej wiemy o latach 1917-1921, o bardzo różnorodnych wydarzeniach z wyraźnym kontekstem geopolitycznym, a także z rosnącą rolą odrodzonego (od listopada 1918 r.) państwa polskiego. W historiografii ukraińskiej pojawia się przy opisywaniu tego okresu określenie rewolucja ukraińska. Pierwsi takiej nazwy użyli liderzy, inicjatorzy ówczesnych wydarzeń polityczno-wojskowych: Mychajło Hruszewski, Wołodimir Winniczenko, Symon Petlura. Natomiast w publikacjach radzieckich na próżno można byłoby szukać wzmianki o rewolucji ukraińskiej, bo obowiązywały pojęcia kamuflujące istotę zdarzeń na Ukrainie: Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa i wojna domowa. Również w historiografii polskiej i w zachodnioeuropejskiej nie doceniono ukraińskich prób niepodległościowych w tym okresie, nie rozumiano skali trudności.

Pierwszy etap rewolucji ukraińskiej rozpoczął się wraz ze zwycięstwem rewolucji lutowej 1917 r. W marcu w Kijowie utworzona została Ukraińska Centralna Rada, która 20 listopada przyjęła uniwersał ogłaszający Ukraińską Narodową Republikę (UNR). W dokumencie tym został określony postulowany skład Ukrainy: Kijowszczyzna, Podole, Wołyń, Czernigowszczyzna, Połtawszczyzna, Charkiwszczyzna, Katerinosławszczyzna, Chersońszczyzna, Taurydzka z pominięciem Krymu. Zgodnie z uniwersałem Rada Centralna przystąpiła do tworzenia organów władz cywilnych i wojskowych. Można więc uznać, że w 1917 r., z przyzwolenia narodu ukraińskiego, elity polityczne ewoluowały od idei autonomii i federacji z Rosją do państwowej niezależności. W praktyce realizacja tej wizji przejawiała się z różną siłą na obszarach ogarniętych przez Ukraińską Republikę Ludową. Działały tam organy władzy lokalnej, partie polityczne i organizacje społeczne, odradzała się kultura. Ukraińska Republika Ludowa zawarła pierwszą w najnowszej historii Ukrainy międzynarodową umowę⁵⁷. W kwietniu 1918 r., przy pomocy władz niemieckich, w URL został utworzony rząd pod kierownictwem hetmana Pawła Skoropadskiego. Wykorzystano niedługi okres pokojowy dla wzmacniania podstaw państwowości ukraińskiej, otwarto uniwersytet w Kamieńcu Podolskim, założono Akademię Nauk Ukrainy i przystąpiono do wydzielenia Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Nie należy zapominać, że jednak to Państwo Ukraińskie (*Ukrainskaja Dierżawa*) pozostawało pod protektoratem wojsk niemieckich i austro-węgierskich.

⁵⁷ Chodzi o traktat podpisany 9 lutego 1918 r. w Brześciu pomiędzy Ukraińską Republiką Ludową oraz Imperium Niemieckim i Austro-Węgierskim i jej sojusznikami Bułgarią i Imperium Osmańskim. Te kraje uznawały niepodległość URL, gwarantowały jej pomoc wojskową w zamian za milion ton zboża. Delegacji URL przewodniczył Wsewołod Hołobowicz.

Ówczesne zmiany systemowe i reformy w UNR nie mogły być skutecznie wcielane w życie z powodu niesprzyjającej sytuacji zewnętrznej i wewnętrznej. Wiarygodność kształtowanej państwowości ukraińskiej osłabiały posunięcia wojskowych władz niemieckich, dla których priorytetem było zaopatrzenie własnych oddziałów. Za wolno rozwijano ukraińskie służby dyplomatyczne, nie nawiązano trwałych kontaktów i z władzami warszawskimi. Prawdą jest jednak, że w Polsce ścierały się dwie koncepcje budowania odrodzonego państwa: narodowo-demokratyczna (endecka) i federacyjna Józefa Piłsudskiego, a z nich wynikał odmienny stosunek do relacji Polski z sąsiadami wschodnimi. Trudno też było przewidzieć zamiary Rosji bolszewickiej, której wojska posuwały się na zachód. Mimo to UNR rozbudowywała regionalną administrację i z mniejszymi sukcesami wzmacniała siły wojskowe. Państwo ukraińskie zmierzało do podjęcia rokowań z Ententą o włączenie Krymu i Kubania. W 1918 r. Ukraina została uznana łącznie przez 30 państw⁵⁸.

Po klęsce Niemiec w I wojnie światowej, w trakcie przygotowań do wycofania wojsk Ober-Ostu, Skoropadski rozważał przyjęcie opcji prorosyjskiej, co doprowadziło do walk wewnętrznych (Wołodimir Winniczenko) i ostatecznie hetman został usunięty przez Symona Petlurę. Jednocześnie, w wyniku przegranych walk z Armią Czerwoną (m.in. pod Krutami) drastycznie zmalał obszar kontrolowany przez władze ukraińskie. Ponadto Rumunia okupowała Bukowinę, do Czechosłowacji odeszło w 1919 r. Zakarpacie, a Polska utrzymała Lwów (walki od XI 1918 r.) i od wiosny 1919 r. jej wojska obsadzały tereny na wschód od Bugu (Polesie, część Wołynia). Powstała w marcu 1919 r. Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka nie odwoływała się do krótkiej tradycji państwowości URL, była wręcz bolszewickim tworem agenturalnym. Sojusz Petlury z Piłsudskim doprowadził do zajęcia Kijowa w pierwszych dniach maja 1920 r. Ostatecznie o przebiegu granicy wschodniej II RP, po kontrofensywach wojsk marszałka Michaiła Tuchaczewskiego, a następnie zwycięskich operacjach polskich nad Wisłą i Niemnem, zadecydowano w Rydze w marcu 1921 r. Pokój tam podpisany faktycznie zlikwidował państwowość ukraińska, URL nie zaproszono do negocjacji i nie przyznano praw kombatanckich wschodnim sojusznikom marszałka Piłsudskiego⁵⁹. Przynależność Galicji Wschodniej do Rzeczypospolitej państwa Ententy potwierdziły w 1923 r.

Mimo, że od 1921 r. wszystkie ziemie współczesnej Ukrainy znalazły się pod władzą czterech państw (głównie ZSRR i II RP oraz Czechosłowacji i Rumunii), to pytania o zjednoczenie narodu ukraińskiego i zaznaczenie państwowości ukraińskiej pozostawały w

⁵⁸ UNR uznały nie tylko państwa centralne, ale również Belgia, Wielka Brytania, RP, Chiny, Francja, Rumunia, Czarnogóra, Japonia. UNR uznały także kraje byłego Imperium Rosyjskiego, w tym Białoruś, Azerbejdżan, Gruzja, Armenia, Litwa, Łotwa, Estonia, Rosję.

⁵⁹ Zgodnie z Traktatem Ryskim Rzeczypospolita Polska uznała USRR, natomiast faktycznie odmówiła uznania URL, jedyne go sojusznika w trakcie wojny polsko-bolszewickiej. Delegację URL nie dopuszczono do negocjacji.

debacie publicznej. Ogłoszenie po raz pierwszy państwa ukraińskiego było demonstracją woli części narodu, jego pragnienia uzyskania niepodległości. Pozostały natomiast pytania o przyczyny przegranej, szczególnie trudne, gdyż dotyczyły i postawy samych Ukraińców. Nie tylko uwarunkowania zewnętrzne, geopolityczne zdecydowały o przegranej. Mocarstwa Ententy byłyby – jak należy sądzić – w stanie zaakceptować Ukrainę samodzielną, ale bez ostrych problemów wewnętrznych, wojny domowej toczącej się w latach 1918-1921 r. Liderzy ukraińscy nie zdołali doprowadzić do dokonania konsolidacji społecznej i wygaszenia (przygaszenia) sporów politycznych oraz do zbudowania sił zbrojnych zdolnych wystąpić w obronie państwowej suwerenności. Negatywnie oceniano pochopność Kijowa w wyborze sojuszników, brak zwartego programu niepodległościowego.

Jednak utworzenie URL był znacznym krokiem w zbyt późno podjętym dziele formowania ukraińskiej państwowości. Jeśli w wieku dziewiętnastym, jak również przed I wojną światową elity ukraińskie były zorientowane głównie na autonomię w składzie Rosji, lub ulegały wizjom socjaldemokratycznym i pojawiającym się innym nierealnym projektom (przykładem federacje), to po 1922 r. było łatwiej podejmować gorzkie dyskusje o przyczynach przegranej w walce o niepodległość.

Lata dwudzieste i trzydzieste XX w. można uznać za stracone dla sprawy ukraińskiej. W ZSRR ograniczano się do publicznie głoszonych frazesów o postępowych zmianach zachodzących w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, a wszelkie marzenia o wzmocnieniu tożsamości narodowej straciły rację bytu. Ukraina została ukarana przez Stalina klęską wielkiego głodu oraz poprzez inne represje kierowane przeciwko wszystkim, którzy mogli zdobyć się (niekoniecznie tak czynili) na krytyczną ocenę rzeczywistości i nie wyzbyli się pragnienia życia w autentycznie wolnym państwie. Terror komunistyczny, w tym masowe deportacje, połączono z rusyfikacją, wymianą kadr, rozbiciem więzi rodzinnych i deprawacją młodzieży.

W Polsce mniejszość ukraińska mogła korzystać z ograniczonych praw do rozwijania kultury i oświaty, a wybitne jednostki miały szansę zrobienia kariery. Jednak poza wyjątkami - przykładem eksperymenty wojewody wołyńskiego Henryka Jeżewskiego⁶⁰ - zabrakło zrozumienia dla wzmacniania potencjału narodowego Ukraińców mieszkujących na terenie II RP, znaczącej poprawy ich warunków bytowych i infrastruktury społecznej oraz ekonomicznej w województwach południowo-wschodnich. Nikłym usprawiedliwieniem jest fakt, w Rzeczpospolitej w ogóle nie zdołano wypracować polityki narodowościowej zgodnej z polską racją stanu, ale i odpowiadającej potrzebom oraz oczekiwaniom nie-Polaków, głównie Ukraińców i Białorusinów oraz mniej licznych Litwinów. Stosowanie represji z udziałem

⁶⁰ W latach 1917-1921 był wiceministrem spraw wewnętrznych w składzie URL.

wojska i policji (przykładem niszczenie cerkwi), zamykanie szkół ukraińskich, prymitywne działania administracji lokalnej, lekceważenie inteligencji miejscowej, to tylko niektóre przejawy niezrozumiałych i szkodliwych postaw. Wrzesień 1939 r. pokazał skutki takich postaw, do nich zaliczyć trzeba nielojalność i wrogość wielu środowisk wobec państwa polskiego, żołnierzy (zwłaszcza powracających do domów z terenów wschodnich), nauczycieli, urzędników, także księży.

Kolejna możliwość uformowania państwa ukraińskiego, lub jego namiastki pojawiła się w trakcie II wojny światowej i okupacji tych obszarów przez wojska niemieckie po czerwcu 1941 r.⁶¹. Ten okres walki narodowowyzwoleńczej jest związany z Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów oraz Ukraińską Powstańczą Armią. Działalność UPA stała się pozornie logicznym przedłużeniem ukraińskiego wyzwoleńczego ruchu okresu rewolucji lat 1917-1921. Liderzy OUN i UPA wyobrażali sobie zakończenie II wojny z efektami podobnymi do poprzedniego konfliktu światowego, liczyli przede wszystkim na osłabienie Rosji (upadek ZSRR) i pojawienie się próżni politycznych w Europie Wschodniej (Środkowo-Wschodniej). Przy przychylności Berlina OUN chciał zdobyć miejsce dla Ukrainy. Pierwszym krokiem ku temu stały się decyzje podjęte we Lwowie 30 czerwca 1941 r. Ogłoszono wówczas akt wznowienia Państwa Ukraińskiego oraz utworzenia rządu ukraińskiego. Władze niemieckie natychmiast zażądały odwoływania tego aktu, na co inicjatorzy musieli się zgodzić. 5 lipca 1941 r. został zatrzymany w Krakowie Stepan Bandera i do końca 1944 r. przebywał w uwięzieniu. Natomiast dominująca grupa nacjonalistów pod przywództwem Andrija Melnika nadal trzymała się opcji niemieckiej. Czekać na zwycięstwo III Rzeszy na froncie wschodnim rozpoczęto czystki etniczne na ziemiach ukraińskich, których ofiarą padały zwłaszcza społeczności żydowskie (w pierwszej kolejności) i polskie. Zbrodnie popełnione na Wołyniu zostały szczegółowo, choć z opóźnieniem - zrozumiałym w PRL - opisane, a suwerenne Republika Ukraińska i Republika Polska doprowadziły do wypracowania wspólnego stanowiska w tej kwestii⁶².

Współpraca ukraińsko-niemiecka poddana została ciężkim próbom, OUN musiał zweryfikować swój entuzjastyczny stosunek do okupantów. Nieprzerwane rekwizycje i wywóz siły roboczej do Niemiec doprowadziły do tego, że Ukraińcy zaczęli organizować drużyny samoobrony, a w 1943 r. miały miejsce pierwsze zbrojne potyczki z oddziałami Wehrmachtu. Dochodziło do nich, chociaż nadal trwał werbunek do oddziałów militarnych i do sił specjalnych

⁶¹ Pominąłem „zjednoczenie Ukrainy” po zajęciu przez Armię Czerwoną wschodnich ziem II RP i utworzenie tzw. Ukrainy Zachodniej. Szybko okazało się, że „wyzwolenie Ukrainy” miało służyć wyłącznie interesom Moskwy.

⁶² Co nie oznacza, że złe emocje równie szybko i całkowicie wygasły po obu stronach granic. Sprzyja temu obecna sytuacja, wojna rozpoczęta przez Rosję i pomoc Polski udzielana sąsiadowi, w tym przyjęcie uchodźców oraz przekazywane wsparcie wojskowe.

podporządkowanych III Rzeszy, czego sztandarowym przykładem była Dywizja SS „Galicja”⁶³. Jednocześnie jednak nasiliły się zbrodnie na ludności polskiej, gdyż OUN uważał Wołyń i Wschodnią Galicję za integralne części przyszłego państwa ukraińskiego. Niezmiennie natomiast jako głównego wroga postrzegano ZSRR i pododdziały UPA podjęły walkę z partyzantami radzieckimi. W tej dramatycznej konfiguracji, przy szybkich postępach „wyzwolicielskiej” Armii Czerwonej dochodziło i do irracjonalnych porozumień taktycznych. Kres im położyła ponowna okupacja radziecka, UPA jeszcze ponad rok stawiała zorganizowany aktywny opór, który kontynuowano dłużej po zachodniej części nowej granicy ZSRR i RP. Czasami w publicystyce ukraińskiej można spotkać porównania losów żołnierzy UPA z losem polskich „żołnierzy wyklętych”⁶⁴, z kolei zwłaszcza we wspomnieniach żołnierzy (L)WP utrwalono określenie „bandy UPA”.

W 1950 r. zginął dowódca UPA Roman Szuchewycz, ostatnie starcie zbrojne z udziałem żołnierzy UPA miało miejsce w 1960 r. Przez oddziały UPA przeszło ponad 100 tys. osób, a za opór przeciwko władzy radzieckiej represjonowano ponad 500 tys. Ukraińców. Większość dowódców otrzymało kary więzienia do 25 lat, dlatego w latach sześćdziesiątych w łagrach spotkali oni nowych więźniów politycznych - dysydentów, nie tylko Ukraińców. Można było wówczas dojść do wniosku, że walką tylko o prawa człowieka nie da się doprowadzić do rozpadu ZSRR, trzeba też promować i zmierzać do wyzwolenia narodowego.

Ukraińska SRR w latach 1925-1928 przekazała Rosyjskiej SFRR Wschodni Donbas i miasto Taganrog, zaś w zamian otrzymała tylko znikome terytoria. Moskwa odchyliła się od przekazaniu USRR etnicznie ukraińskich części obwodów kurskiego i woroneskiego. Po 16 sierpnia 1945 r. granica polsko-radziecka na styku ziem polskich i ukraińskich została przeprowadzona w zasadzie po linii Curzona, ale poprawkami na korzyść Moskwy. W dniach 28 czerwca - 3 lipca 1940 r. wojska ZSRR zajęły Besarabię i Północną Bukowinę, które należały przed wojną do Rumunii. 2 sierpnia 1940 r. ze składu USRR wyprowadzono Naddniestrze i ono wraz z częściami historycznej Besarabii złożyło się na Mołdawską SRR. Przy tych zmianach USRR otrzymała Północną Bukowinę z miastem Czerniowce oraz południowe rejony Besarabii z miastem Białogród nad Dniestrem. Ostatnim nabytkiem terytorialnym po II wojnie światowej stało się Zakarpacie. 29 czerwca 1945 r. w Moskwie została podpisana ugoda o wejściu Podkarpackiej Rusi w skład USRR, podobnie jak niektórych terenów słowackich.

W konsekwencji po II wojnie światowej niemal wszystkie etniczne ziemie ukraińskie znalazły się w składzie USRR. Podobnie i ziemie, do których pretensje mogły wysunąć państwa

⁶³ Aparat terror na obszarach Ukrainy rozbudował komisarz Erich Koch, czarną kartę zapisali „własowcy” w Powstaniu Warszawskim.

⁶⁴ Porównania takie są odrzucane w polskich środowiska kombatanckich. Osobny temat, to deportacje ludności miejscowej w ramach akcji „Wisła”.

przygranicze. Wszystkie te zmiany odbyły się to bez wysłuchania opinii stron bezpośrednio zainteresowanych, bo decyzje zapadały na Kremlu. Republika Ukraińska oraz Białoruska stały się nawet członkami ONZ i zachowano niektóre inne pozory ich samodzielności. O rzeczywistości bytu republikańskiego będę pisał w kolejnym rozdziale. Formowanie terytoriów USRR w tym samym trybie zakończono 19 lutego 1954 r. kiedy ze składu RSFRR przekazany został Ukrainie Krym. Wydarzenia lat 1917-1954 zasługują na odrębną, nową monografię, której napisanie utrudnia brak dostępności do kompletnych zasobów archiwalnych, zwłaszcza przechowywanych w Rosji.

Rozdział II

Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka w latach 1985-1991

W rozdziale tym dokonałem analizy sytuacji na Ukrainie w latach 1985–1991, czyli w okresie fundamentalnych zmian w ZSRR (*pierestrojka*), które doprowadziły do rozpadu Związku Radzieckiego. Granice chronologiczne wyznaczają wybór Michaiła Gorbaczowa na sekretarza generalnego KPZR w dniu 11 marca 1985 r. i uchwalenie Deklaracji Niepodległości Ukrainy 24 sierpnia 1991 r. oraz jej potwierdzenie w referendum 1 grudnia 1991 r. Uwzględniono zmiany sytuacji politycznej, gospodarczej oraz społecznej, a także przyczyny wydarzeń, w wyniku których Ukraina stała się niepodległym państwem. Głównymi celami przebudowy w ZSRR były: przejście od ekstensywnego rozwoju gospodarczego do intensywnego (*uskorzenie, przyspieszenie*), polityka jawności (*głosności*), demokratyzacja życia politycznego. Według planu kierownictwa państwowo-partyjnego przebudowa miała objąć pięć głównych sfer życia państwa: gospodarkę, politykę wewnętrzną, politykę zagraniczną, życie społeczne, ideologię. Przewidywano, że w wyniku dokonanych reform poziom życia i rozwój gospodarczy w ZSRR zbliżą się do poziomu w USA oraz w państwach Unii Europejskiej.

1. Sytuacja demograficzna Ukrainy

Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka (USRR) w 1985 r. obejmowała obszar o powierzchni 603 700 tys. km²⁶⁵. Graniczyła na południowym zachodzie z Socjalistyczną Republiką Rumunią i Mołdawską SRR, na zachodzie z Węgierską Republiką Ludową, Czechosłowacką Republiką Ludową i Polską Rzeczpospolitą Ludową, na północy z Białoruską SRR oraz na wschodzie i północnym wschodzie z Rosyjską Federacyjną SRR. Długość granic lądowych Ukraińskiej SRR z sąsiadującymi państwami była następująca: z Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Radziecką (RFSRR) - 1270 km, z Mołdawską SRR - 939 km, Białoruską SRR - 891 km, Rzeczypospolitą Polską Ludową - 535 km, Rumuńską Republiką Ludową - 531 km, Węgierską Republiką Ludową - 103 km, Czechosłowacją - 90 km. Granica Ukrainy z RFSRR stanowiła 31,8% wszystkich granic lądowych, z innymi republikami ZSRR – 1474 km (36,9%), a z pozostałymi krajami Układu Warszawskiego – 1253 km i 31,3%. Łączna długość granic morskich USRR wynosiła 1355 km, w tym wzdłuż wybrzeży: Morza Czarnego 1056,5 km, Morza Azowskiego 249,5 km i Cieśniny Kerczeńskiej 49 km⁶⁶. Granice z

⁶⁵ Ю. Бромбей, *Страны и народы мира*, Москва 1984, s. 218.

⁶⁶ В. Пестушко, *Географія України*, Київ 2008, s. 14.

Białoruską SRR, Mołdawską SRR i RFSRR miały właściwie symboliczny charakter, po uzyskaniu paszportu mieszkańcy USRR mogli bowiem poruszać się po całym ZSRR. Granica z czterema państwami Układu Warszawskiego umożliwiały kontakty międzyludzkie i handel transgraniczny, które jednak podlegały kontroli administracyjnej (paszportowej) i celnej. Długa granica zachodnia i południowa sprawiały, że KGB ZSRR szczególną uwagę zwracało na te obszary sąsiednie i postawy ich mieszkańców.

W powszechnym przekonaniu Ukraina dzieliła się na dwie części: Wschodnią, rosyjskojęzyczną, zdominowaną przez wyznawców prawosławia i skłaniającą się do współpracy z Rosją oraz Zachodnią, bardziej przychylną zbliżeniu z Europą, gdzie dominował język ukraiński i Kościół grekokatolicki. Takie mniemanie miały mocne podstawy historyczne. Bardziej formalnie wyróżniano cztery makroregiony: Ukrainę Południową z obwodami: chersońskim, mikołajowskim, odeskim oraz krymskim wraz z Sewastopolem, miastem o statusie republikańskim; Ukrainę Wschodnią z obwodami: charkowskim, dnipropropietrowskim, donieckim, ługańskim, zaporoskim oraz Krymską Republiką Autonomiczną; Ukrainę Zachodnią z obwodami: czerniowieckim, iwanofrankiowskim, lwowskim, rówieńskim, tarnopolskim, wołyńskim, zakarpaccim i Ukrainę Centralną z obwodami: chmielnickim, czerkaskim, czernihowskim, kijowskim, kirowogradzkim, połtawskim, sumskim, żytomierskim oraz miastem Kijowem⁶⁷. Niektóre badacze odnacza obwód dnipropropietrowski do Ukrainy Wschodniej. Również ten podział był i jest uwarunkowany nie tyle geograficznie, co historycznie i kulturowo oraz gospodarczo. Historyk i dziennikarz Mikołaj Riabczuk uważał, że należało traktować oddzielnie przede wszystkim dwa regiony: Donbas (obwody doniecki i ługański) oraz Galicję (obwody: iwanofrankiowski, lwowski, tarnopolski)⁶⁸. Trzeba przyznać, że oba one miały najbardziej wyraziste cechy.

Analizę sytuacji demograficznej w USRR można przeprowadzić na podstawie spisu ludności, który miał miejsce w dniach 12–19 stycznia 1989 r. Dla Ukrainy spis ten stał się punktem wyjścia nie tylko w ocenie sytuacji aktualnej, ale i prognozowania możliwości rozwojowych. Jego materiały pozwalają – po korektach - ocenić sytuację demograficzną w kraju w okresie przejścia do niepodległości i gospodarki rynkowej. W spisie ludności uwzględniono wówczas następujące kryteria (cechy demograficzne i społeczne): wykształcenie, stan cywilny, narodowość, język ojczysty, miejsce zamieszkania, statusu cywilny, ilości dzieci (dla kobiet), miejsca pracy i poziom oraz źródła dochodów⁶⁹. Spis ludności odbywał się w przełomowym

⁶⁷ А. Мальгин, *Украина: Соборность и регионализм*, Симферополь 2005, s. 123.

⁶⁸ M. Riabczuk, *Dwie Ukrainy*, Wrocław 2004, s. 22, 29-31.

⁶⁹ В. Болдырев, *Итоги переписи СССР. Население СССР по данным всесоюзной переписи 1989 г.*, Москва 1990. Государственный комитет по статистике информационно-издательский центр,... s. 6-7.

momencie historii ZSRR. Przebudowa, demokratyzacja i jawność zmniejszyły poziom strachu u respondentów, dawały możliwość szczerze odpowiadać na pytania ankietowanych.

Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka była najsilniej zaludnioną republiką w ZSRR po RSFRR, na jej terenie mieszkało 51, 707 mln. osób⁷⁰. Ludzi w młodym wieku (do 18 lat) było 23,0%, w wieku produkcyjnym (mężczyźni 18–60 lat i kobiety 18–55 lat) – 55,8%, w wieku emerytalnym – 21,2%⁷¹. USRR charakteryzowało się większą ilością ludzi w wieku emerytalnym oraz mniejszą ilością mających mniej niż 18 lat życia. W ZSRR bowiem wskaźniki te wynosiły: 27,2% - młodzi, 17,1% - osoby w wieku emerytalnym oraz 55,6% - osoby w wieku produkcyjnym⁷². Trudno jednoznacznie ocenić ujawnione różnice między grupami wiekowymi. Czy rzeczywiście tak długo widoczne byłyby skutki wielkiego głodu i strat poniesionych w czasie wojny? W 1989 r. liczba mieszkańców miast Ukrainy wynosiła 34, 588 mln. osób (67%), a mieszkańców wsi 17, 177 mln.osób (33%). W ZSRR powyższe wskaźniki wyglądały następująco: 65,9% miasta oraz 34,1% tereny wiejskie⁷³.

W USRR Ukraińcy stanowili 32, 825 mln. (72,73%) ogółu mieszkańców. Drugą co do wielkości grupą narodową (etniczną) stanwili Rosjanie: 11, 173 mln. (22,07%). Na terenie USRR mieszkali również: Żydzi – 486 tys. osób (0,95%), Białorusini - 440 tys. osoby (0,86%), Mołdawianie – 324,5 tys. (0,63%), Bułgarzy – 234 tys. (0,45%), Polacy - 219 tys. (0,43%), Węgrzy – 163 tys. (0,32%), Tatarzy krymscy - 47 tys. (0,09%).⁷⁴ Procent Rosjan wzrósł od 1979 r. z 21,1% do 22,1%, podczas gdy Ukraińców zmniejszył się o 0,9%⁷⁵. Dysproporcję tę wyjaśnić można głównie skutkami rusyfikacji, ponieważ Ukraińcy i przedstawiciele innych narodowości deklarowali się często oficjalnie jako Rosjanie. Również na zwiększenie ilości Rosjan wpływała imigracja z innych republik do USRR i jednocześnie emigracja z USRR. Trudniej jest ocenić błędy popełnione w trakcie spisu, a zwłaszcza wpływ presji władz, by mieszkańcy rezygnowali z podawania swego „historycznego” pochodzenia, w tym na przykład tatarskiego bądź polskiego.

Władze z nadania Kremla dążyły do zmian statystyki narodowościowej poprzez deprecjonowanie rdzennej ludności Ukrainy oraz kształtowanie nowej, oficjalnie „bardziej poprawnej” struktury narodowościowo-etnicznej. Odbywała się stopniowa i ciągła deukrainizacja, rujnowano utrwalone wcześniej proporcje. Pomimo jednak tych wymuszanych zmian narodowościowych, w poszczególnych regionach Ukrainy można było dopatrzeć się odrębności historycznych, demograficznych i ekonomicznych. Do wielonarodowościowych

⁷⁰ В. Болдырев. Итоги..., s.9.

⁷¹ Архів Держкомстат України, фонд 1 (1990), опис 594, справа 119, s. 111.

⁷² В. Болдырев. *Итоги переписи...*, s. 29.

⁷³ В. Болдырев, *Итоги переписи...*, s. 14.

⁷⁴ Архів Держкомстат України, фонд 1 (1990), опис 594, справа 119, s. 145.

⁷⁵ В. Даниленко, *Україна в 1985-1991 р.*, Київ 2018, s.17.

obwodów USRR zaliczano: zaporoski (1, 308 mln. Ukraińców, 664 tys. Rosjan), charkowski (1 993 tys. Ukraińców, 1, 054 mln. Rosjan), doniecki (2 693,5 mln. Ukraińców, 2, 316 mln. - Rosjan), woroszyłogradzki⁷⁶ (1, 482 mln. Ukraińców, 1, 279 mln. Rosjan)⁷⁷. W obwodzie odeskim wykazano oficjalnie: 1 433 tys. Ukraińców, 719 tys. - Rosjan, 166 tys. - Bułgarów i 144,5 tys. - Mołdawian. W obwodzie dniepropietrowskim Ukraińców mieszkało 2, 769 mln., a Rosjan 936 tys. W Kijowie proporcje te wynosiły: 1, 864 mln. Ukraińców i 537 tys. - 20,8% Rosjan. Rosjanie dominowali w obwodzie krymskim – 1, 629 mln, a Ukraińców było tam 626 tys. - 25,8% i Tatarów krymskich 38,4 tys. - 1,6%. Na Ukrainie Zachodniej również istniały polietniczne tereny: obwód czerniowiecki (666 tys. Ukraińców, 100 tys. - 7,05% Rumunów i 84,5 tys. - 5,9% Mołdawian) oraz obwód zakarpacki (977 tys. Ukraińców i 156 tys. – 12% Węgrów)⁷⁸. W większej części obwodów Zachodniej i Centralnej Ukrainy: chmielnickim, czerkaskim, iwanofrankiowskim, kijowskim, kirowogradzkim, lwowskim, mikołajowskim, poławskim, rówieńskim, tarnopolskim, czernihowskim, sumskim, winnickim, wołyńskim, żytomierskim Ukraińcy stanowili ponad 80 % ludności.

Wysoki odsetek mieszkańców narodowości ukraińskiej uniemożliwiał całkowitą rusyfikację i ułatwił politykę budowy państwa w przyszłości, ale wysoki odsetek mniejszości narodowych w niektórych regionach USRR mógł potencjalnie doprowadzić do separatyzmu. Do napięć na tle etnicznym mogło dojść zwłaszcza na terenie obwodów donieckiego i ługańskiego, na Krymie oraz w Sewastopolu. W obwodach: zakarpackim, czerniowieckim i odeskim sytuację komplikowała duża różnorodność mniejszości narodowych i bliskość granicy z Socjalistyczną Republiką Rumunią, Węgierską Republiką Ludową, Czechosłowacką Republiką Ludową. Mieszkańcy regionów Ukrainy w 1985-1991 r. różnili się nadal pod względem etnicznym zarówno w ujęciu statystycznym (oficjalnie), jak i świadomościowym. Czy jednak różnice te były na tyle duże, żeby bez wpływów czynników zewnętrznych doprowadzić do otwartych konfliktów? Takich pytań publicznie nie zadawano, bo zabrzmiałyby one jako wrogie wobec władz moskiewskich.

Spis potwierdził, że obwody Wschodniej Ukrainy charakteryzowały się gęstszym zaludnieniem w porównaniu z terytoriami Zachodniej i Centralnej Ukrainy. Do najbardziej zaludnionych w 1989 r. obwodów USRR należały: doniecki (5, 332 mln. mieszkańców), dniepropietrowski (3, 811 mln.), charkowski (3, 195 mln.), odeski (2, 863 mln.), lwowski (2, 772 mln.), kijowski (2, 603 mln.). Natomiast do najslabiej zaludnionych należały obwody: czerniowiecki (938 tys.), wołyński (1, 061 mln.), rówieński (1, 170 mln.)⁷⁹. Największe miasta

⁷⁶ Obecnie ługański.

⁷⁷ Архів Держкомстат України, фонд 1 (1990), опис 594, справа. 119, s. 176.

⁷⁸ Архів Держкомстат України, фонд 1 (1990), опис 594, справа 119, s. 188.

⁷⁹ В. Болдырев, *Итоги...*, s. 14-15.

USRR w 1989 r. to : Kijów (2, 595 mln.), Charków (1, 610 mln.). Dniepropietrowsk (1, 178 mln.), Donieck (1, 113 mln.), Odessa (1, 115 mln.)⁸⁰.

Ze względu na rozbudowę miast w latach sześćdziesiątych-osiemdziesiątych XX w. i poprawę jakości życia w miastach oraz praktycznie brak pozytywnych zmian w miejscowościach wiejskich, Ukraina z grona najslabiej zurbanizowanych na początku XX w. krajów w Europie, awansowała do grupy państw z rozwijającymi się miastami i przemysłem. W latach 1975-1990 liczba mieszkańców wiejskich zmniejszyła się tu o 3,5 mln osób. Szczególnie groźna była sytuacja demograficzna w obwodach: czerkaskim, chmielnickim, czernihowskim, sumskim, winnickim⁸¹. Są to wiejskie terytoria Ukrainy Centralnej, z których następował najszybszy odpływ mieszkańców do miast.

W 1989 r. najbardziej zurbanizowany był obwód doniecki, gdzie 90% ludności zamieszkiwało w miastach, a kolejne miejsca w tej statystyce zajmowały obwody: woroszyłowgradzki⁸² - 86%, charkiwski - 79%, zaporoski - 76%. Natomiast najmniej zurbanizowane były obwody: tarnopolski - 59%, zakarpacki - 59%, czerniowiecki - 58%, winnicki - 58%, rówieński - 56 %⁸³. Urbanizacja doprowadziła generalnie do wzrostu liczby ludności na terenach Ukrainy Wschodniej, gdzie skoncentrowała się większość przedsiębiorstw przemysłowych. Najmniej uprzemysłowione były regiony: wołyński, zakarpacki, rówieński, tarnopolski, chmielnicki⁸⁴. I w tym przypadki najardzie konstratowały ze sobą części wschodnia i zachodnia.

Trudności interpretacyjne nastęcza statystyka językowa. Według spisu ludności z 1989 r. 64,7% mieszkańców USRR uważało język ukraiński za swój ojczysty (pierwszy, domowy), a język rosyjski jako ojczysty podało 32,8%. Spośród 32, 825 mln. Ukraińców 4, 779 mln. uważało język rosyjski za ojczysty, co stanowiło 14,57%, podczas gdy spośród 11, 172 mln. Rosjan tylko 177 534 osób (1,6 %) wskazało na język ukraiński jako ojczysty⁸⁵.

Pewnym jest natomiast, że z reguły etnicznie Rosjanie mieszkali w dużych miastach Ukrainy Wschodniej, a wieś była prawie całkiem zamieszkiwana przez ludność narodowości ukraińskiej. I nie ulega wątpliwości, że procesowi urbanizacji towarzyszyła rusyfikacja osób

⁸⁰ Tamże, s. 20-26.

⁸¹ В. Смолій, *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*, Київ 2016, s. 43.

⁸² Obecnie ługański

⁸³ В. Болдырев, *Итоги...*, s. 14.

⁸⁴ В. Смолій, *25 років...*, s. 42.

⁸⁵ Państwowy Komitet Statystyki,

[41](http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/varval.asp?ma=19A050501_021&ti=19A050501_021.%20%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8E%20%D1%82%D0%B0%20%D1%80%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%8E%20%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%8E%20%280,1%29&path=../Database/Census/05/01/&lang=1&multilang=uk, [dostęp 19.05.2022].</p></div><div data-bbox=)

przeprowadzających się do miast. Jak silne jednak to były tendencje? Język ukraiński pozostawał głównie językiem chłopstwa, mieszkańców małych miasteczek i części inteligencji, głównie humanistycznej. Można uznać, że Ukraińska SRR była trzecią po Białoruskiej SRR i Kazachskiej SRR, gdzie język rosyjski był tak powszechnie znany i zajmował pozycję uprzywilejowaną. Rusyfikacji najbardziej uległy obwody wschodnie: ługański, doniecki, odeski, mikołajowski oraz krymski. Na terenach tych faktycznie nie mówiono – zwłaszcza w miastach – w języku ukraińskim, w języku rosyjskim podawano nazwy ulic i sklepów oraz prowadzono całą dokumentację. Duża część mieszkańców Ukrainy Wschodniej posługiwała się surżykiem zaliczanym do grupy języków ukraińskich, ale cechującym się wpływami języka rosyjskiego, rozpowszechnionym nie tylko we wschodniej części kraju.

Ukraina Zachodnia stanowiła przeciwieństwo wcześniej opisanej sytuacji, większość szkół tam była z ukraińskim językiem nauczania. Po ukraińsku mówiono nie tylko we wsiach, ale również w miastach. Z konieczności i wbrew zaleceniom lub sugestiom odgórnym część dokumentacji również prowadzono w języku ukraińskim. W pierwszej połowie lat osiemdziesiątych mówienie w języku ukraińskim było jedyną legalną możliwością ujawniania swej niechęci do istniejącego systemu. Pozorna lojalność mieszkańców Ukrainy Zachodniej do ZSSR i do władz sowieckich wynikała z pamięci historycznej, zwłaszcza represji, jakie dotknęły osoby biorące udział w antyradzieckiej partyzantce lat 1940-1950 i przeciwstawiające się stalinizmowi w inny sposób. Zarazem pokolenie starsze pamiętało życie poza systemem komunistycznym, gdy ziemie te wchodziły w dwudziestolecie międzywojennym w skład Republiki Czechosłowackiej i Rzeczypospolitej Polskiej. W tych wyliczeniach pominąć należało różnice zauważalne w samym języku ukraińskim w różnych regionach USRR.

Mieszkańcy obwodów Ukrainy Centralnej pod względem świadomościowym mieli więcej wspólnego z mieszkańcami Ukrainy Zachodniej niż Wschodniej, tam też więcej osób posługiwało się językiem ukraińskim. Jednak były to tereny, które dłużej wchodziły w skład ZSRR, więc ich mieszkańcy w latach 1985-1991 r. okazywali więcej lojalności wobec władzy radzieckiej niż mieszkańcy Galicji czy Wołynia. W Ukrainie Centralnej było też więcej szkół rosyjskojęzycznych niż w zachodniej części USRR, w zasadzie nie wydawano tam prasy ukraińskojęzycznej, a o sympatii dla ideologii lewicowej (socjalistycznej) świadczyły rezultaty wyborów, które odbyły się w latach: 1994, 1998, 1999. Zwycięsko z nich wychodzili głównie kandydaci Socjalistycznej Partii Ukrainy oraz Komunistycznej Partii Ukrainy. Socjalistyczna Partia Ukrainy, centrolewicowa, jednak nieprorosyjska, wygrała wybory parlamentarne 1998 r.

w obwodach czerkaskim (26.2 %) i chmielnickim(21,26), a zajęła drugie miejsce w połtawskim (21,3%)⁸⁶.

Analizując wyniki spisu z 1989 r. oraz wnioski zawarte w częściach drugiej i trzeciej pierwszego rozdziału mojej rozprawy można dojść do wniosku, że obszary, które przed 1648 r. były częścią Rzeczypospolitej skuteczniej zachowywały atrybuty ukraińskie. Natomiast południe i wschód Ukrainy, zaludnione za rządów Katarzyny II, były w różnym stopniu wielonarodowe, z silnym komponentem rosyjskim. Donbas, zaludniony na przełomie XIX i XX w., charakteryzował się stanem w zasadzie równowagi między ludnością rosyjską i ukraińską. Krym był z kolei obszarem ze zwartym osadnictwem Rosjan, a tamtejsi Ukraińcy zostali poddani najsilniejszej rusyfikacji w okresie ZSRR. Różnorodne pod względem etnicznym części kraju miały odmienne interesy gospodarcze, a ich mieszkańcy i odmienną mentalność. W okresie powojennym zachodziły pod tym względem istotne zmiany, trwały naciski rusyfikacyjne, ale nie doprowadziły one do całkowitego zatarcia podglebia historycznego. A ponadto, co utrudnia analizę, zmiany te nie były jednokierunkowe i przebiegały z różnym nasileniem. U ich przyczyn leżała polityka narodowościowa władz ZSRR, która przejawiała się silnie w stymulowaniu migracji wewnętrznej.

Podział generalny na ukraiñojęzyczną zachodnią oraz centralnią części kraju oraz na zrussyfikowane wschodnią i południową był ściśle związany z obecnością rosyjskiej mniejszości (na Krymie większości), naturalnej siły przewodniej procesu rusyfikacji. Przyczyny takiego podziału Ukrainy leżą jednak nie tylko w migracji Rosjan na południe i wschód, są one znacznie głębsze, wynikają również a układów geopolitycznych. Zachodnie regiony były i są bardziej ukraińskie, ponieważ leżą bliżej Polski i przez większość swojej historii znajdowały się „pod Polakami”, którzy dążyli do polonizacji Ukrainy nie mniej, niż Moskwa do rusyfikacji. Polonizacja tam prowadzona - w przeciwieństwie do rusyfikacji - zderzała się z mocną barierą w postaci religii i to sprawiło, że miejscowi Ukraińcy bardziej zachowywali swoją świadomość narodową. A różnice ujawniały się również - co było bardzo ważne - w metodach stosowanych w tej mierze przez Rosję i Polskę, sile nacisków i represji.

Ukraiński historyk Iwan Rudnycky napisał: „Ukraińiec, który przeprowadził się do Rosji, lub znalazł się w rosyjskim otoczeniu, łatwo i niezauważalnie dla samego siebie przeobrażał się w Rosjanina, natomiast przeobrazić się całkowicie w Polaka mógł jedynie zmieniając wiarę⁸⁷”. Dlatego zachodnia etniczna granica Ukrainy jest określona wyraźniej niż wschodnia. A jednak na Ukrainie Zachodniej był także Kościół unicki, tworzący silną granicę zarówno wobec Polaków, jak i Rosjan. „Obrządek wschodni stanowił twardą linię

⁸⁶ Підсумки голосування в багатомандатному виборчому окрузі по регіонах, <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html>, [dostęp 19.05.2022].

⁸⁷ Zdarzały się i wyjątki od tej reguły, ta kwestia wymaga dalszych badań.

rozgraniczającą, która oddzielała jego zwolenników od Polaków”⁸⁸. Historyczną granicą pomiędzy Ukrainą Zachodnią i Wschodnią stanowił Dniepr, a Kijów znajdujący się w samym centrum kraju ogarniał (jednoczył) różne świadomościowo i wyznaniowo ziemie ukraińskie.

2. Gospodarka USRR

W składzie Związku Radzieckiego USRR posiadała 15,5% potencjału produkcyjnego, wytwarzała 17,4% produkcji przemysłowej i 22% produkcji rolniczej⁸⁹. Tu znajdował się także największe przedsiębiorstwa przemysłowe ZSRR: Jużmasz (Południowe Zakłady Budowy Maszyn im. A. M. Makarowa), Zakład Lotniczy Antonow, Odeski Zakład Portowy (przemysł chemiczny) i Kryworіżstal (produkcja stali). Konsekwencją koncentracji stały się zagrożenia ekologiczne. Terytorium Ukrainy było regularnie zanieczyszczane odpadami kompleksu mineralno-surowcowego i to o dziesięć razy intensywniej niż reszta obszarów ZRSR⁹⁰. Ponad 2 tysiące największych przedsiębiorstw USRR zostało podporządkowane ministerstwom i departamentom ZSRR, wskutek czego republika produkowała nie więcej niż 20% produktu finalnego. Większość produkcji przemysłowej stanowiły części zapasowe, które były wykorzystywane w procesie produkcyjnym w innych republikach. Z tej dziwniejszej statystyki wynikały jednak poważne konsekwencje gospodarcze i społeczne.

Gaz ziemny i ropę naftową dla ukraińskich przedsiębiorstw i branży rolniczej dostarczano z terytorium RFSRR, natomiast USRR importowała do RFSRR oraz innych republik ZSRR: metale, zboże, mięso i wyroby mięsne, produkty mleczne, cukier, olej roślinny. W 1991 r. wartość eksportowanej z terenu URSS produkcji do innych republik ZSRR lub za granicę wyniosła 48 mld rb, a towarów importowanych 49,6 mld rb. Deficyt budżetowy utrudniał możliwość szybkiego reformowania gospodarki. W 1990 r. udział handlu zewnętrznego w całkowitym obrocie USRR wynosił 82,1%, a 17,9% produkcji przeznaczano na zaspokojenie potrzeb rynku republikańskiego⁹¹. Podane wskaźniki, utrwalone przez cały czas istnienia ZSRR, uczyniły gospodarkę Republik (i nie tylko Ukraińskiej SRR) niezdolną do samodzielnego funkcjonowania. Nie był to przypadkowy układ, a wynikał z założeń centralnej polityki gospodarczej, która służyła uzależnieniu Ukrainy od Moskwy, uniemożliwiała bardziej samodzielne funkcjonowanie w ramach Związku Radzieckiego i zapobiegała zbyt śmiałym planom powiększania autonomii.

⁸⁸ I. Rudnytsky. *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton 1987, s. 23.

⁸⁹ В. Смолій, *25 років...*, s. 14. s.38.

⁹⁰ В. Даниленко, *Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії*, Київ 2018, s.17.

⁹¹ Л. Кучма, *Кроки становлення національної економіки 1994-2004 р.*, Київ 2008, s. 9.

Unikano przyznania się, że jedną z głównych przyczyn kryzysu radzieckiego modelu gospodarczego był zakaz podejmowania przez przedsiębiorstwa i organizacje samodzielnych inicjatyw zagranicznych. Republiki ZSRR utrzymywały stosunki handlowe zarówno z państwami obozu socjalistycznego, jak i kapitalistycznego tylko za przyzwoleniem centrali. Handel był kontrolowany przez Państwową Komisję Gospodarki Zagranicznej przy Radzie Ministrów ZSRR poprzez tak zwany kontyngent eksportowy. Jego wysokości określano dla zakładów przemysłowych oraz handlu transgranicznego za pomocą dyrektyw administracyjnych, a nie mechanizmów rynkowych. Kierownictwo USRR w razie pilnej potrzeby zmuszone było zwracać się do wspomnianej komisji z prośbą o zwiększenie limitu eksportowego. Tak stało się w dniu 11 grudnia 1989 r., kiedy Kancelaria Rada Ministrów USRR przygotowała dokument do Rady Ministrów ZSRR o powiększeniu kwoty produkcji wyznaczonej na eksport, ponieważ republika potrzebowała pieniędzy na zakupy towarów importowanych⁹². Nie da się stwierdzić, czy dokument ten został ostatecznie wysłany, ale jego treść, jak i fakt, że przygotowano go w kancelarii Rady Ministrów Ukraińskiej SRR świadczą o pragnieniu przynajmniej zwiększenia samodzielności gospodarczej ze strony ukraińskich elit państwowych. Wiadomo też o innych podobnych dokumentach. List z prośbą o zwiększenie limitu eksportowego, podpisany przez Jauhiena Kulnicza, przewodniczącego Republikańskiego Komitetu Przemysłu Spożywczego i Przetwórczego, został wysłany do Rady Ministrów ZSRR⁹³. Jednocześnie koncentrowano się w

⁹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України(ЦДАВО), фонд Р-2, опис 15, справа 1781, s. 45. *Постановление Совета Министров СССР от 11.12.89 № 1104.*

Украинской ССР определены квоты на лицензируемые товары народного потребления, экспорт которых осуществляется в рамках прибрежной и приграничной торговли, а также товарообменных операций и операций по прямым связям в объеме 141,1 млн. руб. по розничным ценам. В 1989 г. поставили на экспорт продукцию В/О „Укримпэк» на сумму 31 млн. руб, Минторг УССР - на сумму 103 млн. руб. Укоопсоюз - на сумму 112 млн. руб, а получено товаров на импорту в рамках приграничной торговли на сумму 567,7 млн. руб. Указанное решение Совета Министров СССР о резком органичении поставляемых республикой товаров на экспорт принесет значительный вред по дополнительному насыщению рынка товарами народного потребления, так как средняя эффективность товарообменных сделок Минтогра СССРи Укркоопсоюза составила в 1989 г. 40%. Такое решение повидимому было принято под давлением внешнеторговых организаций МВЭС, Государственной Комиссии Совета Министров СССР по продовольствию и закупкам, государственного Комитета по лёгкой промышленности при Госплане СССР и с целью обеспечения их монопольных интересов, что нарушает суверенное право республики и приносит значительные убытки в бюджет на 1990 г.

⁹³ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 1781, s. 112-114.

В соответствии с письмом Госплана СССР Совету Министров УССР доведена квота на экспорт в 1990 г. шкур крупного рогатого скота и свиных. В Госплане УССР было принято решение о разделении квоты поровну между предприятиями Госагропрома и Минлегпрома УССР. Совет Министров УССР с этим предложением согласился . Однако при дальнейшей проработке этого вопроса в Государственном комитете по лёгкой промышленности при Госплане СССР предприятиям госагропрома УССР отказано в выдаче лицензии на экспорт шкур. Данный комитет монополизировал право на экспорт шкур, чем ущемил экономические интересы предприятий мясной промышленности, являющихся основными производителями данного вида сырья. Укрпищепром просит решить в Госплане СССР вопрос о выдаче лицензии на экспорт в 1990 году 200 тыс. шкур крупного рогатого скота и 250 тыс. свиных для мясокомбинатов республики.

Kijowie na wprowadzeniu norm zmniejszających odpisy dewizowe na rzecz budżetu centralnego i zwiększających odpisy zasilające budżety republikańskie i niższego szczebla⁹⁴.

Były to kroki we właściwym kierunku, jednak w sytuacji postępującego kryzysu gospodarczego nie mogły przynieść spodziewanych wyników. Poziom zależności USRR od władzy centralnej najlepiej ilustruje list przewodniczącego Rady Ministrów Ukraińskiej SRR Witalija Masola do przewodniczącego Rady Ministrów ZSRR Nikołaja Ryżkowa, w którym znalazła się prośba o przyznanie kwoty eksportowej na lodówki marki „Donbas” wyprodukowane w Doniecku i przekierowanie przyszłych zysków na rachunek przedsiębiorstwa⁹⁵. Premier Ukraińskiej SRR był zmuszony regularnie zwracać się do premiera ZSRR z prośbą o zwiększenie kwoty na eksport produktów z USRR za granicę, dowodem tego był list wysłany 2 czerwca 1990 r. przez W. Masola do premiera ZSRR N. Ryżkowa o zgodę na sprzedaż nadwyżki oleju opałowego. Nadawca wyjaśnił w liście na co zostaną przeznaczone otrzymane środki⁹⁶. Nadal Państwowy Komitet Planowania ZSRR decydował o tym, jaka produkcja mogła być eksportowana przez USRR. Według obowiązującego prawa zagraniczne firmy mogły posiadać tylko jedno przedstawicielstwo na terenie ZSRR. Aby więc otworzyć przedstawicielstwo firmy Siemens w Kijowie, konieczne było uzyskanie zgody w formie pisemnej od wiceministra ds. zagranicznych stosunków gospodarczych ZSRR Aleksandra Kaczanova⁹⁷. Takie ustalanie prowadziły i do konfliktów między poszczególnymi republikami.

Dopiero w czerwcu 1990 r. Rada Ministrów ZSRR przyjęła uchwałę „O zmianie porządku państwowej regulacji zagranicznych stosunków gospodarczych ZSRR”. Na mocy tej uchwały kontrola eksportu produkcji przemysłu lekkiego i spożywczego przechodziła pod jurysdykcję republik radzieckich. Ponadto Państwowa Komisja Zagraniczna ds. Gospodarki Rady Ministrów ZSRR oraz przedstawiciele republik radzieckich opracowali i podpisali protokół w sprawie procedury podziału kompetencji w zakresie ograniczeń kontyngentowych, a także licencjonowania. Zgodnie z przyjętym protokołem większość handlowych transakcji zagranicznych nie wymagała już zgody władz centralnych, co zwiększyło wpływ republik na

⁹⁴ ЦДАВО, фонд Р-2, опис 15, справа 1781, s. 86. Это соответствовало бы принципам экономической самостоятельности и самоуправления союзных республик и местных органов власти, освободило бы Правительство СССР от обязанности решать социальные вопросы в каждом регионе страны, что, в свою очередь, позволило бы начать погашение валютной задолженности государства.

⁹⁵ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис №15, справа 1781, s. 133. Совет Министров Украинской ССР просит выделить квоту и выдать лицензию для поставки в 1991-1993 годах на экспорт за свободно конвертируемую валюту 12 тыс. штук холодильников на сумму 12 млн. рублей с последующим стопроцентным отчислением валюты объединению.

⁹⁶ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис №15, справа 1782, s. 18. *Письмо № 25-91*. Совет Министров УССР. Товарищу Рыжкову Н.И. Совет Министров УССР просит дать разрешение поставить на экспорт за счет фондов республики 300 тыс. тонн мазута с целью получения валютных средств для приобретения по импорту автоматизированных линий по производству детского питания и оборудования для расфасовки и упаковки продовольственных товаров.

⁹⁷ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис № 15, справа 1786, s. 54-58.

rozwój zagranicznych stosunków gospodarczych⁹⁸. Charakterystyczne jednak, że wyłączono spod tej uchwały przemysł ciężki, w tym zbrojeniowy.

Dla ówczesnego kierownictwa Ukraińskiej SRR samodzielność gospodarcza wydawała się mieć większe znaczenie niż odrodzenie narodowo-kulturowe. Przywódcy republikańscy nie rozumieli potrzeby prowadzenia niezależnej polityki w dziedzinie humanitarnej, domagając się jednocześnie większej samodzielności gospodarczej. Dowodem na to może być list skierowany 30 lipca 1990 r. przez wiceprzewodniczącego Rady Ministrów USRR Wiktora Urczukina do pełnomocnika Rady Ministrów ZSRR Stiepana Sitarjana, z prośbą o przyjęcie następujących decyzji:

1. Przekazać do Rady Ministrów Ukraińskiej SRR od 1 października 1990 r. prawo do wprowadzenia ograniczeń kontyngentowych oraz licencjonowania eksportu całej produkcji wytworzonej na terenie Ukrainy.
2. Upoważnić Republikę do samodzielnego decydowania w kwestiach organizacji i rejestracji wspólnych przedsiębiorstw z zagranicznymi partnerami oraz utworzenia wolnych stref ekonomicznych.
3. Wyrazić zgodę na utworzenie niezależnego akcyjnego banku Ukrainy – Wneszeconombank.
4. Wyrazić zgodę na utworzenie Departamentu Kontroli Celnej Rady Ministrów Ukraińskiej SRR⁹⁹.

W latach 1990-1991 Ukraińska SRR za zgodą centrali wprowadziła te innowacje. Ich wdrożenie faktycznie oznaczało uzyskanie samodzielności Republiki we wszystkich aspektach zewnętrznych stosunków gospodarczych, a zarazem pozbawiało władze centralne możliwości wywarcia nacisku na USRR poprzez sztuczne ograniczenia w prowadzeniu działalności gospodarczej. Jeszcze ważniejszym wydarzeniem było uchwalenie 3 sierpnia 1990 ustawy „O niezależności ekonomicznej Ukraińskiej SRR”¹⁰⁰. Jej pierwszy i najważniejszy artykuł brzmiał:

⁹⁸ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис № 15, справа 1782, s. 74-80. Протокол о порядке квотирования и лицензирования внешнеэкономических сделок.

Статья 1. Во изменения постановления Совета Министров СССР от 7 марта 1989 г. № 203 квотирование и лицензирование во внешнеэкономических связях СССР переводится на союзно-республиканский режим управления.

Статья 2. Квотирование (лицензирование) распространяется во внешнеэкономических связях СССР распространяется на товары: А) общегосударственного значения, Б) Находящиеся в распоряжении собзных республик, В) подпадающие под соответствующие междунаодные обязательства СССР. Статья 3. По товарам (работам, услугам), упомянутым в статье 2 настоящего протокола устанавливаются ежегодные общесоюзные квоты, которые по необходимости распределяются.

⁹⁹ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 1782, s. 62.

¹⁰⁰ Закон Української РСР Про економічну самостійність Української РСР, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1990, nr 34, s. 499. Закон Української РСР.

„Zapewnienie niezależności ekonomicznej Ukraińskiej SRR jest warunkiem koniecznym suwerenności państwowej Ukrainy”. Ustawa przewidywała prowadzenie własnej budżetowej, finansowej i kredytowej polityki, regulację gospodarki przez ukraińskie urzędy państwowe i utworzenie Narodowego Banku Ukrainy. Po przyjęciu ustawy Rada Ministrów Ukraińskiej SRR zaczęła samodzielnie zawierać kontrakty eksportowe. O tym 16 listopada 1990 r. wicepremier Ukraińskiej SRR W. Ukeczukin poinformował ministra Spraw Zagranicznych ZSRR Konstantina Katuszewa¹⁰¹.

Samodzielność polityki gospodarczej uznano w Kijowie – ale nie powszechnie - za podstawą niepodległości kraju. Były to jednak decyzje spóźnione, podjęte w okresie stagnacji i nie mogły zahamować spadku PKB w Republice oraz zapewnić wzrost aktywności gospodarczej. PKB URSS w 1990 r. spadł o 1,5% w porównaniu z 1989 r.¹⁰². W 1991 r. sytuacja pogorszyła się jeszcze bardziej, PKB USRR zmniejszyło się drastycznie, bo o 11,3% w stosunku do roku poprzedniego¹⁰³. Sytuacji w gospodarce nie mogło zmienić przyjęcie w 1988 r. prawa „O kooperacji”¹⁰⁴, które zrównało formalnie publiczny i prywatny sektory gospodarki. Nie poszły jednak za tym wyraźne zalecenia, czy choćby zachęty. Dlatego na początku 1991 r. w całym ZSRR wykazano prawie 35 tys. prywatnych przedsiębiorstw, w których pracowało 876 tys. osób¹⁰⁵. Trudno mi było ustalić jak wyglądały te proporcje na Ukrainie.

Najlepiej stan gospodarki USRR w latach 1985-1991 r. pokazują przedsiębiorstwa sektora obronnego, który uważano za podstawowy dla gospodarki i potęgi republiki. Liczba pracowników przedsiębiorstw kompleksu wojskowo-przemysłowego w USRR przekraczała poprzednio milion osób, a ponad 20% całkowitej produkcji przemysłowej Republiki powstawało w zakładach realizujących zamówienia Ministerstwa Obrony ZSRR¹⁰⁶. Dla ich funkcjonowania niezbędne były zamówienia rządowe, których liczba zaczęła spadać po faktycznym zakończeniu „zimnej wojny” i redukcji wydatków na obronę. USRR była zmuszona do przeorientowania części przedsiębiorstw przemysłu obronnego na wyrób artykułów z myślą o ludności cywilnej, nie posiadając do tego niezbędnych środków finansowych i zasobów surowcowo-materiałowych. Istotną przeszkodą był również wysoki poziom amortyzacji przedsiębiorstw obronnych. Wśród republik byłego ZSRR potencjał przemysłowy Ukraińskiej SRR był najbardziej zużyty, stopa amortyzacji przekraczała 70–75%¹⁰⁷.

¹⁰¹ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 1782, s. 110.

¹⁰² В. Даниленко, *Україна в 1985-1991 р...*, s. 14.

¹⁰³ В. Даниленко, *Україна в 1985-1991 р...*, s. 34.

¹⁰⁴ Закон СССР от 26.05.1988 N 8998-XI. О кооперации в СССР, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8998400-88#Text>, [dostęp 19.05.2022].

¹⁰⁵ М. Смольницька, *Горбачовська « перебудова» як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності*, Київ 2016, s. 60.

¹⁰⁶ Л.Кучма. *Кроки становлення...*, s. 14, s. 9.

¹⁰⁷ Тамże

W celu rozwiązania tych i wielu innych problemów gospodarczych zaczęto wykorzystywać możliwości, które dawała *pierestrojka*. Kierownictwo odeskiej obwodowej administracji państwowej wraz z kierownictwem administracji miasta Teodozja zwracało się w lipcu i październiku 1990 r. do Rady Ministrów Ukrainy z prośbą o otwarcie wolnych stref ekonomicznych na terenach obwodów krymskiego i odeskiego¹⁰⁸. Anatolij Badodin, członek Prezydium Rady Miejskiej Teodozji, 9 października 1990 r. wystąpił ponadto do Rady Najwyższej Ukraińskiej SRR o otwarcie miasta i portu morskiego dla zagranicznych obywateli i statków. Argumentował swą prośbę przejściem do rynkowego modelu gospodarczego oraz zyskami, które miasto mogłoby uzyskać poprzez zniesienie dotychczasowego zakazu¹⁰⁹. Odpowiedzi na to podanie nie napłynęło, natomiast Rada Ministrów USRR zleciła komitetom wykonawczym obwodów: zakarpackiego, iwanofrankińskiego, odeskiego oraz chersońskiego opracowanie projektu stworzenia wolnych stref gospodarczych¹¹⁰. Przyjęte przez Zakarpacą Radę Obwodową 28 stycznia 1991 r. przepisy o utworzeniu wolnej strefy ekonomicznej obwodu zakarpackiego są przykładem proaktywnego nastawienia władz lokalnych na Ukrainie Zachodniej, zmierzającego do osiągnięcia nie tylko gospodarczej, ale i politycznej niepodległości Ukrainy¹¹¹.

13 lutego 1990 r. z prośbą o otwarciu granic na terenach obwodu iwanofrankińskiego zwróciły się do Rady Ministrów USRR i Rady Ministrów ZSRR tamtejsze władze¹¹². Możliwości rozwoju handlu przygranicznego, sanatoryjnego leczenia uzdrowiskowego, uprawiania sportów zimowych, utrzymywania związków kulturowych i etnicznych z ukraińską diasporą w Kanadzie, Argentynie, Australii były argumentami uzasadniającymi przyjęcia powyższej decyzji. Ponadto otwarcie regionu na wizyty obcokrajowców miało na celu

¹⁰⁸ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис №15, справа 1788, s. 157, 183. Номер письма 21301/8, 05-814-169. „Одесский облисполком. В связи с актуальностью вопроса создания зон свободного предпринимательства в Одесской и Крымской областях, прошу обсудить с Бадолыным.А.В. подготовку проекта Постановления правительства УССР о создании на территории Украины (в Одесской и Крымской областях) зон свободного предпринимательства. Как Вам хорошо известно в 18 веке городам Феодосии и Одессе правительством России был дарован статус «порто-франко»”.

¹⁰⁹ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа. 1788, s. 184, письмо №25-163-8. В Верховный Совет УССР Копия. Надоному депутату УССР тов. Реве А.В. „По вопросу открытия города Феодосия. В течении почти 40 последних лет г.Феодосия и порт закрыты для посещения иностранными гражданами, а также торговыми и пассажирскими судами зарубежных компаний. Общественность города не может согласиться с таким решением тем более, что в настоящее время наша экономика переходит к рыночным отношениям, которые не могут развиваться без внешнего рынка и внешнеэкономической деятельности. По самым скромным подсчётам только от посещения города иностранными туристами и заход в порт иностранных судов наша республика может получать около 10-15 млн. долларов в год”.

¹¹⁰ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 1788, s. 187.

¹¹¹ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 2222, s. 97-98. Положення про зону вільного підприємства Закарпаття.

¹¹² ЦДАВО України, фонд Р-2, опис №15, справа 2298, s. 92. Зона свободного предпринимательства, это территориально-экономическое структурное единица, созданная в рамках суверенного украинского государства, для которой установим льготный экономический, таможенный, правовой, финансовый режимы.

zmniejszenie napięcia w obwodzie. Rada Ministrów ZSRR wyraziła zgodę i zwróciła się z tą propozycją do KGB¹¹³. Odpowiedzi na apel nie uzyskano, jednak władza stopniowo otwierała granice zarówno dla obywateli USRR, jak i przed turystami, 13 sierpnia 1990 r. Rada Ministrów Ukraińskiej SRR poparła utworzenie lwowskiego obwodowego przedsiębiorstwa Galintur, które miało zająć się obsługą zagranicznego ruchu turystycznego. Liczono na znaczący dopływ dewiz, bo Galintur miał 30% zysków odprowadzić do budżetu ogólnozwiązkowego, po 20% do republikańskiego i regionalnego, natomiast 20% chciano pozostawić w przedsiębiorstwie, 5% na rachunkach walutowych spółki Galinvest i 5% przeznaczyć dla spółki Galinturu¹¹⁴. W sierpniu 1991 r. w Ukrainie został utworzony pierwszy prywatny bank¹¹⁵. Wśród członków zarządu banku byli posłowie Juchym Zwiagilski i Oleksandr Bulianda. Oni zwrócili się do premiera z prośbą o przyśpieszenie rozpatrzenia sprawy. Utworzenie banku przez parlamentarzystów oraz ich wpływy na decyzje władzy wykonawczej można uznać za zwiastun wpływu polityki na biznes i biznesu na politykę oraz korupcji politycznej. Ten przykład pokazuje, że nawet korzystne decyzje nie były należycie koordynowane i zabezpieczane.

Pomimo wszystkich utrudnień i błędów, w latach 1990–1991 USRR miała lepsze możliwości rozwojowe w porównaniu z innymi republikami radzieckimi. Kierownictwo Ukrainy podejmowało decyzje o zwiększeniu samodzielności gospodarczej, jednak nie były one wystarczające dla wygaszenia kryzysu. Zależność USRR od dostaw energonośników z RSFR, amortyzacja środków produkcyjnych, duża liczba przedsiębiorstw kompleksu wojskowo-przemysłowego – to wszystko stanowiło przeszkodę na drodze do osiągnięcia realnego przełomu.

3. Tracony czas, stagnacja

Wiadomo, że do sierpnia 1991 r. USRR był częścią ZSRR, gdzie wiodącą rolę odgrywała Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego, która kontrolowała wszystkie sfery życia gospodarczego, politycznego i społecznego. Z kolei w partii tej wyjątkowe miejsce zajmował I sekretarz (sekretarz generalny). Partia miała na terenie ZSRR swoje struktury w każdej

¹¹³ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 1781, s. 93.

¹¹⁴ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 1788, s. 46.

¹¹⁵ ЦДАВО, фонд Р-2, опис 15, справа 2444, s. 28. *Докладная записка Премьер-министру Украины тов. Фокину В.П.* «В соответствии с решениями, принятыми на совещании с участием республиканских ведомств и представителей комбината Азовсталь, шахты имени Засядько, крупнейшей в Украине, Азовского Морского пароходства и Донецким областным правлением Промстройбанка подготовлены учредительные документы для регистрации совместного коммерческого советско-американского регионального банка в Донбассе. Просим Ваших(Витольда Фокина) указаний об ускорении регистрации указанного банка.»

republice, obwodzie, rejonie, radzie wiejskiej. Starano się, by nikt nie miał wątpliwości, że w Kijowie przewodził pierwszy sekretarz wybierany przez Centralny Komitet Komunistycznej Partii Ukrainy, choć fatycznie wybór następował wcześniej na Kremlu. I sekretarz KC KPU wchodził do Prezydium (Biura Politycznego) KC KPZR i zasiadał w jednym rządzie z pierwszymi sekretarzami moskiewskiego i leningradzkiego obwodowego komitetu. Tak spektakularnie chciano podkreślić znaczenie USRR w skali kraju. Kompartia Ukrainy była jedną z największych organizacji KPZR, w momencie rozpadu ZSRR w 1991 r. liczba jej członków wynosiła 3 mln 294 tys. osób¹¹⁶.

Nominalnie najwyższą władzę w USRR posiadała Rada Najwyższa, a w terenie rady obwodowe, rejonowe, miejskie, rejonowe w miastach, rejonowe i wiejskie, które tworzyły jednolity system organów władzy państwowej. Deputowani byli wybierani przez obywateli w wyborach powszechnych i rzekomo tajnych, w praktyce przeprowadzanych pod ścisłą kontrolą władzy. Przeważali wśród radnych członkowie kompartii, pozostali tylko uchodzili za bezpartyjnych, a wyniki wyborów były wcześniej uzgadniane. Rada Najwyższa Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej składała się z 450 deputowanych, ich kadencja wynosiła do pięciu lat. Deputowani łączyli swoją pracę w RN z innymi rodzajami działalności. Rolę kontrolną pełnili kierownicy rejonowych i obwodowych komitetów wykonawczych oraz ich zastępcy, a ponadto dyrektorzy kolchozów i przedsiębiorstw przemysłowych. Rada Najwyższa wyłaniała prezydium, formowała Radę Ministrów i wybierała Sąd Najwyższy USRR. Do uprawnień Rady Najwyższej należało również prawo do zmieniania konstytucji, przyjmowanie budżetu państwowego, kontrolowania przedsiębiorstw ogólnozwiązkowych znajdujących się na terytorium republiki i wojsk Ukraińskiego Okręgu Wojskowego. Rada Najwyższa nie była organem działającym ciągle, zbierała się dwa razy w roku i faktycznie tylko przyjmowała ustawy przygotowane przez prezydium oraz uzgodnione z Komitetem Centralnym KPU. W ten sposób najwyższa władza republikańska pozostawała organem wręcz dekoracyjnym.

Władzę wykonawczą sprawowała Rada Ministrów USRR z podległymi jej urzędami. W jej skład w latach 1985-1990 wchodziło 30 ministerstw branżowych wraz z Ministerstwem Spraw Zagranicznych, którego istnienie wyróżniało USRR i BSRR wśród innych republik ZSRR. W ukraińskim MSZ w połowie lat osiemdziesiątych zatrudnionych było 87 osób¹¹⁷. Taka liczba pracowników nie byłaby w stanie – nawet, gdyby miała ku temu przyzwolenie – prowadzić samodzielnie działalność międzynarodową. Rada Ministrów USRR była znacząco organiczna w swoich decyzjach przez Centralny Komitet KPU oraz Radę Ministrów ZSRS. „Każdą uchwałę czy rozporządzenie Rady Ministrów jeszcze w projekcie wysyłano do KC w

¹¹⁶ В. Литвин, *Україна на межі тисячоліть*, Київ 2000, s.47.

¹¹⁷ E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Ukrainy 1990-2010*, Białystok 2012, s. 40.

celu uzgodnienia, a przy realizacji na wszelkie zmiany trzeba było otrzymać zezwolenie od władz centralnych ZSRS”, napisał w pamiętniku premier USRR w latach 1972-1987 Oleksandr Liaszko¹¹⁸. Podobnie brzmiała wypowiedź wicepremiera Witalija Masola: „Zawsze wymagaliśmy i chcieliśmy mieć więcej - dlatego powinniśmy uzgadniać w Moskwie budownictwo jakiegoś muzeum, teatru, domu kultury, czy szpitala. Mielśmy ograniczenie do trzech milionów rubli, a powyżej trzech, uzgadnialiśmy w Moskwie. To wszystko wymagało bardzo dużo czasu¹¹⁹. Nie o czas jednak tylko chodziło.

Wśród republik Związku Radzieckiego większym potencjałem gospodarczym i demograficznym od USRR mogła się wykazać tylko RFSRR. Kierownictwo moskiewskie miało podstawy, by obawiać się wzrostu poziomu tożsamości narodowej Ukraińców w związku z rozwojem przemysłu i rolnictwa, wzrostem liczby ludności i poziomu edukacji. Władze centralne prowadziły politykę rusyfikacji, język ukraiński był prawie nieużywany w oficjalnej dokumentacji, istniały ograniczenia w tym względzie w szkołach i środkach masowego przekazu. Tłumiono wszystkie przejawy ukraińskości, zmniejszano liczbę książek i czasopism w tym języku, a także liczbę godzin nauki w placówkach szkolnych. Uczniowie samodzielnie, lub powołując się na decyzję rodziców, mogli zrezygnować z nauki języka ukraińskiego, który traktowano jako mało prestiżowy i prowincjonalny, mniej przydatny od rosyjskiego. Przekonywano młodych, że karierę można zrobić tylko znając dobrze język urzędowy. Deprecjacja języka ukraińskiego nie była czymś nowym, miała miejsce w okresie carskim i przed II wojną światową.

W latach 1972–1980 liczba wydań literatury naukowej w języku ukraińskim dla szkolnictwa wyższego zmniejszyła się o 5,7 razy¹²⁰. Od 1988 r. wszystkie naukowe czasopisma niehumanistyczne wychodziły wyłącznie w języku rosyjskim, co tłumaczono koniecznością koordynowania rozwoju nauki oraz szkolnictwa wyższego w całym państwie. W nim tylko można było bronić rozprawy doktorskie i habilitacyjne. W 1983 r. wprowadzono dopłaty w wysokości 15% wynagrodzenia dla nauczycieli prowadzących własny przedmiot w języku rosyjskim¹²¹. Władza tworzyła nową, sztuczną wartość ideologiczną - naród radziecki, który w perspektywie miał zastąpić istniejące dotychczas narodowości. Reżym moskiewski proponował Ukraińcom dwa rozwiązania: lojalność wobec władzy centralnej i uzyskanie w zamian uprzywilejowanego statusu „młodszego brata”, albo też w wypadku odmowy i obrony własnej

¹¹⁸ А.Ляшко, *Груз памяти. Трилогія. Воспоминания. На ступенях власти*, Київ 2001, s. 24.

¹¹⁹ В. Масол. *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України*, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/622/>, [ostatni dostęp 19.05.2022].

¹²⁰ О. Субтельний, *Історія України. Частина п'ята. Україна у ХХ столітті*, s. 452.

¹²¹ Там же, s. 454.

narodowej spuścizny, zapewnianie więzień i karnym obozów, totalne zmarginalizowanie, uniemożliwienie spełnienia marzeń o karierze.

W 1970 r. powstała monografia autorstwa przewodniczącego Komunistycznej Partii Ukrainy Petro Szełesta: *Ukraina nasza radziecka*¹²². W książce tej autor dokonał próby zdefiniowania interesu narodowego USRR. P. Szelest najwięcej uwagi poświęcił wychwalaniu radzieckiego systemu państwowego oraz braterstwa trzech narodów wschodniosłowiańskich. Podał jednak między innymi wybrane elementy historii kozactwa i Siczy Zaporoskiej. Często cytując Tarasa Szewczenkę określił przywódców powstania kozackiego jako bohaterów narodu ukraińskiego, a Akademię Kijowsko-Mohylańską uznał za pierwszą wyższą placówkę edukacyjną na terenach Europy Wschodniej. Szelest napisał o Ukraińcach jako narodzie mającym tożsamość narodową i długą historię, wskazując na ich bliskość etniczną z Rosjanami i Białorusinami. Książka ta nie spodobała się w KC Partii Komunistycznej ZSRR i osobiście przewodniczącemu KGB Jurijowi Andropowowi. W 1972 r. Szelest został odwołany ze stanowiska I Sekretarza KPU i mianowany wicepremierem Rady Ministrów ZSRR. Po tym pozornym awansie faktycznie zakazano P. Szelestowi mieszkać na terytorium USRR i odwiedzać republikę w charakterze wicepremiera rządu ogólnozwiązkowego¹²³. Jakby tego było mało, 26 kwietnia 1973 r. Komitet Centralny KPZR odwołał Szełesta ze stanowiska wicepremiera i pozbawiono go przywilejów, które posiadali czołowi przywódcy ZSRR po opuszczeniu swoich stanowisk.

Represje te były wynikiem oskarżenia P. Szełesta o wspieranie nacjonalizmu i prowadzenie polityki ukrainizacji. Za naganne uznano z pewnością również jego częste wystąpienia publiczne w języku ukraińskim oraz wspieranie kultury ukraińskiej. To z inicjatywy P. Szełesta w latach 1966-1973 została wydana encyklopedia *Historia wiosek i miast Ukrainy w 26 tomach*, zaś w 1966 r. zbudowano Muzeum Kozactwa Ukraińskiego. P. Szelestowi zarzucono również tolerancję wobec proukraińsko nastawionej inteligencji i różnorodnych dysydentów. Po jego dymisji monografia *Ukraina nasza radziecka* została wycofana z bibliotek oraz nałożono nieoficjalny zakaz jej wykorzystywania. Książkę spotkał taki sam los jak wcześniej słynną *Historię Rusów*. Po zwolnieniu Szełesta usunięto również dziewięciu przywódców regionalnych organizacji partii komunistycznej i setki osób na stanowiskach kierowniczych średniego szczebla. Na ich posady mianowano przedstawicieli prorosyjsko nastawionej kadry partyjnej lub osoby pochodzenia rosyjskiego.

¹²² П. Шелест, *Україно наша Радянська*, Київ 1970.

¹²³ Ю. Шаповал, *Петро Шелест*, Харків 2013, s.101. «По роботі до тебе претензій немає, але так треба зробити для загальної користі справи. Відпустити тебе зараз на пенсію не можемо. Мине час, і підеш на пенсію, і добру пенсію. А зараз ти повинен бути в Москві. Дай згоду, і всі члени Політбюро правильно зрозуміють цей твій крок. Щодо роботи, її об'єму далі подивимось».

Ukraińscy patrioci oraz dysydenci uważali rusyfikację za główne zagrożenie dla narodu ukraińskiego. Krytyk literacki Iwan Dziuba w pracy *Internacjonalizm czy rusyfikacja*¹²⁴ porównał politykę rusyfikacji, prowadzoną przez władze radzieckie na Ukrainie, z klasyczną ideologią marksistowską, a także z pracami autorstwa W. Lenina i dokumentami przyjętymi przez KPZR w latach dwudziestych XX w. Doszedł do wniosku, że brakuje spójności między polityką prowadzoną przez władze ZSRR i klasyczną ideologią socjalistyczną. Praca Dziuby nie została opublikowana na Ukrainie, w obiegu były tylko jej nielegalne kopie. Autor zaś został wydalony ze Związku Pisarzy Ukraińskiej SRR, a w 1972 r., po dymisji Petra Szelesta, aresztowany na osiemnaście miesięcy. Aresztowani zostali także dysydenci: Wiaczesław Czernowił, Łewko Łukjanenko, Mychajło Horyń. Natomiast do udania się na emigrację zmuszono: Wasilija Aksionowa, Władimira Wojnowicza, Anatolija Gładilina, Anatolija Kuzniecowa. To tylko najbardziej znane przykłady.

W 1972 r. pierwszym sekretarzem Komunistycznej Partii Ukrainy został Wołodymyr Szczerbycki, pochodzący z Dniepropietrowska, zbliżony do sekretarza generalnego KPZR Leonida Breżniewa. Ponadto Ołeksija Watczenko, również z Dniepropietrowska, w 1976 r. wybrano przewodniczącym Rady Najwyższej URSS, a w 1984 r. zastąpiła go Walentina Szewczenko, urodzona w Krzywym Rogu w obwodzie dniepropietrowskim. Przywódców URSS lat 1970-1980 często określano mianem klan dniepropietrowski¹²⁵. Określenie to nabrało rozgłosu, mówiono też w okresie stagnacji: „Nie urodź się szczęśliwym, ale urodź się w Dniepropietrowsku”. Niektórzy mieli wprawdzie nadzieję, że układ Szczerbycky – Breżniew umożliwi pozyskanie przez Ukrainę dodatkowych środków od władzy centralnej, ale w rzeczywistości tak się nie stało. Nie spełniło się też przewidywanie, że W. Szczerbycky, jako wpływowa na Kremlu figura polityczna zostanie następcą Breżniewa na stanowisko sekretarza KC KPZR.

Atut *pokrewieństwa terytorialnego* odgrywał zasadniczą rolę w polityce kadrowej W. Szczerbyckiego i w efekcie na stanowiska kierownicze w USSR dostawały się częściej osoby bez kompetencji, co notabene bywało i wcześniej. Poseł Rady Najwyższej IX, X oraz XI kadencji z Zaporozża Georgij Kriuczukow w pamiętniku napisał: "Na pewnym etapie do pracy w Kijowie zaczęło wysuwać się wielu ludzi, którzy pochodzili z obwodu dniepropietrowskiego. Oczywiście, wśród wszystkich tamtych migrantów przeważali specjaliści o wysokich kwalifikacjach, doświadczeni organizatorzy. Ale było ich zbyt wiele w porównaniu z innymi regionami. Ponadto czasami przybywali także słabi pracownicy, co było negatywnie odbierane

¹²⁴ I. Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, Київ 1998, s. 276 .

¹²⁵ А. Портнов, Т. Портнова, *Столиця застоїв? Брежневський міф Дніпропетровська*, „Новое Литературное обозрение” 2014, nr 97(5), s. 15.

przez społeczeństwo”¹²⁶. Po przejęciu władzy przez Michaiła Gorbaczowa i rozpoczęciu *pieriestrojki* W. Szczerbycki nie zmienił swoich poglądów, stał się ideologicznym przeciwnikiem nowej władzy partyjnej, blokował zmiany. Według II sekretarza KPU do spraw ideologii, przyszłego Prezydenta Ukrainy Łeonida Krawczuka, gdyby Szczerbycki pozostał u władzy po 1988 r., przemiany na Ukrainie nie odbyłyby się tak gwałtownie. Panuje przekonanie, że Szczerbyckiego nie można uważać za bastion konserwatyizmu, jednak widział on *pieriestrojkę* inaczej, jako demokratyzację mało znaczących procesów z zachowaniem dotychczasowego systemu, siły partii, monopolu jej władzy¹²⁷.

W celu opracowania programu reform Michaił Gorbaczow zwołał XIX konferencję KPZR, delegaci z USRR występowali na niej w obronie „*starego porządku*”. Według L. Krawczuka Gorbaczow musiał spotykać się z nimi i przekonywać o korzyściach przejścia na demokratyczny sposób rozwoju państwa¹²⁸. Konferencja oficjalnie ogłosiła kierunek na tworzenie państwa prawa, rozwój parlamentaryzmu, stosowanie zasady podziału władzy, urealnienie decentralizacji przy podejmowaniu decyzji. Konferencja dała tym samym początek nowemu etapowi *pieriestrojki*, bo wcześniej impulsy pochodziły „z góry”, a opór przejawiał się „na dole”, teraz trzeba było przełamywać opór i w terenie¹²⁹.

Zaakceptowanych decyzji władz komunistycznych często jednak nadal nie wcielano w życie, wskutek czego pomimo deklarowanej polityki decentralizacji, USRR nie uzyskała większej niezależności finansowej i gospodarczej. O tym wspominał W. Masoł, premier USRR: „Mówiliśmy o stosunkach z innymi państwami, o zwiększeniu naszych możliwości rozporządzania się walutą itp., jednak zamiast tego, żeby dać prawa republice, nas ich pozbawiano”¹³⁰. Masoł przytoczył konkretne przykłady: "Pomimo naszych kategorycznych sprzeciwów na Ukrainie zlikwidowano urzędy republikańskie, które kierowały metalurgią, przemysłem węglowym i geologią. Bezpośrednio podporządkowano organom związkowym przemysł cementowy"¹³¹.

Po XIX Konferencji KPZR pozostawanie Szczerbyckiego na dotychczasowym stanowisku stało się niemożliwym i doprowadzono do jego dymisji w 1989 r. We wrześniu tego roku I sekretarzem KPU został Wołodmyr Iwaszko, osoba zbliżona do Gorbaczowa. Iwaszko

¹²⁶ Г. Крючков, *Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника*, Харьков 2009, s. 46.

¹²⁷ Л. Кравчук, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України*, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>, [ostęp 19.05.2022].

¹²⁸ Там же

¹²⁹ О. Бойко, *Україна у 1985-1991 р. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку*, Київ 2002, s.54.

¹³⁰ В. Масол, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України*, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/622/>, [dostęp 19.05.2022].

¹³¹ В. Масол, *Упущенный шанс. Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе*, Киев 1993, s. 30.

nie sprzeciwiał się powstaniu organizacji opozycyjnych, mało jednak ingerował w politykę wewnętrzną i gospodarczą kraju, 22 czerwca 1990 r. został powołany na stanowisko zastępcy sekretarza generalnego KPZR i przeprowadził się do Moskwy, a kierownikiem Komunistycznej Partii Ukrainy został wybrany Stanisław Gurenko, konserwatywnie nastawiony działacz, który w konsekwencji nie miał istotnego wpływu na życie społeczne i procesy zachodzące w USRR. Stało się więc tak, że w Ukraińskiej SRR po dymisji Szczerbyckiego nie było na ważnych stanowiskach polityków sprzeciwiających się zmianom utożsamianych z osobą Gorbaczowa. Niechętni *pieriestrojce* członkowie KPZR opuszczali partię, a przychylni zmianom publicznie deklarowali demokratyczne poglądy.

Podsumowując lata 1985-1991 można powiedzieć, że stopniowo i z oporami część władz USRR wspierała kierunek na zmiany, a następnie politykę *pieriestrojki* i *głasności* wprowadzonej przez Gorbaczowa. Druga, początkowo wyraźnie dominująca część wypowiedziała się za zachowaniem status quo. W. Szczerbycki w latach 1985-1989 i S. Hurenko w 1990 r. znaleźli się w opozycji zarówno do opinii publicznej na Ukrainie, jak i do polityki prowadzonej przez centralne władze ZSRS. Oporni zostali zmuszeni do dymisji, podczas gdy ukraińskojęzyczni komuniści: Leonid Krawczuk, Oleksandr Moroz i Iwan Pluszcz szukali wspólnego języka z przedstawicielami opozycji. To oni w nowych warunkach, po uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę, na długo znaleźli się w epicentrum polityki. Pozostaje pytanie, czy wymienieni byli komuniści przeszli autentyczną metamorfozę ideową, czy tylko był to wybór taktyki w dążeniu do przejęcia władzy.

4. Powstanie opozycji w USRR

W latach 1985-1991 USRR była jedną z najbardziej *paternalistycznie* nastawionych republik ZSRR. Represje masowe lat trzydziestych oraz represje polityczne lat sześćdziesiątych-siedemdziesiątych doprowadziły do zaniku aktywności społecznej. Przez siedemdziesiąt lat rządów władzy radzieckiej mentalność społeczeństwa dostosowała się do gospodarki planowej. Mieszkańcy Ukraińskiej SRR nie rozumieli, jak funkcjonuje gospodarka rynkowa, przedsiębiorstwa nie były zdolne do konkurencji w realiach wolnego rynku. Osobliwością początkowego etapu *pieriestrojki* w USRR był niższy niż w RSFSR poziom aktywności społecznej. To można częściowo tłumaczyć, a może raczej usprawiedliwiać także wyższym poziomem życia, lepszym dostępem do produktów żywnościowych oraz większymi zarobkami w porównaniu z innymi republikami ZSRR. Generalnie system, który stworzono w 1917 r. okazał się tak trwały, że konieczne były poważne wstrząsy, aby doszło do zasadniczych zmian.

Jednym z takich wstrząsów była katastrofa w elektrowni atomowej w Czarnobylu 26 kwietnia 1986 r. z powodu niewłaściwych działań personelu i błędów konstrukcyjnych, doszło

do wybuchów w bloku energetycznym, co skutkowało skażeniem części terenów USRR, BSRR i RFSRR, a w mniejszych stopniu i innych państwach europejskich. Osób mieszkających najbliżej elektrowni - podobnie zresztą jak całego kraju i świata - nie poinformowano o katastrofie, nie udzielono im też możliwie szybko informacji, jak się mają zachować w celu zmniejszenia wpływu zabójczego promieniowania. W mediach wiadomość o katastrofie pojawiła się dopiero 28 kwietnia, a dwa dni później 30 kwietnia moskiewska gazeta „Prawda” potwierdziła fakt ewakuacji miasta Prypeć. Doniesiono o powstaniu komisji rządowej do zbadania przyczyn i efektów katastrofy zapewniając jednocześnie, że poziom promienowania jest dokładnie monitorowany¹³². Władza nie zdobyła się na ujawnienie prawdziwej skali tragedii. M. Gorbaczow we wspomnieniach bronił przyjętej taktyki: „Nie wiedzieliśmy jeszcze wówczas, co się stało naprawdę: wybuch i emisja substancji radioaktywnej czy też awaria i pożar. Dlatego w ciągu dwóch pierwszych dni nie mogliśmy nic powiedzieć¹³³”. Największe oburzenie publiczne wywołał fakt przeprowadzenia świątecznych manifestacji 1 maja 1986 r. również w Kijowie i w innych ukraińskich miastach. Udział w nich wzięli pracownicy przedsiębiorstw przemysłowych, dzieci w wieku szkolnym i studenci. O braku zrozumienia skali tragedii świadczy fakt, iż sekretarz Komunistycznej Partii Ukrainy, W. Szczerbycki przybył na demonstrację ze swoimi wnukami¹³⁴. Zgodnie z wersją przebiegu wydarzeń, przedstawionej przez żonę Szczerbickiego, Gorbaczow groził wówczas usunięciem jej męża z partii¹³⁵. Czy wszystkie te wydarzenia można wytłumaczyć jedynie brakiem wiedzy i wyobraźni?

Według rosyjskiego historyka Aleksandra Lemeszewa, kierownik rządowej komisji usuwania skutków Czarnobyla Boris Szczerbyna wydał zarządzenie w sprawie utajnienia informacji o katastrofie¹³⁶. Dopiero w zestawieniach statystycznych z 1991 r. można było przeczytać, że w USRR z powodu wybuchu w elektrowni atomowej wycofano z użytkowania 3,5 miliona hektarów ziemi rolnej i zamknięto wstęp do 1,5 miliona hektarów lasu¹³⁷. Przez Gabinet Ministrów za obszar skażony radioaktywnie zostały uznane strefy: wykluczenia (2 obwody, 76 osiedla), przymusowego przesiedlenia (5 obwodów, 92 osiedla), dobrowolnych przesiedleń gwarantowanych (7 obwodów, 786 osiedla)¹³⁸. Łącznie w strefach skażenia

¹³² S. Plokhuj, *Historia nuklearnej katastrofy*, Kraków 2019, s. 68.

¹³³ M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2013, s. 282.

¹³⁴ Ю. Прокопенко, *По следам Чернобыля*, Киев 2017, s. 5.

¹³⁵ Serhii Plokhuj, *Historia...*, s. 19-20.

¹³⁶ А. Лемешев, *АЭС - преступление перед человечеством*, Москва 1990, s. 589.

¹³⁷ *Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні*, Київ 1992, s. 134.

¹³⁸ Кабінет Міністрів УРСР; Постанова №106 від 23 липня 1991 р. Про організацію виконання постанов Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію законів Української РСР "Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи" та "Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи", <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106a-91-п#Text>, [dostęp 19.05.2022].

promieniotwórczego na Ukrainie w 1991 r. znajdowało się 2180 osiedli z populacją 2576 tys. osób¹³⁹.

Mieszkańców trzydziestokilometrowej strefy w pobliżu elektrowni zobowiązano do przeprowadzki, państwo miało zapewnić im zakwaterowanie w ekologicznie czystych obszarach. Z budżetu ZSRR praktycznie nie przydzielano jednak środków na ten cel, a odpowiedzialność za przesiedlenie ludzi decyzją Rady Ministrów USRR powierzono kijowskiemu i żytomierskiemu obwodowym komitetom wykonawczym¹⁴⁰. Pieniądze wyjmowano z budżetów przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie USRR. 29 stycznia 1991 r. zastępca przewodniczącego Rady Ministrów W. Urczugin zwrócił się do dyrekcji zakładu "Južmasz", szalankowskiej fabryki kontenerów, zakładu "Kwantor", fabryki agrotechnicznej w Połtawie, zakładu "Czerwony Październik" i innych z prośbą o przekazanie środków z ich rachunków walutowych na rachunek Rady Ministrów USRR¹⁴¹. Zgromadzone środki miały pójść na pokrycie wydatków niezbędnych do budowy nowego systemu gazociągów w domach przeznaczonych dla ludności pochodzącej z obszarów skażonych. Sprawozdania szefów przedsiębiorstw zawierały zarówno kwoty przelewów bankowych, jak i odmowy uzasadniane trudną sytuacją gospodarczą. Niezdolność rządu do pozyskiwania pieniędzy od przedsiębiorstw na projekty społecznie świadczyła nie tylko o wadach funkcjonowania gospodarki planowej zimą 1991 r., ale również o narastającym kryzysie budżetowym¹⁴².

Bezpośredniej pomocy medycznej potrzebowali setki tysięcy mieszkańców. Finansowaniem tych wydatków niemal całkowicie obciążono budżet USRR i liczono także na pomoc europejskich organizacji pozarządowych. Dzięki wysiłkom międzynarodowej organizacji "Czarnobyl-Pomoc" jedenastu obywateli Ukrainy, z których większość cierpiała na ostrą chorobę popromienną, otrzymało możliwość leczenia w Republice Federalnej Niemiec. Ambasada ZSRR w RFN odmówiła jednak wsparcia w celu przetransportowania tych osób do szpitala, a następnie odmówiono im także możliwości zakupu walut¹⁴³. Aby rozwiązać ten

¹³⁹ Міністерство екології та природних ресурсів України, *Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні*, Київ 1992, s. 124.

¹⁴⁰ *Распоряжение Совета Министров Украинской ССР от 28 июня 1989 г., №224-р. О переселении жителей двух населенных пунктов Полесского района Киевской области и 12 населенных пунктов Народического района Житомирской области, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате аварии на Чернобыльской АЭС*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-89-p#Text>, [dostęp 19.05.2022].

¹⁴¹ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 2196, s. 25. „Шановні товариші! В республіці склалось вкрай важке становище із забезпеченням трубами для газифікації та водопостарчання населених пунктів, що будуються для переселення жителів районів, що потерпіли в наслідок аварії на Чорнобильскої АЕС. Рада Міністрів УРСР звертається до Вас з проханням дозволити використати наявні на рахунках ваших підприємств і організацій переведні карбованці для розрахунків з ЧСФР и Республікою Польща при закупівлі вкрай необхідних труб”.

¹⁴² ЦДАВО України, фонд Р-2, опис №15, справа 2196, s. 31-74.

¹⁴³ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис №15, справа 1789, s. 67. Прохання стосується того, що цим хворим, відносно незрозуміло існуючої практики, не роблять обмін грошей. Вважаємо, що треба знайти можливість і допомогти людям з обміном мінімально необхідної кількості валюти з Фонду Ради Міністрів Української

problem, przewodniczący Komisji Rady Najwyższej Ukrainy ds. Likwidacji Skutków Katastrofy w Czarnobylu, Wołodymyr Jaworywski zaapelował o pomoc do premiera Ukrainy W. Masoła. Dla uspokojenia opinii publicznej wytłumaczono, że wsparcia odmówiono z powodu braku niezbędnych dokumentów¹⁴⁴. Stosunek władzy do tragedii, oszustwa i przemilczanie oraz faktyczny brak pomocy w usuwaniu skutków awarii czarnobylskiej radykalnie zmienił nastroje społeczne w USRR. Panuje przekonanie, że ta katastrofa była jednym z najważniejszych czynników, które popchnęły społeczeństwo do walki o niepodległość Ukrainy¹⁴⁵. Na pewno też sprawiła, że informacje przekazywane odgórnie traktowano jeszcze z większym niedowierzaniem i coraz częściej je ignorowano.

Podobnie i w tym samym czasie społeczeństwo ukraińskie doznało wstrząsu z powodu ujawnienia faktów o masowym głodzie na Ukrainie w latach 1932–1933 i rozmiarach represji w ZSRR w latach trzydziestych XX w. Zdaniem większości historyków przyczyną głodu na Ukrainie i w innych regionach ZSRR była świadoma, perwersyjna polityka rządu komunistycznego wobec chłopstwa. Okres ten jest określany jako Hołodomor. W zależności od źródeł podawana w publikacjach liczba ludzi zmarłych z głodu na Ukrainie wahała się od trzech do pięciu milionów. Największe straty poniosły obwody: charkowski, czerkaski, czernihowski, dnipropietrowski, kijowski, połtawski, odeski, sumski, winnicki, żytomierski, winnicki. Większość wymienionych obszarów to czarnoziemy, ziemie o największej przydatności rolniczej. O sztucznym wywołaniu głodu świadczy fakt jego braku na terytorium zachodniej Ukrainy, która w latach 1921–1939 była częścią Rzeczypospolitej Polskiej. Historyk Rafał Lemkin, który wprowadził do literatury pojęcie Hołodomor napisał, że „zniszczenie narodu ukraińskiego stanowi klasyczny przykład ludobójstwa”¹⁴⁶.

O stalinowskich represjach i Hołodomorze w latach 1988-1991 pisano w prasie, także państwowej. Było to możliwe dzięki realizacji polityki *glasnosti*. W okresie *pierestrojki* kwestia ta stała się dowodem na zapoczątkowanie przemian demokratycznych w ZSRR. Termin *glasnost*, znany w świecie, także na Ukrainie kojarzył się przełamaniem milczenia, co uwolniło energię społeczeństwa i wymusiło konieczność zaprowadzenia większej otwartości oraz rozpoczęcia dialogu władzy z obywatelami. Była to szansa dla poniesienia autorytetu tych historyków, którzy rzetelnie wykorzystywali materiały źródłowe i nie stosowali autocenzury.

РСР, виходячи з розрахунку: 500 марок на особу. Це обумовлено тим, що багато з цих хворих не мають можливості самостійно рухатися та обслуговувати себе, а стан здоров'я їх дуже небезпечний.

¹⁴⁴ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис №15, справа 1789, с. 67. Учитывая выше изложенное МЗ УССР считает, что критерием для решения вопроса о необходимости лечения всех указанных лиц за рубежом должно являться согласие лечебного учреждения ФРГ их принять.

¹⁴⁵ O. Grabowycz, *Krach Związku Radzieckiego i Niepodległość Ukrainy*, „Nowoczesność” 1992, nr 9, s. 149.

¹⁴⁶ R. Lemkin, *Soviet genocide in the Ukraine*, Ontario 2014, s.56.

W 1987 r. wycofano obowiązek uzyskiwania zgody od instancji partyjnych na przyjmowanie kandydatów na studia na kierunku filozofia i dziennikarstwo. Zmiany te ułatwiły aktywnym, niepokornym młodym ludziom zdobycie wykształcenia wyższego i rozpoczęcie kariery politycznej oraz usankcjonowały w środowiskach akademickich duch wolnego myślenia. Miały one i wpływ na powstanie pierwszych organizacji studenckich „Hromada” oraz Ukraińska Spółka Studencka. Pod koniec lat osiemdziesiątych do organizacji studenckich należeli znani w latach 1991-2004 politycy i osoby publiczne: Ołes Donij, Wiaczesław Kirylenko, Dmytro Korczyński, Wiaczesław Pichowszek, Ołeh Tiahnybok. Nie wiemy, czy podobne ruchy zaczęły się również przynajmniej w niektórych szkołach średnich w dużych miastach.

Niezależne, demokratyczne inicjatywy studenckie miały miejsce w całym kraju, ale o ile w regionach zachodnich cieszyły się one poparciem władz szkół wyższych, to w regionach wschodnich aktywistów nierzadko wydalano z uczelni. W stolicy republiki administracja szkół nie reagował, co znalazło odzwierciedlenie we wspomnieniach W. Kirylenki: „W Kijowie presja ze strony władz instytucji edukacyjnych miała charakter neutralny (...), ostatecznie doprowadziło to do absolutnie banalnych [nieistotnych] przemówień zawierających: groźby, rady, ostrzeżenia itd.¹⁴⁷”. W latach 1989–1990 na uczelniach technicznych zaczęto tworzyć koła naukowe poszerzające wiedzę o historii, kulturze i etnografii Ukrainy. W szkołach średnich i na wszystkich uniwersyteckich wydziałach instytutów pedagogicznych oraz humanistycznych wprowadzono osobny przedmiot historia Ukraińskiej SRR. Symptomatyczne było ożywienie na uczelniach technicznych, mniej dręczonych poprzednio głośną, oficjalną propagandą.

Pieriestojka i *glasnost* pozwoliły na wprowadzenie powolnych zmian w systemie politycznym USRR. Od 1986 r. zaczęto wypuszczać z więzień dysydentów odizolowanych przez długi czas. Ponad trzystu więźniów politycznych powróciło z obozów, zakładów karnych i zesłań, a wśród nich: Wiaczesław Chornowił, Michajło Horyń, Lewko Łukjanenko. Również od drugiej połowy 1988 r. rozpoczęła się rehabilitacja tych, którzy zostali bezzasadnie skazani na więzienie w latach trzydziestych i czterdziestych oraz na początku lat pięćdziesiątych XX w. W 1988 r. Sąd Najwyższy USRR zrehabilitował 1396 osób represjonowanych podczas panowania reżimu totalitarnego¹⁴⁸. Ponadto władze w 1988 r. przerwały pracę stacji zagłuszających zagraniczne kanały radiowe i dzięki temu Ukraińcy uzyskali dostęp do alternatywnych źródeł informacji. Rok później ukazały się w republice pierwsze niezależne czasopisma: „Бахмут”, „Вибор” , „Вільна Україна” “Вісник Руху” , “Дзвін”, “Незалежність”, „Поступ”, “Провид”

¹⁴⁷ В.Кириленко, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/520/>, [dostęp 19.05.2022].

¹⁴⁸ О. Бойко, *Україна у 1985-1991 р. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку*, s. 42.

, „Соборність” i inne¹⁴⁹. Na ich łamach promowano ukraińską tożsamość narodową oraz wspierano dążenie do niepodległości. Kolejnym wydarzeniem, które wpłynęło na życie społeczne Ukrainy stało się przyjęcie 12 czerwca 1990 r. przez Radę Najwyższą ZSSR prawa „O prasie i innych środkach masowego przekazu”¹⁵⁰. Najważniejszym był pierwszy punkt, który nakazywał kasatę cenzury. Wprowadzenie tej decyzji jednak odwlekano w czasie, a mało kto zwracał uwagę na skutki autenzury.

Równocześnie nasilały się protesty o charakterze religijnym. Społeczne ugrupowania w trakcie obchodów Tysiąclecia Chrztu Rusi domagały się w 1988 r. legalizacji Ukraińskiego Kościoła Grekokatolickiego (Unickiego) i Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. 22 stycznia 1989 r. we Lwowie odbyło się publiczne nabożeństwo w obrządku grekokatolickim z udziałem 15 tys. wiernych¹⁵¹. Okazją ku temu była 71. Rocznicą zjednoczenia Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Według badacza ukraińskiego, historyka Romana Bojko w drugiej połowie 1989 r. ruch religijny w zachodnich obwodach USRR stał się masowym oraz faktycznie niekontrolowanym przez władze¹⁵². Tam najlepiej przetrwała wiara, do czego głównie przyczyniły się rodziny, w których starsze pokolenia dbały o poznawanie zasad wiary przez swych dzieci i wnuków.

Według natomiast historyka Igora Rafalskiego nieformalny ruch społeczny w latach 1985–1990 w USRR był poligonem dla formowania społeczeństwa obywatelskiego, pierwszą próbą jego instytucjonalizacji. Bez tego doświadczenia powstanie społeczeństwa obywatelskiego byłoby niemożliwe¹⁵³. Aktywizacja społeczeństwa i liberalizacja polityczna przyczyniły się również do powstania największej opozycyjnej organizacji – Ludowego Ruchu Ukrainy, początkowo nazywanego Ukraińskim Ruchem Ludowym na Rzecz Pierestrojki¹⁵⁴. W zgromadzeniu założycielskim, które odbyło się 8–10 grudnia 1989 r. w Kijowie, wzięło udział 1109 delegatów reprezentujących ponad 280 tys. osób¹⁵⁵. Na zjazd przybyli delegaci ze wszystkich regionów Ukrainy i wszystkich grup społecznych, przy dominacji przedstawicieli

¹⁴⁹ Ю. Нестеряк, *Формирование медиа системы Украины после распада СССР*, „Środkowoeuropejskie studia polityczne” 2018, nr 2, s. 154, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ssp/article/view/17282/17035>, [dostęp 19.05.2022].

¹⁵⁰ *Закон СССР от 12.06.1990 N 1552-1 О печати и других средствах массовой информации*. „Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР от 1990 г.”, nr 26, s. 492.

¹⁵¹ К. Панас, *Легалізація УГКЦ. Літопис Голгофи України*, Київ 2009, s. 374–376.

¹⁵² Р. Бойко, *Особливості греко-католицького підпілля в Україні напередодні легалізації УГКЦ*, „Наукові записки”, 2009 (1), s. 22.

¹⁵³ І. Рафальський, *Роль неформальних громадських об'єднань у національно-державному самовизначенні України періоду перебудови в СРСР*, „Наукові Записки” 2015, nr 4 (78), s. 85.

¹⁵⁴ Nazwa Ludowy Ruch Ukrainy, a nie Ukraiński Ruch Ludowy została wybrana, żeby pokazać otwartość organizacji dla ludzi różnych narodowości mieszkających na terytorium USRR.

¹⁵⁵ Державний архів Київської області, фонд-1, опис 88, справа 466, s. 86. *Народний Рух України як історичне явище*.

inteligencji (984 delegatów) i osób pochodzących z Ukrainy Zachodniej (co najmniej 50%)¹⁵⁶. Powstałe stowarzyszenie społeczno-polityczne wchłonęło prawie całe spektrum nastrojów opozycyjnych, od liberalnych komunistów po radykalnych nacjonalistów, a prymat zachowywali narodowi demokraci. Członek KPU, poeta Iwan Dracz został przewodniczącym URL, a działacz Ukraińskiego Związku Helsińskiego, antykomunista Mychajło Horyń przewodniczącym sekretariatu. Trudno odpowiedzieć poprzez prezentację faktów, na ile w tworzeniu Ludowego Ruchu Ukrainy przydatne były doświadczenia polskiej „Solidarności”. Pewnym jest, że zwłaszcza na Ukrainie Zachodniej wiedziano wiele o zmianach w Polsce i Lechu Wałęsie, wyrażano zadowolenie i zazdrościono.

Początkowo program nowej, masowej organizacji nie miał na celu osiągnięcia państwowej niepodległości Ukrainy, deklarowano jedynie poparcie dla Gorbaczowa i reform prowadzonych w ZSRR. O dyskusji dotyczącej nazwy organizacji wspominał jeden z twórców Ludowego Ruchu Ukrainy Serhij Hołowaty: "Napiszmy „za przebudowę” (w tytule). A kiedy napiszemy "za niepodległość" - zamkniemy sobie drogę. Zarówno Czornowił, jak i Łukjanenko popierali niepodległość. Po prostu w dokumentach tego nie można było napisać, ponieważ nie zostalibyśmy zarejestrowani w Związku Radzieckim”.¹⁵⁷

W raporcie *Rola Rosjan w Ruchu Ludowym Ukrainy* jeden z liderów Dmytro Pawłyczko, współautor tego tekstu, stwierdził: „Nie powinniśmy obawiać się dążenia Ukrainy do niepodległości ze wszystkimi atrybutami suwerenności. Jesteśmy przeciw opuszczeniu ZSRR. Popieramy Związek Suwerennych Republik”¹⁵⁸. Cel programowy - osiągnięcie niepodległości Ukrainy trafił do dokumentów program Ruchu na drugim zjeździe pod koniec października 1990 r. Wcześniej żądanie niepodległości państwa zostało zgłoszone przez organizacje studenckie. Ruch Ludowy Ukrainy w 1989 i również w pierwszej połowie 1991 r. prowadził bardziej ostrożną politykę nie chcąc wdawać się w otwarty konflikt z kierownictwem USRR. Rozumiejąc wielonarodowość kraju, organizacja nie wysuwała hasła otwarcie narodowych. Zdaniem ukraińskiego historyka i publicysty Bogdana Osadczuka założyciele Ruchu Ludowego Ukrainy odeszli od określenia „ukraiński ruch ludowy”, a świadomie przyjęli nazwę umożliwiającą wysunięcie oferty pod adresem wszystkich grup narodowych zamieszkujących na terytorium republiki¹⁵⁹.

Część członków Ludowego Ruchu Ukrainy, przyszłych dysydentów oraz więźniów politycznych w kwietniu 1990 r., w oparciu o Ukraińską Grupę Helsińską założyła drugą partię

¹⁵⁶ О. Бойко, *Історія України*, Київ 2014, s. 544.

¹⁵⁷ Р. Хотин, 30 лет НРУ. Народный Рух как инициатор стремления к независимости Украины <https://ru.krymr.com/a/yubiley-narodnogo-ruha-i-nezavisimost-ukrainy/30151734.html>, [dostęp 19.05.2022].

¹⁵⁸ Державний архів Київської області, фонд 1, опис 88, справа 466, s. 66–67.

¹⁵⁹ В. Osadczuk, *Niepodległa Ukraina. Kontury nowego pluralizmu politycznego na Ukrainie*, Sejny 2006, s. 69.

polityczną w Ukraińskiej SRR. Otrzymała ona nazwę Ukraińska Partia Republikańska, a w swoich postulatach programowych oraz działaniach była bardziej radykalna od Ludowego Ruchu Ukrainy.

Zmiany toczyły się z większym powodzeniem na obszarach Ukrainy Zachodniej i Centralnej. Pierwsza antyrządowa demonstracja w czasach władzy radzieckiej na terenie USRR odbyła się 13 czerwca 1988 r. we Lwowie. Wówczas podjęto decyzję o utworzeniu Stowarzyszenia na rzecz języka ukraińskiego im. Tarasa Szewczenki. W Kijowie pierwsza demonstracja miała miejsce 13 listopada 1988 r. Od 1989 r. antyrządowe manifestacje stały się wydarzeniami codziennymi w dużych miastach USRR. Największą akcją opozycji był „Łańcuch Zjednoczenia”, przeprowadzony w sierpniu 1990 r., w rocznicę zjednoczenia Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Ludzie ustawili się wzdłuż szosy z Kijowa do Lwowa, a towarzyszyły temu masowe manifestacje w dużych miastach: Kijowie, Lwowie, Tarnopolu. Jednym z haseł tych spektakularnych działań była dekomunizacja.

Ważne wydarzenie miało miejsce 1 sierpnia 1990 r. w mieście Czerwonohrad w obwodzie lwowskim, gdzie zdemontowano pomnik Lenina. Tydzień później to samo stało się w Tarnopolu, a następnie również w Borysławiu, Drohobyczu, Nikolajowie (obwód lwowski), Radechowie¹⁶⁰. Do końca 1990 r. większość pomników Lenina na terenie Ukrainy Zachodniej została zniszczona. Lenin był traktowany tu jako symbol narzucenego ustroju. W latach 1990-1991 rozpoczęło się przywracanie historycznych nazw. Miasto Żdanow w obwodzie donieckim ponownie stało się Mariupolem, plac Lenińskiego Komsomołu w Kijowie - Placem Europejskim, Aleja Lenina we Lwowie - Aleją Wolności. Masowo zmieniano nazwy środków masowego przekazu, jako pierwsza gazeta „Prapor Komunizmu” w obwodzie tarnopolskim 16 czerwca 1990 r. przyjęła tytuł „Visnik Nadzbrucz”. Do listopada 1991 r. nazwy zmieniły wszystkie gazety obwodu tarnopolskiego¹⁶¹.

Działacze Ludowego Ruchu Ukrainy rozpoczęli kampanię na rzecz rehabilitacji Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) oraz Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA). Bojownicy UPA podczas *pierestrojki* w większości mieli po około 60–65 lat, występowali publicznie, opowiadali o oporze, który stawiali władzy radzieckiej po II wojnie światowej. Na przykład Ilia Oberyszyn przez czterdzieści lat ukrywał się przed organami ścigania i ujawnił się dopiero po ogłoszeniu niepodległości Ukrainy. Oberyszyn został wybrany na szefa organizacji „Memoriał” organizującej pomoc ofiarom represji politycznych, dołączył do Ludowego Ruchu Ukrainy¹⁶². Pamięć historyczna mieszkańców Galicji i zachodniego Wołynia przeżyła

¹⁶⁰ Г. Касьянов. *Україна в 1991-2007...*, s. 14.

¹⁶¹ Н. Семків, *Вісник Надзбруччя*, Енциклопедія Сучасної України, Київ 2005, https://esu.com.ua/search_articles.php?id=34818, [dostęp 19.05.2022].

¹⁶² В. Бірчак, *Останні самураї УПА*, <https://tyzhden.ua/History/176096>, [dostęp 19.05.2022].

dziesięciolecia władzy radzieckiej, ujawniła się przy pierwszej okazji, jaką była *pierestrojka*. Przemilczano jednak, że OUN i UPA walczyła nie tylko przeciwko władzy radzieckiej, także miały na swym koncie mordy na Polakach, zwłaszcza na Wołyniu.

W kwietniu 1990 r. deputowani Lwowskiej Rady Obwodowej, na czele z Wiaczesławem Chornowilem, wydali oświadczenie potępiające „fakt podwójnej okupacji Ukrainy przez wojska RFSRR w 1919 r. oraz wojska ZSRR w 1939 r.”¹⁶³. W kwietniu i maju 1990 r. na budynkach organów władzy lokalnej Ukrainy Zachodniej wywieszono flagi żółto-niebieskie. W Kijowie i na terenie Ukrainy Zachodniej zmiany ustrojowe odbywały się równolegle, przybierały podobne formy. 24 lipca 1990 r. deputowani kijowscy postanowili zawiesić flagę żółto-niebieską nad siedzibą Rady Miejskiej. Decydującym okazał się głos członka KPU, pośła Wasyla Nesterenka¹⁶⁴.

Pierestrojka zapoczątkowała proces powrotu Tatarów krymskich, deportowanych po II wojnie światowej z terytorium Krymu. W ciągu dwóch dni, 18–20 maja 1944 r., do Uzbekistanu oraz okolicznych rejonów Kazachstanu i Tadżykistanu siłą wywieziono 238,5 tys. Tatarów krymskich¹⁶⁵. W ciągu pierwszych trzech lat po przetransportowaniu od głodu, wyczerpania oraz chorób zmarło według różnych szacunków od 20% do 46% wszystkich deportowanych. Zakaz zamieszkania Tatarów na Krymie został zniesiony w 1974 r., ale w praktyce, nieoficjalnie, obowiązywał do 1985 r. W listopadzie 1989 r. Rada Najwyższa ZRSR przyjęła deklarację w sprawie przywrócenia praw deportowanych narodów¹⁶⁶. W dokumencie tym potępiono praktykę przymusowych przesiedleń i ogłoszono przyjęcie ustaw w celu przywrócenia praw narodów poddanych represjom. Jednym z takich dokumentów była uchwała Rady Narodowości przy Radzie Najwyższej ZSRR „O pierworzędnych działaniach związanych z powrotem Tatarów krymskich na Krym”. W dokumencie wspomniano o możliwości wytyczenia działek pod budownictwo mieszkaniowe, stwarzaniu warunków do rozwoju kultury¹⁶⁷. Państwowy Komitet ds. Telewizji ZSRR podjął decyzję o obsłudze od 1 kwietnia 1990 r. terenów zasiedlanych przez Tatarów krymskich. Od lutego 1990 r. programy telewizyjne były nadawane w języku

¹⁶³ Державний архів Львівської області, фонд 2, опис 45, справа 56, s. 34–39.

¹⁶⁴ С. Кульчицький, *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, Київ 2004, s. 31.

¹⁶⁵ М. Губогло, *Крымскотатарское национальное Движение, т. I. История. Проблемы. Перспективы*, Москва 1992, s. 82.

¹⁶⁶ Постановление Верховного Совета СССР. *О выводах и предложениях комиссий по проблемам советских немцев и крымско-татарского народа*, Ведомости Президиума Верховного Совета СССР, 1989, № 25, 495.

¹⁶⁷ Постановление Совета Национальностей при Верховном Совете СССР. *О первоочередных действиях, связанных с возвращением крымских татар в Крымскую область*, Ведомости Верховного Совета СССР, 1990, № 46, s. 1215-1216.

Крымскому областному совету Народных депутатов, местным советам области продолжить работу по выделению в установленном порядке для строительства жилых домов, решению вопросов прописки, организации и предоставления рабочих мест, созданию условий для удовлетворения национально-культурных потребностей крымскотатарского народа.

крымскотатарским przez 65 minut miesięcznie, a od października 1991 r. przez 4 godziny miesięcznie¹⁶⁸.

Tatarzy zaczęli masowo opuszczać swoje domy na terytorium Kazachskiej, Tadżyckiej, Uzbekskiej republik radzieckich i udawali się na Krym. Według informacji Rady Ministrów Krymskiej ASR do listopada 1991 r. na Krym przesiedliło się 160 tys. Tatarów¹⁶⁹. Często dochodziło do konfliktów z lokalnymi mieszkańcami i milicją, ponieważ powracający rozpoczynali budowę siedzib bez zgody władz. W raporcie Ministerstwa Gospodarki Rady Ministrów USRR podano, że władze przyznały przybyszom pomoc w wysokości 47, 6 mln rubli, ponad tysiąc ton produktów mięsnych, 2 tys. ton produktów mlecznych, 580 ton oleju słonecznikowego, 5 tys. ton cementu¹⁷⁰. Tatarzy aktywnie popierali ogłoszenie niepodległości Ukrainy i stali się najważniejszą proukraińską społecznością na Krymie. Podczas wszystkich kampanii wyborczych w niepodległej Ukrainie wspierali oni Ludowy Ruch Ukrainy, a w latach 2002 i 2004 Blok Wyborczy Nasza Ukraina oraz Wiktora Juszczenko. W czerwcu 1991 r. odbył się zjazd Tatarów krymskich (Kurułtaj), podczas którego ogłoszono powstanie Medżlisu, organu wykonawczego, ubiegającego się o pełne prawa dla Tatarów krymskich. Jego szefem został były dysydent i więzień polityczny Mustafa Dżemilew.

Dzięki akcji pomocy udzielonej Tatarom krymskim w latach 1988–1991 USRR zyskała przychylność również przedstawiciele innych przesiedlonych narodów. Podczas Republikańskiej Konferencji Towarzystwa Niemców Ukrainy w dniu 10 października 1991 r. zaproponowano koncepcję powrotu na Ukrainę Niemców mieszkających w Ukraińskiej SRR przed 1941 r. oraz ich potomków. Niemcy nadwołżańscy, masowo przesiedleni po II wojnie światowej do Kazachstanu, opowiedzieli się za utworzeniem autonomii niemieckiej na terytoriach południowych Ukrainy¹⁷¹. Ministerstwo Finansów Ukrainy poparło ten pomysł, ale odmówiło swego udziału w realizacji z powodu braku funduszy¹⁷². Jednocześnie władze

¹⁶⁸ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис №15, справа 2526, s. 167.

¹⁶⁹ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис №15, справа 2526, s. 188-189.

¹⁷⁰ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 2526, s. 149-152.

¹⁷¹ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 2526, s. 168-175. Украинское Республиканское общество Советских немцев обратилось к совету Министров УССР с программой социально – экономического развития Юга Украины с привлечением граждан СССР немецкой национальности. Аргументация данного предложения с учётом значительной помощи со стороны Германии и оборудованием, технологиями, финансированием, а также привлечением дополнительных трудовых ресурсов даст возможность решить проблему трудовых ресурсов в степных регионах Юга Украины, развить агропромышленный потенциал этого региона с полной переработкой сельскохозяйственной продукции, развить мощности по производству товаров народного потребления и поднять социально-культурный уровень сельской местности. Предложение это одобрено Германией в личной беседе представителя УДА(Союз немцев вне Германии) с заместителем Председателя Совета Министров В.Урчукиным 17 марта сего года. Программа рассмотрена и даны положительные отзывы Госагропромом, Минздравом, Госстроем, Госэкономикой Украины.

¹⁷² ЦДАВО, фонд Р-2, опис 15, справа 2526, s. 190-191. Вивчення питань відносно переселення радянських громадян німецької національності, розміщення, створення господарств повинне вирішуватись місцевими радами народних депутатів. Реалізація пропозицій, пов'язана з переселенням радянських громадян німецької національності в південний регіон України потребує значних фінансових і матеріальних витрат. Разом з тим

ukraińskie negatywnie zareagowały na działalność Towarzystwa Rusinów Zakarpaccich, narodu zamieszkującego część terytorium Ukrainy Zachodniej. 20 listopada 1991 r. naczelnik okręgu przygranicznego w obwodzie zakarpaccim Kirył Znamenko poinformował premiera Witolda Fokina, że istnieje groźba oddzielenia części Zakarpaccia od Ukrainy i utworzenia autonomicznego regionu ruskiego jako części Czechosłowacji¹⁷³. Sprawy narodowościowe budziły często sprzeczne emocje, nie koordowano tych ruchów, a one same nie były w stanie uzgadniać stanowisk i wspólnie przedstawić postulatów.

Do lata 1989 r. warunki gospodarcze w USRR były korzystniejsze niż w innych republikach ZSRR, co ułatwiało mieszkańcom skupianie uwagi na kwestiach narodowych i kulturowych. W latach 1989-1990 sytuacja zaczęła się zmieniać, zaznaczył się spadek PKB oraz deficyt towarów w sklepach. Latem 1989 r. nasiliła się aktywność środowisk robotniczych, odnotowano masowe strajki górników donieckiego, krzyworożskiego oraz lwowsko-wołyńskiego zagłębi węglowych. Były one reakcją na napięcia społeczne i gwałtowny spadek poziomu życia. Jeden z największych strajków odbył się w Krzywym Rogu, górnicy złożyli petycję do rządu ZSRR, Ukraińskiej SRR i Prezydium Rady Miejskiej. Ich postulaty miały nie tylko charakter gospodarczy, od Rady Najwyższej ZSRR i Rady Ministrów ZSRR domagano się przeprowadzenia wyborów prezydenta ZSRR¹⁷⁴. Chciano też podporządkować prasę lokalną

необхідно відмітити, що в системі Держагропрому УРСР через відсутність в необхідній кількості фінансових ресурсів, будівельних матеріалів і техніки.

¹⁷³ ЦДАВО, фонд Р-2, опис 15, справа 2526, s. 133-135.

¹⁷⁴ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 1880, s. 21-24. *Верховному Совету УССР Совету Министров УССР*

1. Требуем создания единой горнодобывающей отрасли республики(Министерство, комитет).
2. Предоставить г. Кривой Рог статус города общереспубликанского подчинения.
3. Отчисления от предприятий должны оставаться в местном бюджетес учетом ущерба нанесенного окружающей среде хозяйственной деятельностью предприятий региона.
4. Выделить поставки продовольственных и промышленных товатов в полной номенклатуре и ассортименте прапорционально вкладу в экономическое развитие страны с 1 января 1991 г.
5. Установить нормы реализации сахара 36 кг на человека в год с 1 января 1991 г.
6. Налог с владельцев транспортных средств полностью оставлять в местном совете и направлять на ремонт и строительство автодорог в регионе.

Днепропетровскому областному Совету депутатов, Криворожскому городскому Совету

1. Газета Красный Горняк должна быть печатным органом только криворожского городского совета депутатов.
2. Обеспечить социальную защищенность трудящих Кривбасса в случае приостановления добычи железной руды подземным способом.
3. Проработать вопрос о передаче всей законодательной и исполнительной власти Советам народных депутатов по районам города.
4. Создать территориальной криворожский банк.
5. Разработать комплекс мер, направленных на борьбу с преступностью.
6. Решить вопрос о заинтересованности предприятий в реализации продукции для нужд города.
7. Промоделировать варианты перехода предприятий города на рыночную экономику
Верховному Совету СССР Совету Министров СССР.
1. Обеспечить реальную экономическую самостоятельность предприятий.
2. Решить вопрос с отгрузкой сырья, возмещения всех убытков за несвоевременную поставку ж/д транспорта.
3. При передаче предприятий союзного подчинения в компетенцию местных советов провести компенсация амортизационного взноса.

radom miejskim oraz przejścia przedsiębiorstw miasta na model gospodarki rynkowej. Górnicy z Ukrainy Zachodniej śmielej niż ci z Ukrainy Wschodniej wysuwali żądania polityczne. Domagali się zniesienia art. 6 Konstytucji ZSRR, który dotyczył wiodącej roli partii komunistycznej w państwie oraz postulowali możliwość legalnego tworzenia partii politycznych i organizacji pozarządowych, rozwoju języka i kultury ukraińskiej, poszanowania praw obywatelskich i politycznych.

Partia komunistyczna starała się utrzymać monopol na władzę i próbowała wpływać na obywateli poprzez propagandę, zwiększając finansowanie oraz czas pracy telewizji¹⁷⁵. Część dziennikarzy i kierownictwa mediów nie chciała jednak podporządkowywać się KPZR, wypowiadała się za uznaniem nadrzędności organów administracji państwowej USRR¹⁷⁶. Należałoby zbadać ówczesną kondycję środowisk dziennikarskich, które przez dziesiątki lat trzymano pod szczególnie silną kontrolą aparatu partyjnego.

Pod koniec 1989 r. w różnych regionach Ukrainy powstał masowy ruch wspierający tworzenie narodowych sił zbrojnych. 7 lutego 1990 r. we Lwowie powołano Ukraiński Komitet Wojskowy, jego działalność rozprzestrzeniła się na inne duże miasta. Wynikiem podjętej inicjatywy było zorganizowanie Kongresu Ukraińskich Oficerów, który odbył się 27–28 lipca w kijowskim Domu Nauczycielskim. Wzięło w nim udział 320 delegatów reprezentujących wszystkie regiony Ukrainy. Kongres zdecydował o odbudowie sił zbrojnych Ukrainy, w obwodzie lwowskim utworzono w tym celu Lwowski Komitet Publiczny¹⁷⁷. Miał on doprowadzić do zapewnienia warunków sprzyjających spełnieniu tego postulatu. W odpowiedzi członkowie partii komunistycznej próbowali zdelegalizować komitet na drodze

-
4. Отчисления с предприятий должны оставаться в местном бюджете с учетом нанесенного ущерба окружающей среде региона.
 5. Требуем отчисления части валютных средств от реализации металлургической продукции сверх госзаказа в распоряжение горнодобывающих предприятий.
 12. Требуем ввести мараторий на численность размещенных на территории УССР вооруженных сил страны.
 13. Прекратить практику призыва военкоматами военнообязанных запаса на кратковременную службу в мирное время.

14. В связи с ухудшением экономического, социального и политического положения в стране, провести досрочные, прямые, всенародные выборы Президента СССР на альтернативной основе. Всего 29 пунктов.

¹⁷⁵ ЦДАВО України, фонд-3Р, опис 11, справа 106, s. 34.

В связи с осложнившейся общественной политической обстановкой в Донецком регионе после забастовок шахтёров, требующей большей оперативности и актуальности от местного телевидения, быстрым развитием сетей кабельного телевидения с низкин идейно-художественным уровнем, донецкий обком Компартии Украины испытывает острую потребность в увеличении объема телевидения.

¹⁷⁶ ЦДАВО України, фонд-2Р, опис 18, справа 95, s.106. Держтелерадіо УРСР порушує клопотання про ліквідацію Київського філіалу Держтелерадіо СРСР та створення на його базі Українського інституту телебачення і радіомовлення – республіканського навчально-методичного, науково-дослідного, виробничо-експериментального центру Держтелерадіо УРСР.

¹⁷⁷ ЦДАВО України, фонд-3Р, опис-11, справа 37, s. 65.

sądowej¹⁷⁸. Nie udało mi się zbadać, czy próby utworzenia ukraińskich sił zbrojnych były aktywnie wspierane przez oficerów tej narodowości służących w jednostkach stacjonujących w innych republikach, w tym i Federacyjnej Rosyjskiej.

W Ukraińskiej SRR nie istniało odrębne Ministerstwo Obrony, a jedynie struktury okręgowe. Pierwszy prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk wspominał: „Armia była podporządkowana tylko Moskwie, nawet Szerbycki, członek Biura Politycznego KPRS, nie mógł wydać żadnego rozporządzenia kierownictwu okręgu wojskowego, które było poza kompetencjami Republiki”¹⁷⁹.

Rewolucyjne wydarzenia 1989 r. wpłynęły nie tylko na treść wystąpień i podejmowanych programów, lecz także na ich formę. Pierwszym znaczącym osiągnięciem sił narodowo-demokratycznych było przyjęcie w dniu 28 października 1989 r. przez Radę Najwyższą XI kadencji ustawy „O językach w Ukraińskiej SRR”¹⁸⁰. Język ukraiński uznano za państwowy w USRR, w nim należały podejmować decyzje organy władz państwowych. Elementy dwujęzyczności pozostały w formie napisów na formularzach urzędowych i na pieczętkach państwowych. Od końca 1990 r. również dokumenty dla przewodniczącego Rady Najwyższej USRR były przygotowywane w języku ukraińskim. Podobnie działo się również na niższych szczeblach. Pewnie miało to pozytywny wpływ na aktywność radnych, którzy już w 1986 r. wysunęli ponad 266 tys. propozycji, o 40% więcej niż w 1985 r.¹⁸¹. Walcząc o usankcjonowanie prymatu języka ukraińskiego zapominano o językach innych narodowości zamieszkujących tereny Republiki.

26 marca 1989 r. odbyły się pierwsze, częściowo wolne wybory. 231 deputowanych (posłów) z USRR do Rady Najwyższej ZSRR. Z nich jednak tylko około pięćdziesięciu nie zyskało poparcia partii komunistycznej i władz administracyjnych¹⁸². Znamienne jednak, że wycięstwa nie odnieśli sekretarz KC Partii Komunistycznej, pierwsi sekretarze regionalnych komitetów partyjnych: czernihowskiego, lwowskiego, woroszyłowgradzkiego, zakarpackiego, przewodniczący kijowskiego komitetu miejskiego i dowódca Floty Czarnomorskiej. Natomiast kolejne wybory do Rady Najwyższej USRR, które odbyły się 4 marca 1990 r. miały charakter już w pełni demokratyczny. W listopadzie 1989 r. utworzono Blok Demokratyczny, w jego skład weszły 43 organizacje, w tym Ludowy Ruch Ukrainy, „Memoriał”, Ukraińska Grupa Helsińska, Ukraińskie Towarzystwo Językowe im. Tarasa Szewczenki. Kandydaci z bloku

¹⁷⁸ ЦДАВО України, фонд-3Р, опис 14, справа 80, с. 12. МВС УРСР направило інформацію та Статут даного комітету у КДБ, Прокуратуру, міністерство юстиції з метою вивчення відповідності чинному законодавству.

¹⁷⁹ Л.Крвачук, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України*, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>, [ostatni dostęp 19.05.2022].

¹⁸⁰ Закон УРСР Про мови в Українській РСР, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1989, nr 45.

¹⁸¹ О. Бойко, *Україна у 1985-1991 р. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку*, Київ 2002, s. 49.

¹⁸² В. Литвин. *Україна на межі...*, s. 24.

demokratycznego domagali się rzeczywistej suwerenności politycznej i gospodarczej USRR, a sami deklarowali poglądy antykomunistyczne.

Kandydaci z bloku demokratycznego zwyciężyli 1990 r. w 125 okręgach wyborczych, z reguły w zachodniej części kraju, a także w dużych miastach, na wschodzie USRR między innymi w Charkowie i Dniepropietrowsku. Natomiast kandydaci KPU cieszyli się nadal poparciem w większości okręgów wyborczych na południu i wschodzie Ukrainy, a także w okręgach wiejskich Ukrainy Centralnej. Komuniści utworzyli frakcję „Za radziecką suwerenną Ukrainę”, w skład której weszło 239 deputowanych, zachowali większość w parlamencie republikańskim, jednak stracili monopol na sprawowanie władzy. Opozycja zespoliła się pod nazwą Narodna Rada (Rada Narodowa) na czele z akademikiem Igiorem Juchnowskim. Powstała także grupa parlamentarna Platforma Demokratyczna, która reprezentowała demokratyczne społeczeństwo z południa i wschodu USRR. Narodna Rada zadeklarowała wolę reformy systemu politycznego w republice, a za jej główne atrybuty uznano: suwerenność państwową Ukrainy, wielopartyjność w kraju, różnorodność form własności.

15 maja 1990 r. Rada Najwyższa USRR XII kadencji rozpoczęła pracę, obrady parlamentu transmitowano na żywo w radiu i telewizji. Przedstawiciele opozycji stanęli na czele parlamentarnych komisji: reform gospodarczych, spraw zewnętrznych, praw człowieka, kultury i odrodzenia duchowego, likwidacji skutków awarii w Czarnobylskiej AES, nauki i edukacji. Układ ten dobrze rokował na przyszłość, ale nie był wystarczająco stabilny.

Razem z wyborami do Rady Najwyższej w dniu 4 marca 1990 r. przeprowadzono wybory samorządowe do rad obwodowych, rejonowych, określone przez opozycję jako częściowo wolne. Ludzie o poglądach antyradzieckich, w większości działacze Ludowego Ruchu Ukrainy, zostali radnymi obwodowymi i powiatowymi na Ukrainie Zachodniej i Centralnej oraz w większych miastach Ukrainy Wschodniej i Południowej. Na sukcesy opozycji władza zareagowała ograniczeniem praw samorządu lokalnego, 30 marca 1990 r. stary skład Prezydium Rady Najwyższej przyjął rozporządzenie o zmianach w strukturach rad obwodowych, miejskich, rejonowych oraz lokalnych. Pozbawiono między innymi rady prawa kierowania urzędami spraw wewnętrznych¹⁸³. Już w pierwszych miesiącach 1991 r. w radach obwodów: lwowskiego, tarnopolskiego oraz iwanofrankińskiego władza partii komunistycznej została praktycznie wyeliminowana. Były to objawy woli dokonania radykalnych reform ustrojowych, ale miały one charakter incydentalny, by nie rzecz marginalny i jedynie na zachodnich obrzeżach Republiki.

¹⁸³ *Постанова Президії Верховної Ради Української РСР про внесення змін і доповнень до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 23 вересня 1982 року "Про відділи і управління виконавчих комітетів обласних, районних, міських, районних у містах Рад народних депутатів Української РСР", "Відомості Верховної Ради УРСР", 1990, nr 15, s. 235.*

Kandydaci KPU w trakcie kampanii wyborczych w latach 1990-1991 r. wykorzystywali jak i poprzednio struktury administracyjne, co dawało im przewagę zwłaszcza w miejscowościach wiejskich z tradycyjnie konserwatywnym elektoratem. W tej sytuacji sukces kandydatów niepartyjnych można tłumaczyć zmianą nastrojów społecznych. Komuniści nie potrafili reagować szybko i skutecznie na wzrastające tempo zmian, wykazali nieumiejętność pracy w warunkach częściowo wolnych wyborów i wolności środków masowego przekazu oraz konkurencji politycznej. W notatce do użytku służbowego komisji ideologicznej Komunistycznej Partii USRR przyznano, że działacze nie rozumieją nastrojów społecznych i nie mogą komunikować się z wyborcami¹⁸⁴. Ponadto niełatwo było pozbyć się starych nawyków, a *doświadczonych działaczy* paraliżował strach przed rewanzem *młodych opozycjonistów*.

Stworzenie Ruchu Ludowego Ukrainy i jego wpływy w zachodniej części kraju sprawiły, że w całej Ukrainie coraz więcej mieszkańców czekało na ogłoszenie niepodległości. Kumulowały się również protesty: ekologiczne, górnicze, studenckie, kulturalne i masowy ruch na rzecz odnowienia Kościoła Grekokatolickiego. Nieskoordynowane jeszcze ze sobą kampanie społeczne przyspieszały cel finalny. KPU musiała zaaprobować przynajmniej część żądań opozycji nie mając własnego programu politycznego i nie przedstawiając społeczeństwu swojej wizji rozwoju USRR.

5. Przełom na drodze do niepodległości

Częściowo wolne wybory w 1990 r. stworzyły sytuację, w której Komunistyczna Partia Ukrainy nie mogła już rządzić krajem, a opozycja nie mogła stać się władzą realną, ponieważ nie miała większości w Radzie Najwyższej. Zwycięstwem komunistów było wybranie 4 czerwca 1990 r. na przewodniczącego Rady Najwyższej Ukrainy Wołodymyra Iwaszko, który 9 lipca zrezygnował ze stanowiska w związku z wyborem na zastępcę sekretarza generalnego KPZR. Wówczas na przewodniczącego Rady Najwyższej jednomyślnie wybrano Leonida Krawczuka, byłego sekretarza Komitetu Centralnego Partii Komunistycznej Ukrainy do spraw ideologicznych. Krawczuk urodził się w obwodzie rówieńskim na Wołyniu, studiował i pracował na Ukrainie Zachodniej, co było ważną przesłanką dla opozycji. Miał dobre stosunki z częścią liderów Ludowego Ruchu Ukrainy¹⁸⁵.

Pierwszym krokiem do odzyskania niepodległości było przyjęcie 16 lipca 1990 r. Deklaracji Suwerenności USRR¹⁸⁶. Suwerenność państwa została zdefiniowana jako zwierzchnictwo, niepodległość, kompletność i niepodzielność władzy republikańskiej w USRR,

¹⁸⁴ Державний архів Чернівецької області, *Рекомендації ідеологічної комісії обкома Компартії України по усилению політичного і організаційного впливу на самодіяльні формирування*, https://cv.archives.gov.ua/narodnij_rux.html, [dostęp 19.05.2022].

¹⁸⁵ Л.Кравчук, *Перший про владу*, Київ 2018, s. 56.

¹⁸⁶ *Декларація про державний суверенітет України*, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1990, nr 31, s. 429.

рівність в стосунках міжнародних. Тим самим виключало зверхність права ЗСРР над правом УСРР. Рада Найвища Української СРР постановила, що ота́д тільки вона може діяти в імені народу українського. Факт прийняття цієї декларації уявляв прагнення переважаючої частини еліт українських і також українського парламенту до незалежності. РН УСРР oraz Рада Міністрів стали собі більш незалежні в своїх діях, відчули, що є автентичною владою в країні. Заступця Ради Міністрів УСРР, Віктор Урчукин в листі до заступця Ради Міністрів ЗСРР С. Ситаряна написав: „Україна самостійно буде визначати вектор власного розвитку¹⁸⁷”.

Рząd УСРР в latach 1990-1991 демонстрував незалежność od centralnych władz ЗСРР tak w kontaktach międzynarodowych, jak również w sprawach gospodarczych. W. Urczugin zwrócił się 15 grudnia 1990 r. do ministra ambasadora Suwerennego Zakonu Wojskowego św. Jana z Jerozolimy (Zakon Maltański) Roberto Kopolo z prośbą o udzielanie pożyczki w wysokości 5 mld USD¹⁸⁸. Choć spełnienie tej prośby wydawało się od początku niemożliwe, rząd УСРР zaproponował utworzenie organu, który miał zarządzać pieniędzmi i delegował do niego prezesa Rady Ministrów oraz jego zastępców¹⁸⁹. Rada Ministrów Української СРР до листа доłąчила listę przedsiębiorstw potrzebujących finansowania, a także zaproponowała przekazanie Zakonowi 6 mld dolarów po spłacie kredytu. Brakowało natomiast informacji o terminie spłaty zadłużenia oraz o oczekiwanej stopie procentowej. Odpowiedzi na prośbę nie uzyskano, w archiwum nie ma takiego dokumentu. Notabene Zakon nie posiadał wówczas środków na sfinansowanie programów skutecznego wsparcia Ukrainy i ten fakt świadczy o braku kompetencji zawodowych osób poszukujących pomocy finansowej, w tym

¹⁸⁷ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 3, справа 2343, s. 25. Заместитель председателя правительства УССР В. Урчукин заместителю председателя правительства СССР С. Ситаряну: «В результате принятия Верховным Советом УССР Декларации о государственном суверенитете Украины и закона «О экономической самостоятельности Украинской ССР» Украина будет самостоятельно определять экономический статус и стратегию социально-экономического развития, формы и методы хозяйствования и управления общественным производством, инвестиционной политикой и внешнеэкономической деятельностью, а также непосредственно участвовать в международном разделении труда и развивать экономической сотрудничество с советскими республиками».

¹⁸⁸ ЦДАВО, фонд Р-2, опис 15, справа 1789, s. 109. «От имени Правительства Украинской ССР имеем честь сообщить о нашем намерении заключить соглашение с Вашей организацией о предоставлении Украине займа на сумму 5 000000000 долларов США сроком на 10 лет. Займ предполагается использовать для финансирования приоритетных проектов для социального и экономического развития республики. Настоящим сообщаем Вам о безотзывном обязательстве Совета Министров Украинской ССР выплатить Банку, указанному Вами сумму 600.000.00 долларов США за предоставленный займ. Эта сумма не будет учитываться и будет выплачена по погашению займа в сумме 5.000.000.000 долларов США с банковского счёта № 682070503 Совета Министров Украинской ССР в Киевском городском управлении Внешэкономбанка СССР¹⁸⁸.»

¹⁸⁹ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 1789, s. 108-109. «Имеем удовольствие также сообщить Вам имена членов Фонда, который мы предполагаем создать для управления средствами, предложенными Мальтийским Орденом: Витольд Павлович Фокин, Виктор Григорьевич Урчукин, Валентин Павлович Терпило, Юрий Владимирович Ткач, Роберто Коппола, Жан Пьер Терсу, Шарль Хант, Марсель Педон. В соответствии с обычаями Мальтийского Ордена предлагается чтобы Президентом Фонда был деятель нашей страны Витольд Павлович Фокин, а казначеем-личность, пользующаяся доверием обеих сторон,- г-н Марсель Пидон.»

wicepremiera W. Urczukina i premiera USRR Witolda Fokina. Brakowało im zrozumienia, w jaki sposób funkcjonują instytucje finansowe i na jakich zasadach działa system kredytowania. Tylko częściowo można to wytłumaczyć debiutem w terenie międzynarodowym.

Gotowość władz do podejmowania niezależnych decyzji była sygnałem dla opozycji, która zaczęła naciskać na przeprowadzenie strukturalnych reform politycznych i gospodarczych w USRR. Domagano się nadania konstytucyjności Deklaracji Suwerenności, przyjęcia prawa niezbędnego dla samodzielnego funkcjonowania państwa. Opozycja organizowała demonstracje chcąc doprowadzić do usunięcia władzy partii komunistycznej, największe z ich odbywały się w Kijowie, Lwowie oraz Tarnopolu, gdzie powstało miasteczko namiotowe, co stanie się częstym zjawiskiem w następnych latach. Wśród postulatów tarnopolskiego *obozu namiotowego* znalazły się: przekazanie budynku Komitetu Regionalnego KPU na własność organizacji demokratycznych oraz garażu na własność Ministerstwa Zdrowia, dekomunizacja życia społecznego. W przypadku niespełnienia tych żądań protestujący planowali zorganizować referendum regionalne i rozpocząć pozyskiwanie funduszy dla realizacji tego projektu¹⁹⁰.

Pomimo rosnącej siły w kraju, ukraińska opozycja nie zyskała niejako awansem wsparcia na arenie międzynarodowej. Stany Zjednoczone ani kraje Europy Zachodniej nie popierały ogłoszenia niepodległości USRR, realizacja Deklaracji Niepodległości była dla nich niepożądana z powodu utrzymywania w USRR arsenału broni jądrowej. W celu nawiązywania więzi gospodarczych z państwami Europy Zachodniej, USA, Kanadą i Japonią konieczne stały się kolejne, jednoznaczne decyzje polityczne oraz uzyskanie pełnej suwerenności. W latach 1990-1991 Ukrainę postrzegano wciąż jako część ZSRR, a kraje rozwinięte nie wierzyły w jej rzeczywistą samodzielność. Prezydent USA George H. W. Bush w przemówieniu z 1 sierpnia 1991 r. w Radzie Najwyższej USRR poparł politykę Gorbaczowa i wystąpił przeciwko realizacji Deklaracji Suwerenności USRR. Wybór między przywódcą radzieckim a przywódcami sił zwolenników niepodległości Republiki Ukrainy określił jako fałszywy. G. Bush ostrzegł posłów przed możliwością powstania dyktatury w przypadku uzyskania niepodległości nowego kraju¹⁹¹. Władimir Czornowil wspominał: „Mogę więc powiedzieć, że jest to jeden z największych błędów zewnętrznej polityki USA wobec Europy Wschodniej. Jak można było na tyle nie zrozumieć przebiegu historii, nie poddać analizie tych wydarzeń, by nie zobaczyć nasilającego się narodowo-wyzwoleńczego nastroju społeczeństwa, a spróbować oddzielić

¹⁹⁰ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 2Р, справа 56, s.76.

¹⁹¹ Reuters, *After the Summit; Excerpts From Bush's Ukraine Speech: Working 'for the Good of Both of USA*, <https://www.nytimes.com/1991/08/02/world/after-summit-excerpts-bush-s-ukraine-speech-working-for-good-both-us.html>, (ostatni dostęp 27.05.2022). *In fairness, President Gorbachev has achieved astonishing things, and his policies of glasnost, perestroika and democratization point toward the goals of freedom, democracy and economic liberty". Americans will not support those who seek independence in order to replace a far-off tyranny with a local despotism. They will not aid those who promote a suicidal nationalism based upon ethnic hatred.*

Ukrainę od innych państw decydując, że to, na co może pozwolić sobie Polska, Litwa, Łotwa czy Estonia, nie może Ukraina”¹⁹². Obwiniając Stany Zjednoczone i inne mocarstwa zachodnie należały jednak dostrzegać i własne błędy.

Natomiast dla przywództwa krajów sąsiadujących z Ukrainą suwerenność państwowa Ukrainy - po przyjęciu Deklaracji Suwerenności - stała się rzeczywistością. Czechosłowacki polityk Peter Simek w liście z 9 lutego 1991 r. zwrócił się do premiera USRR jako do szefa niezależnego państwa¹⁹³. Jednym z pierwszych krajów, które de facto uznały niepodległość USRR, była Rzeczypospolita Polska. W odpowiedzi na deklaracje o suwerenności państwowej Ukrainy i Białorusi Sejm Rzeczypospolitej Polskiej podjął 28 lipca 1990 r. uchwałę, w której stwierdził: „Uznając prawo narodów do samostanowienia, witamy deklaracje o suwerenności państwowej Ukrainy i Białorusi, stanowiące wyraz dążenia obu sąsiednich narodów do wolności”¹⁹⁴. 13 października 1990 r. została podpisana „Deklaracja o zasadach i podstawowych kierunkach rozwoju stosunków polsko-ukraińskich”¹⁹⁵. Kolejnym krokiem do uznania niepodległości Ukrainy było podpisanie 4 października 1991 r. „Umowy o wzajemnym handlu i współpracy gospodarczej między rządem Ukrainy i rządem Rzeczypospolitej Polskiej”¹⁹⁶. W umowie określono sposoby realizowania współpracy poprzez wymianę przedstawicieli handlowych, powoływanie i tworzenie wspólnych przedsiębiorstw. Rząd USRR nie poprosił władz Moskwy o zgodę na podpisanie obu dokumentów, co dla partnera polskiego wydawało się oczywistym, a bulwersowało niektóre osobistości z kręgów osób o długich stażach partyjnych. Ważnym faktem, potwierdzającym niezależność gospodarczą zarówno Polski jak i USRR, była decyzja, że wszystkie transakcje pomiędzy obu państwami będą przeprowadzane w walucie wymiennej.

W sierpniu 1990 r. otworzono ukraiński oddział Polsko-Radzieckiej Izby Handlowej z ośrodkiem w Kijowie i oddziałami we: Lwowie, Odessie, Charkowie i Doniecku¹⁹⁷. Otwarcie Izby Przemysłowo-Handlowej miało wzmocnić kontakty techniczne, handlowe i przemysłowe oraz naukowe między przedsiębiorstwami sąsiednich państw. Jednym z uderzających przykładów takiej współpracy była działalność firmy Budimex zarejestrowanej w Warszawie.

¹⁹² В. Чорновіл, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України*, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/648/>, [dostęp 19.05.2022].

¹⁹³ ЦДАВО, фонд Р-2, опис 15, справа 2196, s. 153. «Уважаемый господин премьер – министр Украины! Выражаем Вам, уважаемый господин, наше искреннее уважение. Примите с вашего позволения, нашу просьбу: Чехославакия имеет необходимость в закупке 130 млн.американских баррелей нефти начиная с 1991 г. Информую Вас, что я выдвигаю свою кандидатуру на пост президента Чешской и Словацкой Республики. С уважением Ваш Пётр Симек”.

¹⁹⁴ *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 lipca 1990 r.*, „Monitor Polski” 1990, nr 30., poz.234.

¹⁹⁵ *Deklaracja o zasadach i podstawowych kierunkach rozwoju stosunków polsko-ukraińskich*, Kijów, 13 października 1990, „Zbiór Dokumentów”, 1990, nr nr 4, s. 25–30.

¹⁹⁶ *Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польщі про торгівлю та економічне співробітництво, від 04.10.1991*, http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_019, [dostęp 19.05.2022].

¹⁹⁷ ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис 15, справа 1786, s. 69-72.

Brała ona znaczący udział w budowie mieszkań dla rodzin ukraińskich oficerów wycofanych z terytorium państw Układu Warszawskiego. Domy takie wybudowano w Nowogrodzie Wołyńskim (670 mieszkań) oraz we Włodzimierzu Wołyńskim (800 mieszkań)¹⁹⁸. Budimex przy okazji wspierał i Polonię ukraińską, miał udział w odbudowie Cmentarza Orłąt Lwowskich.

Inna próba uruchomienia międzynarodowej kooperacji gospodarczej miała miejsce 29 listopada 1990 r. Przedstawiciel handlowy KRLD w ZSRR Hon Hak Soo zwrócił się do Rady Ministrów USRR z prośbą o otwarcie misji handlowej jego państwa w Kijowie¹⁹⁹. Trudno wyjaśnić przyczynę zainteresowania totalitarnej Korei Północnej krajem, który deklarował przywiązanie do wartości demokratycznych, jednak Rada Ministrów USRR wyraziła zgodę na tą zaskakującą propozycję²⁰⁰.

Pomimo uzyskania częściowej suwerenności gospodarczej, kraje rozwinięte miały obawy co do zainwestowania środków w gospodarkę USRR, otwieranie filii przedsiębiorstw, prowadzenia handlu. W latach 1990-1991 status prawny USRR był nieokreślony, de jure kraj pozostawał częścią Związku Radzieckiego, chociaż przyjmowano dokumenty deklarujące niepodległość. Ważnym krokiem do urealnienia wizji niepodległości była wizyta przewodniczącego Rady Najwyższej FSFRB Borysa Jelcyna w Kijowie, w trakcie której została podpisana umowa pomiędzy USRR oraz FSFRB. Ten dokument uważa się za pierwszy oficjalny dowód uznaniem niepodległości Ukrainy przez Rosję. W umowie również uznano za nadal obowiązujące dotychczasowe granice pomiędzy obu republikami²⁰¹.

W dniach 11-14 marca 1991 r. oficjalną wizytę na Ukrainie złożył ówczesny prezydent Republiki Tureckiej T. Ozal. 13 marca 1991 r. odbyło się spotkanie przewodniczącego ukraińskiego parlamentu z tureckim gościem. Obaj politycy przyjęli wspólne oświadczenie i podpisali deklarację w sprawie zasad i celów stosunków między dwoma państwami: „W oparciu o wzajemne intencje, aby kontynuować dobre tradycje, określone w traktatach o przyjaźni i braterstwie z 2 stycznia 1922 r., Ukraina i Turcja deklarują chęć rozwijania wzajemnie korzystnej współpracy w dziedzinie politycznej, gospodarczej, ochrony środowiska, naukowej i

¹⁹⁸ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 2196, s. 193-194.

¹⁹⁹ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 1786, s. 103.

²⁰⁰ ЦДАВО України, фонд Р-2, опис 15, справа 1786, s. 102. Може chodziло о udzielение pomocy komunistom ukrańskim?

²⁰¹ *Договор между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Украинской Советской Социалистической Республикой*, „Ведомости съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР” 1990, nr 27, z 06.12. Статья 1. Высокие Договаривающиеся Стороны признают друг друга суверенными государствами и обязуются воздерживаться от действий, которые могут нанести ущерб государственному суверенитету другой Стороны. Статья 6. Высокие Договаривающиеся Стороны признают и уважают территориальную целостность Российской Советской Федеративной Социалистической Республики и Украинской Советской Социалистической Республики в ныне существующих в рамках СССР границах.

technicznej, informacyjnej, kulturalnej, humanitarnej i innych dziedzinach”²⁰². Charakterystyczne było powołanie się na układ z 1922 r. W październiku 1991 r. Kijów odwiedził szef niemieckiego MSZ H.D. Genscher. Zadeklarował on także poszanowanie prawa narodu ukraińskiego do samostanowienia, ale jednocześnie powstrzymał się od otwartego poparcia dla niepodległości podejmującej go republiki²⁰³. Tę wizytę można było traktować i jako rekonesans ze strony mocarstwa zachodniego.

Dyplomaci i kierownictwo USRR w latach 1990-1991 pracowali nad uzyskaniem międzynarodowego statusu niepodległości USRR. Minister Spraw Zagranicznych USRR w liście do Ministra Spraw Zagranicznych Francji zwrócił się z prośbą o uzyskanie statusu obserwatora na spotkaniu w Paryżu i innych spotkaniach w ramach OBWE²⁰⁴. Spiker Rady Najwyższej L. Krawczuk na spotkaniu w Paryżu 20 listopada 1990 r. zwrócił uwagę na kontekst historyczny: "Ukraina jest wielkim krajem europejskim. Historia i kultura Ukrainy – integralna część cywilizacji europejskiej"²⁰⁵. Krawczuk dodał również, że nie ma przeszkód prawnych dla udziału Ukrainy w procesie ogólnoeuropejskim. Oświadczenia paryskie można było potraktować jako deklarację wyboru przez Ukrainę opcji europejskiej. Rada Najwyższa USRR 3 października 1990 r. przyjęła deklarację aprobującą zjednoczenie Niemiec²⁰⁶. Był to gest symboliczny, który miał zademonstrować podmiotowość USRR. Starano się przekonać opinię światową, że Ukraina jest przygotowana do samodzielnego partnerstwa zagranicznego i może uczestniczyć w strukturach ogólnoeuropejskich oraz podejmowanych inicjatywach międzynarodowych. Potwierdzały to punkty 1 i 2 uchwały Rady Najwyższej USRR „O realizacji Deklaracji o Suwerenności państwowej Ukrainy w zakresie stosunków zagranicznych”²⁰⁷. Punkty te dotyczyły wydzielenia w budżecie państwa środków na działalność polityki zagranicznej, akredytację instytucji konsularnych państw obcych na terytorium Ukraińskiej SRR, stworzenie systemu szkoleń kadr dla MSZ.

²⁰² *Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою*, „Відомості Верховної Раді УРСР” 1991, nr 13, s. 23.

²⁰³ M. Kirsenko, *Ukraine and Germany: Current relations and the Potencial for Partnership // European Conflicts and International Institutions: Cooperating with Ukraine.*, Baden-Baden 1998, s. 88.

²⁰⁴ Г.Удовенко, *Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1986-1990*, Київ 1993, s. 30-31. Лист міністра закордонних справ УРСР А. Зленка міністрові закордонних справ Франції Р.Дюма 6.11.1990.

²⁰⁵ *Привітання Голови Верховної Ради УРСР учасникам Паризької зустрічі 20.11.1990*, „Радянська Україна” 1990, nr 145..

²⁰⁶ *Заява Верховної Ради Українською РСР у зв'язку з об'єднанням Німеччини*, „Радянська Україна” 1990, nr z 4.10.

²⁰⁷ *Постанова Верховної Ради УРСР Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин*, „Відомості Верховної Ради Української РСР” 1991, nr 5, s. 25. У міжнародному та радянському конституційному праві відсутні будь-які юридичні перешкоди для безпосередньої участі Української РСР у загальноноєвропейському процесі. Декларація про державний суверенітет України, ухвалена 16 липня 1990 року Верховною Радою Української РСР, заклала підвалини незалежної зовнішньої політики республіки. Згідно з Декларацією, а також діючою Українською Конституцією РСР та діючою Конституцією Союзу РСР Україна має право самостійно брати участь у загальноноєвропейських структурах.

Nadania Deklaracji o Suwerenności mocy konstytucyjnej chcieli opozycyjnie nastawieni posłowie Rady Najwyższej USRR, organizacje młodzieżowe i studenckie. Jeśli przedstawiciele Ludowego Ruchu Ukrainy, po otrzymaniu mandatu faktycznie zrezygnowali z masowych protestów, skupując się na pracy w Radzie Najwyższej, to młodzieżowe organizacje nie mające dostępu do trybuny parlamentarnej były bardziej radykalne w swoich działaniach. Dla nich jedyną skuteczną formą działalności były masowe wystąpienia uliczne. Do najbardziej wpływowych organizacji młodzieżowych w 1990 r. zaliczały się Ukraiński Związek Studentów i Bractwo Studenckie. Protesty rozpoczęły się 2 października 1990 r, gdy około stu studentów z Kijowa, Lwowa i Dniepropietrowska założyło miasteczko namiotowe i zainicjowały masowy strajk głodowy. Protestujący wysuwali postulaty polityczne, między innymi: nacjonalizacji własności Komunistycznej Partii Ukrainy i Komsomółu, reelekcji Rady Najwyższej USRR na podstawie systemu wielopartyjnego, rezygnacji z podpisania nowego traktatu unijnego z Moskwą, służby wojskowej rekrutów ukraińskich tylko na własnym terenie, odwołania Rady Ministrów USRR. Rezygnacja z podpisania nowej umowy związkowej faktycznie oznaczałaby niepodległość kraju. Na znak solidarności z protestującymi studentami rozpoczęto strajk w Instytucie Politechnicznym i na Kijowskim Uniwersytecie Narodowym im. Tarasa Szewczenki. Działania te poparła część opozycji, Ukraińska Grupa Helsińska i Ukraiński Ruch Ludowy, w stolicy Ukrainy odbywały się wielotysięczne demonstracje. Było to poparcie znaczne, ale dalekie od powszechnego.

Pod naciskiem opinii publicznej władze zorganizowały transmisję z protestów na głównym państwowym kanale telewizyjnym UT-1. Żądania strajkujących zostały przekazane Radzie Najwyższej Ukrainy i częściowo zrealizowane. W konsekwencji nie podpisano nowego traktatu związkowego, a premier W. Masoł złożył rezygnację. 23 października 1990 Rada Najwyższa Ukrainy usunęła artykuł 6 Konstytucji Ukraińskiej SRR dotyczący kierowniczej roli partii komunistycznej²⁰⁸. Realizacja wszystkich postulatów protestujących, w tym reelekcji Rady Najwyższej USRR w aktualnej sytuacji politycznej była niemożliwa. Władze poszły tylko na te ustępstwa, które nie powodowały zmian ustrojowych. Tymczasem wymiana elit rządzących na Ukrainie mogłaby przyspieszyć reformy rynkowe, a co za tym idzie zmniejszyłby się wpływ Rosji na Ukrainę.

Wydarzenia z jesieni 1990 r. były pierwszymi masowymi demonstracjami w USRR, mającymi na celu dokonanie zasadniczych zmian politycznych. Nazywano je Rewolucją na granicę i uważano potem za zapowiedź Rewolucji Pomarańczowej. Stały się też przykładem do naśladowania w walce o wpływ społeczeństwa na władze oraz działania bez przemocy, które

²⁰⁸ *Постанова Верховної Ради УРСР Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР*, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1990, nr 45, s. 606.

doprowadziły do sukcesów. Na protesty organizowane przez studentów duży wpływ miały sukcesy polskiej „Solidarności” i Narodowych Frontów w krajów bałtyckich.

Główną cechą protestów w Ukraińskiej SRR w latach 1990-1991 była decentralizacja i odpolitycznienie. Przywódcy ruchu studenckiego ze względu na wiek nie mogli startować w wyborach, ani uczestniczyć realnie w rządzeniu krajem. Jednak ich żądania polityczne akceptowane były przez organizacje opozycyjne, a opinia publiczna zmuszała „swoich” posłów do solidarności z protestującymi i wdrażania ich wymogów. Od tej reguły zdarzały się i wyjątki, co można częściowo zrzucić na braki w komunikowaniu się i wysoki poziom nieufności na podłożu pokoleniowym. Można powiedzieć, że wydarzenia z jesieni 1990 r. pokazały, że duża część społeczeństwa ukraińskiego, w tym i elit politycznych, pragnęła żyć w samodzielnym państwie. W takiej sytuacji uzyskanie rzeczywistej niepodległości było tylko kwestią czasu. 5 lipca 1991 r. parlament przyjął ustawę „O wyborach Prezydenta Ukraińskiej SRR”²⁰⁹. Uzupełniono Konstytucję USRR, określono status prawny i kompetencje prezydenta jako „najwyższego urzędnika państwa ukraińskiego i głowy władzy wykonawczej”. Pucz sierpniowy w Moskwie przyspieszył upadek ZSRR, parlamenty republik radzieckich zaczęły ogłaszać niepodległość. Przed puczem wybiła się na niepodległość Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka (11 marca 1990), następnie Gruzjińska SRR (11 kwietnia 1990). W dniach puczu podobnie postąpiły: Estońska SRR (20 sierpnia 1991) i Łotewska SRR (21 sierpnia 1991).

Proklamacja niepodległości USRR wynikała i z logiki dziejącego się procesu historycznego. Dnia 24 sierpnia 1991 r. Rada Najwyższa uchwaliła Deklarację Niepodległości Ukrainy²¹⁰, 346 deputowanych zagłosowało „za”, dwóch było przeciw i pięciu wstrzymało się. Z tą chwilą na Ukrainie moc prawną zachowywały tylko: Konstytucja URSR, ustawy Rady Najwyższej, dekrety rządowe oraz inne, własne akty ustawodawcze. Kraj zmienił nazwę z USRR na Ukrainę, przyjęto „Dekret o sytuacji politycznej na Ukrainie”, w którym zadeklarowano zamiar stworzenia Rady Obrony Ukrainy, wprowadzenia stanowiska Prezydenta Ukrainy i Sądu Konstytucyjnego, stworzenia Ministerstwa Obrony i Gwardii Republikańskiej. Gabinet Ministrów otrzymał za zadanie przygotowanie projektu ustawy o organach bezpieczeństwa państwowego Ukrainy. Przyjęto również kilka bardzo ważnych decyzji: o przekazaniu majątku Związku Radzieckiego, który znajdował się na terenie kraju na własność Ukrainy, odpartyjnienu organów państwowych, nadaniu dodatkowych uprawnień przewodniczącemu Rady Najwyższej, o formacjach wojskowych na Ukrainie i utworzeniu armii ukraińskiej wraz z jej podporządkowanie Radzie Najwyższej. Skierowano także apel Rady

²⁰⁹ *Постанова Верховної Ради Української РСР про вибори Президента Української РСР „Відомості Верховної Ради УРСР” 1991, nr 33, s. 450.*

²¹⁰ *Постанова Верховної Ради Української РСР про проголошення незалежності України, „Відомості Верховної Ради” 1991, nr 38, s. 502.*

Najwyższej Ukrainy do Rady Najwyższej i Prezydenta RFSRR²¹¹. Prezydium Rady Najwyższej Ukrainy 26 sierpnia 1991 uznało niepodległość Litwy, Łotwy i Estonii, a Ministerstwo Spraw Zagranicznych RU miało nawiązać stosunki dyplomatyczny z tymi państwami²¹².

Od lipca 1991 r. przedsiębiorstwa, będące dotychczas pod kontrolą ministerstw ogólnozwiązkowych, zaczęły przechodzić pod kontrolę ukraińskich władz centralnych lub regionalnych. Przykładowo największe hotele w Odessie („Odessa”, „Czerwony”, „Czarne Morze”) zaliczono do ukraińskiej spółki akcyjnej Ukrintur, a analogiczne hotele na Krymie („Jałta”, „Oreanda”, „Polana skazok”) znalazły się pod kontrolą Rady Najwyższej Krymu.²¹³ Proces tranzytu instytucji i przedsiębiorstw należących do władz ogólnounijnych pod kontrolę Ukrainy zakończył się uchwałą ustawy „O własności”²¹⁴. Uznała ona równorzędność własności prywatnej, kolektywnej i państwowej oraz nie uwzględniała funkcjonowania na terytorium Ukrainy władzy innej od centralnej albo samorządów. Kolejnym ważnym krokiem do osiągnięcia niepodległości było przyjęcie 11 listopada 1991 r. decyzji o wprowadzeniu własnej waluty²¹⁵.

Niezbędną umową dla powstania niepodległej Ukrainy było również uzyskanie legitymizacji społecznej. Dlatego Parlament postanowił przeprowadzić 1 grudnia 1991 r. ogólnoukraińskie referendum w celu potwierdzenia Deklaracji Niepodległości Ukrainy. Na karcie dla głosowania było tylko jedno pytanie: Czy Pan/Pani potwierdza „Deklaracje ogłoszenia niepodległości Ukrainy”?²¹⁶. Równoległe z referendum miały się odbyć wybory na prezydenta, co zamykałoby proces tworzenia władzy państwowej. Przed rozpoczęciem kampanii było oczywistym, że głównymi kandydatami na fotel prezydencki będą lider Ludowego Ruchu Ukrainy Wiczesław Czornowił oraz marszałek Rady Najwyższej Leonid Krawczuk.

Wpływ i popularność W. Czornowiła w Galicji i dużych miastach Ukrainy Centralnej zadecydowały, że to on został liderem sił proukraińskich, wybił się ponad też proeuropejskich

²¹¹ *Звернення Верховної Ради УССР до Верховної Ради РСФСР*, „Відомості Верховної Ради України”, 1991, nr 38, s. 504-506.

²¹² *Постанова президії Верховної Ради України. Про визнання державної незалежності Литовської Республіки*, „Відомості Верховної Ради України” 1991, nr 40, s. 504-506. *Постанова президії Верховної Ради України. Про визнання державної незалежності Латвійської Республіки*, „Відомості Верховної Ради України” 1991, nr 40, s. 534. *Постанова президії Верховної Ради України. Про визнання державної незалежності Естонської Республіки*, „Відомості Верховної Ради України” 1991, nr 40, s. 515.

²¹³ ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис 15, справа 2444, s.108. *Постановление о изменении системы управления некоторых государственных предприятий*

²¹⁴ *Закон України «Про власність»*, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1991, nr 20, s. 249.

²¹⁵ *Постанова Президії Верховної Ради України Про національну валюту в Україні*, „Відомості Верховної Ради України”, 1992, nr 4, s. 23. 1. Визначити термін готовності до введення в обіг на території України власної національної валюти - перше півріччя 1992 року. 2. Доручити Національному банку України до 1 грудня ц. р. укласти з іноземною фірмою контракт на виготовлення національних грошових знаків в необхідній кількості та разом з Урядом профінансувати пов'язані з цим витрати.

²¹⁶ *Постанова Верховної Ради України Про форму бюлетеня для голосування на всеукраїнському референдумі 11.10.1991*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1661-12#Text>, [dostęp 19.05.2022].

polityków, jakimi byli Łewko Łukjanenko i Ihor Juchnowski. W wyborach prezydenckich kandydowali również Leonid Taburiański oraz Wołodymir Hryniow. Wszyscy oni utworzyli zespoły (komitety) poparcia. Nie wystartowali natomiast w wyborach kandydaci prorosyjscy. Pewnie nie skapitulowali zupełnie, ale realnie ocenili brak szans na zwycięstwo w warunkach euforii niepodległościowej.

W pierwszej turze wygrał jednak Leonid Krawczuk z wynikiem 61,6% uzyskanych głosów. Najlepsze wyniki uzyskał w obwodach: żytomierskim (77,6%), łużańskim (76,2%), chmielnickim (75,5%), połtawskim (75%) i zaporoskim (74,7%). W. Czornowił uzyskał zaskakująco mało głosów, bo 23,3% w całym kraju, a wygrał w obwodach: tarnopolskim, iwanofrankiwskim i lwowskim, zaś wysokie poparcie otrzymał w obwodach: czerniowieckim (42,7%), wołyńskim (31,4%), zakarpackim (27,6%) Kijowie (26,7%)²¹⁷. Dlaczego tak się stało? Bano się poglądów Czarnowiła, a może jeszcze bardziej jego determinacji odnośnie metod działania (taktyki) i antyrosyjskiej narracji?

Podczas referendum Deklarację Niepodległości Ukrainy poparło 90,3% obywateli, najwięcej w Ukrainie Zachodniej, w tym w obwodach: tarnopolskim (98,67%), iwanofrankiwskim (98,42%), lwowskim (97,46%). Wysokie poparcie odnotowano również w centrum kraju, w obwodach: kijowskim - 95,5%, chmielnickim - 96,3%, połtawskim - 94,9%. Na południu i wschodzie Ukrainy procent głosujących za niepodległością (obwód doniecki 83,9%, charkowski 86,3% odeski 85,38%, mikołajowski 89,4%, chersoński 90,13%) był porównywalny z wynikami w skali kraju. Gorsze natomiast wyniki napłynęły z obwodów krymskiego (54,19%) oraz z Sewastopolu (57,07%)²¹⁸.

Głównym przesłaniem za zgodą na niepodległość mieszkańców Ukrainy Wschodniej oraz Południowej były nie uczucia patriotyczne, ale uświadomienie sobie wspólnych interesów z resztą Ukrainy. Takie zjawisko można określić jako patriotyzm gospodarczy. W przypadku ogłoszenia niepodległości Ukrainy Donbas, obwody dniepropietrowski, charkowski i odeski stałyby się najważniejszymi przemysłowymi regionami w skali kraju, a tamtejsze elity mogłyby liczyć na dominującą rolę w państwie. Z pewnością sądzono, że większa część dochodów trafi nie do budżetu centralnego, a pozostanie w budżecie obwodowym i pójdzie na rozwój danego regionu. Górnicy oraz robotnicy mogliby przy tym liczyć na poprawę swojej sytuacji finansowej i warunków pracy. O tym przekonywał społeczeństwo Ludowy Ruch Ukrainy w prasie oraz licznych materiałach agitacyjnych²¹⁹. Podczas referendum uwidocznił się jednak i kontekst

²¹⁷ демографія, економіка, електоральна географія України, <https://datatowel.in.ua/elections/presidential1991>, [dostęp 19.05.2022].

²¹⁸ ЦДАВО України фонд 1, опис 28, справа 144, с. 6. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р.

²¹⁹ Знаменитая листовка РУХа в 1991 году. Украинская промышленность.

historyczny. W południowo-wschodnich obwodach Ukrainy, z dużą mniejszością rosyjską, było mniejsze poparcie dla ogłoszenia niepodległości niż w Ukrainie Zachodniej i Centralnej.

Wyniki referendum oraz wyborów z 1991 r. zapoczątkowały podział elektoralny Ukrainy, który jeszcze bardziej przejawiał się w wyborach prezydenckich 1994 r. i parlamentarnych 2002 r. oraz osiągnął apogeum w wyborach 2004 r. Geografia elektoralna stała się jedną z przyczyn Rewolucji Pomarańczowej. Ogólny wynik głosowania w referendum 1991 r. jednak dowodził wartości niepodległości państwa jako idei narodowej tego okresu. Wynik ten był i swego rodzaju efektem konsensusu społecznego.

Rozdział III

GOSPODARKA UKRAINY W LATACH 1991-2004

To był czas przejścia od gospodarki planowej do rynkowej, wprowadzenia własnej waluty, przeprowadzenia prywatyzacji, a także formowania się systemu klanowo-oligarchicznego. Jak i w życiu politycznym oczekiwany zmianom towarzyszyły tendencje negatywne. W rozdziale przeanalizuję również gospodarcze relacje Ukrainy z Unią Europejską oraz Rosją i współpracę z Międzynarodowym Funduszem Fautowym.

1. Przejawy kryzysu w latach 1991-1996

Po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę przed rządem pojawił się priorytetowy cel, należało zorganizować przejście kraju z gospodarki planowanej do gospodarki rynkowej. Ukraina, o czym już wspominałem, nie miała własnego systemu finansowego i bankowego, waluty krajowej oraz giełdy. W kraju nie było urzędników, którzy umieliby pracować w warunkach rynkowych, bo dotychczasowi zostali mentalnie uformowani w okresie panującej powszechnie ideologii marksistowsko-leninowskiej. Ze względu na nieprzeprowadzenie lustracji 73% osób sprawujących funkcje kierownicze w latach 1991-2003 miało w swych biografiiach przynależność do KPU oraz Komsomołu²²⁰. Urzędnicy przywykli byli do czekania na decyzje odgórne, a te najważniejsze podejmowano w Moskwie. Państwowy Komitet Planowania ZSRR zajmował się dystrybucją produkcji wytworzonej, w przedsiębiorstwach państwowych nie było pracowników, którzy umieliby zaprogramować system sprzedaży produktów. Po puczu w sierpniu 1991 r. oraz spotkaniu grudniowym w Puszczy Białowieskiej relacje gospodarcze między gospodarkami republik byłego ZSRR porozrywały się, a poszukiwanie nowych rynków zbytu wymagało czasu.

Jedną z przyczyn upadku gospodarki ukraińskiej w pierwszych latach niepodległości, było uzależnienie republiki od zewnętrznych dostawców surowców energetycznych w warunkach wysokiego wskaźnika energochłonności. W latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia gaz ziemny stanowił około 50% całkowitego zużycia energii w kraju, a opłata za gaz była jedną z poważniejszych pozycji w wydatkach budżetowych państwa²²¹. Na zakup gazu ziemnego i ropy w 1992 r. Ukraina potrzebowała przeznaczyć do 15 mld USD rocznie w przeliczeniu na ceny światowe²²². Jeśli na początku 1992 r. ceny ropy importowanej z Rosji

²²⁰Ю. Мацієвський, *Еліти в Україні до і після "помаранчевої революції"*, "Політичний менеджмент" 2010, nr 2, s. 45-46.

²²¹ *Плохие решения: Как построить самую бедную страну Европы*, https://project.liga.net/projects/ukraine_bad_decisions/#rec7934929, [dostęp 19.05.2022].

²²²Л. Кучма, *Вірю в українській народ*, Київ 2000, s.73.

kształtowały się na poziomie 27% ceny światowej, a gazu około 7% , to po podpisaniu „Umowy między rządem Federacji Rosyjskiej a rządem Ukrainy w sprawie dostaw gazu ziemnego i tranzytu gazu przez terytorium Ukrainy” z dnia 20 sierpnia 1992 r., cena gazu ziemnego wzrosła i od 1993 r. Ukraina płaciła rachunki po cenach rynkowych³.

Konsekwencją wzrostu cen stało się ujemne saldo handlu z Rosją (6 trylionów karbowańców), Turkmenistanem (1,8 trylionów krb) i Uzbekistanem (1,2 trylionów krb)²²³. W 1992 r. importowano ponad 80% gazu ziemnego i 90% ropy naftowej, a uzależnienie od importu paliwa jądrowego było całkowite²²⁴. Postępująca zależność od dostaw surowców energetycznych – przy braku znaczących reform strukturalnych – spowodowała, że gospodarka ukraińska stała się bardzo podatna na wpływy zewnętrzne. Prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk na posiedzeniu Rady Najwyższej powiedział: "Głównym celem strategii strukturalnej na Ukrainie jest zmniejszenie zależności od czynników zewnętrznych, a tym samym wzmocnienie bezpieczeństwa gospodarczego państwa"²²⁵. Nie podjęto jednak konkretnych działań w celu rozwiązania tego problemu.

Ukraina nie potrafiła wykorzystać swojego położenia geograficznego wobec Rosji i sąsiadów przy tranzycie przez jej terytorium gazu ziemnego i ropy. Mało tego, właśnie tranzyt rosyjskiego gazu przyczynił się w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych do powstania wielkich fortun oligarchów ukraińskich. Zdaniem Tomasza Kapuśniaka była to jedna z najbardziej skorumpowanych gałęzi gospodarki państwowej²²⁶. Natomiast Rosja traktowała dostawy gazu ziemnego jako instrument presji politycznej na rząd kijowski. W połowie 1993 r. dług Ukrainy wobec Rosji przekroczył 1 mld dolarów²²⁷. Ukraina została zmuszona do oddania części statków Floty Czarnomorskiej, ponadto dług za dostawy gazu był jednym z powodów podpisania niekorzystnej dla Ukrainy Umowy Massandrowskiej.

Jak wszyscy kraje postradzieckie, Ukrainę w 1991 r. ogarnął kryzys gospodarczy. Władze próbowały poradzić sobie z nim metodą administracyjnego zarządzania gospodarką, przyjmowaniem ustaw i dekreto²²⁸. Dalej centralnie programowano oraz prowadzono gospodarkę: „Każde przedsiębiorstwo przemysłowe, transportowe jak i usługowe stara się o zwiększenie zysków w sposób najłatwiejszy, podnosząc koszty swojej produkcji. Z próbami osiągnięcia zysku nie poprzez zwiększenie wytwórczości, ale poprzez wzrost cen, konieczne jest

²²³ W. Gill, N. Gill, *Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989-1993*, Toruń 1997, s. 48.

²²⁴ T. Kapuśniak, *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimniej wojnie*, Warszawa-Lublin 2008, s. 52.

²²⁵ *Доповідь Президента України Л. Кравчука на сесії Верховної Ради України*, „Урядовий кур’єр”, 1993, nr 74 z 22.05.

²²⁶ Tomasz Kapuśniak, *Ukraina jako...*, s. 54.

²²⁷ J. Bielecki, *Przeigrana walka z czasem. Bilans ukraińskiej gospodarki*, „Rzeczpospolita” 1994, nr 54 z 5-6.3..

²²⁸ *Постановление Совета Министров УССР. О системе цен в народном хозяйстве и на потребительском рынке Украины*, „Урядовий кур’єр”, 1991, nr z 29.01.

prorowadzenie walki administracyjnej, społecznej i gospodarczej”, pisał w 1993 r. w rządowej gazecie pełniący obowiązki premiera Juchym Zwiagilski²²⁹. Prezydent Krawczuk opowiadając się za gospodarką rynkową w rzeczywistości odmówił przeprowadzenia reform w imię zachowania starych więzi z Rosją i krajami WNP: "Model ukraińskiej gospodarki, moim zdaniem, powinien być rynkowy, zorientowany społecznie, skierowany na zaspokajanie potrzeb konsumpcyjnych narodu i opierać się na własne możliwości. On musi brać pod uwagę związki gospodarcze, które powstały w granicach WNP. Dlatego reorientacja zewnętrznych związków gospodarczych nie powinna być budowana na podstawie emocji i ambicji, lecz musi iść szlakiem naturalnym, biorąc pod uwagę realia obiektywne"²³⁰. Pozornie poprawna retoryka oznaczała stagnację i pogłębianie się kryzysu.

Bez przeprowadzenia reform, które mogłyby doprowadzić do zintensyfikowania współpracy z krajami Europy Zachodniej i bez korzystnego uregulowania stosunków z krajami byłego ZSRR Ukraina odmówiła – czuła się do tego zmuszona - zostania pełnoprawnym członkiem Unii Gospodarczej, utworzonej przez kraje WNP 24 września 1993 r.²³¹. Kierownictwo kraju zdawało sobie sprawę z zagrożeń, jakie ten związek niósł dla niepodległości Ukrainy. Jednak delegacja ukraińska wzięła udział w przygotowaniu dokumentu i zgodziła się na status członka stowarzyszonego tej organizacji. Polityka administracji publicznej w latach 1991-1994 charakteryzowała się rażąco niespójnością, brakiem woli politycznej do przeprowadzenia pakietu reform rynkowych. Władza kijowska utrzymywała kontakty handlowe z krajami WNP i subsydiowała nierentowne przedsiębiorstwa, a jednocześnie deklarowała potrzebę liberalizacji gospodarki i wprowadzenia ukraińskich produktów na nowe rynki zbytu. Rząd ukraiński wraz z rządami Republiki Białorusi i Federacji Rosyjskiej przyjął dokument: "O pilnych działaniach na rzecz pogłębienia integracji gospodarczej"²³². Dokument ten zakładał konsolidację wysiłków w polityce zagranicznej, prowadzenie wspólnej polityki celnej i ujednoczenie prawa.

Wynikiem takiej polityki była inflacja, która w 1991 r. wynosiła 391%, a w 1993 r. aż 10256%²³³. Do inflacji przyczyniła się i polityka Banku Narodowego, który w Ukrainie nie był niezależną instytucją państwową, bo został podporządkowany parlamentowi²³⁴. W 1992 r. w porównaniu z 1991 r. ceny wzrosły średnio 16,3 razy, a w 1993 r. w porównaniu z 1992 już 48,4

²²⁹ Е.Звягильский, *Давайте быть реалистами*, "Урядовий кур'єр", 1993, nr z 7.09.

²³⁰ *Доповідь Президента України Л. Кравчука на сесії Верховної Ради України*, "Урядовий кур'єр" 1993, nr z 22.05

²³¹ *Заява України у зв'язку з Договором про створення економічного Союзу 24 вересня 1993 р.*, "Урядовий кур'єр" 1993, nr 145.

²³² *Заява Урядів Республіки Білорусь, Російської Федерації та України про невідкладні заходи щодо поглиблення економічної інтеграції*, "Урядовий кур'єр", 1993, nr z 13.07.

²³³ Л. Черенко, *Рівень життя населення України*, Київ 2006, s. 80.

²³⁴ *Закон України Про банки і банківську діяльність*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-12#Text>, [dostęp 19.05.2022].

razy²³⁵. Jeśli w połowie stycznia 1993 r. chleb żytni kosztował średnio 33 krb., wieprzowina – 825 krb. za kg i wołowina – 715 krb., litr mleka – 79 krb. i litr śmietany – 352 krb., a 10 jaj – 344 krb., to do połowy grudnia cena chleba wzrosła do 2000 krb., kilograma wieprzowiny do 53 911 krb., wołowiny do 35 566 krb., litr mleka kosztował 4665 krb. i litr śmietany 24 518 krb., a 10 jaj aż

33 037 krb²³⁶. W 1991 r. PKB Ukrainy wynosiło 91,3 % w stosunku do 1990 r., w 1992 r. - 82,3% i w 1993 r. - 70,6%²³⁷. Według wyników 1994 r. spadek PKB wyniósł 22,9%, w tym w produkcji przemysłowej 27,3%, a w rolniej 16,5%²³⁸.

Wyjątkowo w latach 1991-1994, pomimo zapaści gospodarczej, państwo starało się wypełnić obowiązki wobec emerytów. O ile w 1992 r. wydatki budżetu na sferę społeczną, włącznie z Funduszem na Rzecz Likwidacji Skutków Czarnobyla oraz Funduszem Emerytalnym, wynosiły 24% PKB, to w 1994 r. wzrosły do 29,3%²³⁹. W tym samym czasie (w latach 1992–1994) udział wynagrodzeń zmniejszył się z 50,1% do 33,8% PKB²⁴⁰. Balansowo chcąc złagodzić niezadowolenie poszczególnych społeczności, co przynosiło korzyści krótkofalowe, wzmacniało chaos w państwie.

Dla podtrzymania bilansu płatniczego oraz stabilizacji na rynku walutowym rząd mógł zaciągać kredyty w Federacji Rosyjskiej oraz w MFW w Banku Światowym i Europejskim Banku Odbudowy i Rozwoju. Obawiano się jednak dalszego uzależniania się od Rosji, jak również przyspieszenia przeprowadzenia reform gospodarczych z pomocą zjednoczonej Europy. Ukraina do 1994 r. była jedynym krajem WNP, który nie współpracował z Międzynarodowym Funduszem Walutowym. Zainteresowanie kapitału zagranicznego Ukrainą również było znikome i to mimo, iż na emigracji w USA i Kanadzie znajdowały się duże skupiska ludności pochodzenia ukraińskiego. Ukraina – co nie dziwiło znających dobrze historię – stosunkowo więcej uwagi poświęcała kontaktom z Niemcami, co też jednak nie przekładało się na konkretne działania. Udział kapitału zagranicznego był nadal niewielki, w końcu 1992 r. działało 650 joint ventures z łącznym kapitałem 900 mln USD. W większości były to inwestycje małe, w 30% o kapitale do tysiąca dolarów, w 45% od 10 do 100 tys. dolarów, a tylko 6% zagranicznych udziałów inwestycyjnych przekroczyło milion dolarów²⁴¹.

²³⁵ Л. Черенько, *Рівень життя...*, s. 84.

²³⁶ К. Рябопалов, Д. Коротков, *Украина в 1993 году. Рекорды гиперинфляции, ваучеры и "Белое братство"*, "Газета Сегодня", 2011, nr z 5.04.

²³⁷ Державна служба статистики України, валовий внутрішній продукт, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/so_ek_r_u/soekru_u/12_2007/page_02.htm, [dostęp 19.05.2022].

²³⁸ Л. Черенько, *Рівень життя...*, s. 80.

²³⁹ Л. Кучма, *Кроки становлення національної економіки 1994-2004 роки*, Київ 2008, s. 121.

²⁴⁰ Л. Кучма, *Кроки становлення...*, s. 157.

²⁴¹ J. Zieliński. *Przykre doświadczenie ukraińskiej reformy*, Rzeczpospolita, 1993, nr z 25.05.

Kryzys, który w latach 1990–1991 opanował Ukrainę najbardziej dotknął przemysłowe regiony wschodniej części kraju. W 1993 r. produkcja wytworzona na Donbasie zmniejszyła się o 25% w stosunku do 1990 r., a spadek wynagrodzeń wyniósł aż 80%²⁴². Wynikły z tego spadek poziomu życia doprowadził do masowych protestów górników. Zaczęły się one 7 czerwca 1993r., po ukazaniu się w prasie wiadomości o kolejnych podwyżkach cen. Jako pierwsza porzuciła pracę załoga kopalni im. Zasiadźki, za nią zrobili to samo pracownicy większości przedsiębiorstw obwodu donieckiego. Górnicy domagali się podwyżek zarobków i emerytur, zmniejszenia podatku dochodowego, przyjęcia ustawodawstwa o obowiązkowym deklarowaniu dochodów każdego obywatela Ukrainy, jak również zmian politycznych, w tym dymisji Rady Najwyższej.

Wymagania górników nie zostały spełnione, jednak władza poczyniła pewne ustępstwa. 18 czerwca na spotkaniu komisji rządowej oraz liderów strajkujących załóg ogłoszono nieznaczne zwiększenie wynagrodzenia pracowników i uzgodniono pozostawianie dotacji państwowych. Głównym zwycięzcą strajku stał się Jufim Zwiahilskij, który na początku strajku był prezydentem Doniecka, zaś dwa miesiące wcześniej sprawował stanowisko dyrektora kopalni im. Zasiadźki, od której zaczął się strajk. Po strajku Zwiahilskij stał się pierwszym wicepremierem, później premierem zastępując Kuczmę. Opisane wydarzenia uznano za pierwszy przejaw rywalizacji pomiędzy władzą obwodów donieckiego i dnipropietrowskiego o wpływ na ogólnoukraińską politykę. Inni przywódcy protestujących: Władimir Szczerbań, Władimir Rybak i Oleksandr Łukjanenko zyskali status uznanych polityków i przez długi czas zajmowali stanowiska w organach ustawodawczych oraz wykonawczych Ukrainy.

Preferencyjne ceny zasobów naturalnych oraz osłabienie antyrynkowo nastawionej lewicy dawały okazję do przeprowadzenia w 1992 r. bezbolesnej transformacji gospodarki. Jednak kierownictwo Ukrainy po uzyskaniu niepodległości nadal nie miało strategii reformowania, nie osiągnięto nawet konsensusu społecznego odnośnie konieczności i tempa przeprowadzenia zmian. W latach 1991-1994 Ukraina nie skorzystała z doświadczeń nabytych podczas przeprowadzenia prywatyzacji przez swoich sąsiadów: Polskę, Słowację i Węgry, które rozpoczęły reformy rynkowe wcześniej i dzięki temu wzrost gospodarczy odnotowano tam już w latach 1993-1994. Rządy państw byłego Układu Warszawskiego i krajów bałtyckich okazały się o wiele lepiej przygotowane do pełnienia swojej misji niż władze ukraińskie. Podczas, gdy Tadeusz Mazowiecki i Hanna Suchocka rozumieli, że budują nową, kapitalistyczną Polskę, to

²⁴² X. Куромия, *Понять Донбасс*, Киев 2015, s. 90.

ich ukraiński odpowiednik Ł. Kuczma pytał zaniepokojonych deputowanych: "Co każecie budować, ja zbuduję?"²⁴³.

2. Reformy rynkowe w latach 1994-2004. Wprowadzenie hrywny.

Impulsem do przeprowadzenia reform gospodarczych stał się dopiero wybór Kuczmy na prezydenta Ukrainy w lipcu 1994 r. Pierwszym celem jego programu gospodarczego było przekształcenie gospodarki administracyjnej w gospodarkę rynkową, ustalenie rozsądnych metod prywatyzacji oraz równości wszystkich form własności. Prezydent był bardziej prorynkowo nastawiony od swego poprzednika, o czym świadczyło stwierdzenie: „Analiza wskazuje, iż straty z przyczyn inflacji były znacznie większe niż z przyczyn opóźnienia wypłat emerytalnych i wynagrodzeń²⁴⁴”. Z perspektywy dziesięcioleci widać jednak, że wypowiedzi Ł. Kuczmy były często bardzo relatywne, uwarunkowane oczekiwaniami społeczeństwa, a nie wynikające z poglądów i programów tego polityka. Manierą stało się powtarzanie tych samych, słusznych haseł, a nie budowanie programów.

Obiektywnie stwierdzić trzeba, że przeprowadzenie reform gospodarczych było jednak nadal zadaniem trudnym i dlatego, że Ukraina nie miała własnej waluty, a rolę środków płatniczych odgrywały kupony, które nosiły nazwę karbowańców. Na banknotach tych nie było podpisów ani numerów seryjnych. Planowano dopuszczać je do obrotu w okresie nie dłuższym niż sześć miesięcy, czyli do momentu wprowadzenia pełnoprawnej waluty – hrywny. Tymczasem okres przejściowy trwał aż pięć lat z powodu trudnej sytuacji gospodarczej w kraju oraz hiperinflacji. Przed wprowadzeniem własnej waluty Bank Narodowy musiał rozwiązać trzy problemy: zatrzymać inflację, co wiązało się z prowadzeniem bardziej restrykcyjnej polityki monetarnej, utworzyć system płatności, który kilkakrotnie zwiększyłyby obrót pieniędzmi, uformować krajowy rynek walutowy i stworzyć giełdę walutową²⁴⁵. Były to wymogi standardowe, ale możliwe w wyniku stanowczych działań.

W 1993 r. kierownictwo Banku Narodowego objął Wiktor Juszczenko, który był właśnie zwolennikiem twardej polityki pieniężnej. „Misją Banku Narodowego była stabilność finansowa. Ona miała zatrzymać inflację. Dlatego trzeba było maksymalnie szybko przejść do rygorystycznej polityki monetarnej i ograniczonego budżetu²⁴⁶”. Wymiana karbowańców odbyła się od 2 do 16 września 1996 r. Został wybrany model, który przewidywał wymianę w stosunku 1 hrywna za 100 tys. karbowańców i ustalony kurs walutowy: 1,76 hrywny za 1 dolara, który już

²⁴³ К. Бондаренко, *Десятилетие под знаком Кучмы*, <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2002/10/14/4369897/>, [dostęp 19.05.2022].

²⁴⁴ Л. Кучма, *Кроки становлення...*, s. 273.

²⁴⁵ В. Ющенко, *Недержавні таємниці. Нотатки на берегах пам'яті*, Харків 2014, s. 197.

²⁴⁶ Тамże, s. 180.

nie był regulowany przez władze. Decyzje te zwiększyły zaufanie do systemu bankowego, w 1997 r. wszystkie rodzaje depozytów w dolarach spadły z 28,5% do 25,6%, przy jednoczesnym zwiększeniu zainteresowania zakupem hrywny przez firmy zagraniczne²⁴⁷. Realny wzrost kredytowania w 1997 r. wyniósł 24%²⁴⁸. Dzięki polityce monetarnej udało się znacząco obniżyć inflację, która w 1997 r. wyniosła 10,1%²⁴⁹. Reformę monetarną i wprowadzenie hrywny można uznać za innowacje, które odniosły największy sukces na Ukrainie w latach dziewięćdziesiątych XX w.

Zgodnie z zamiarem autorów reformy walutowej hrywna miała nie tylko ustabilizować system finansowy Ukrainy, ale ułatwić konsolidację społeczeństwa. Na banknotach były umieszczone portrety osób, których wkład w historię Ukrainy uznano za najbardziej znaczący: książąt Jarosława Mądrego i Wołodymira Wielkiego, hetmanów Bohdana Chmielnickiego i Iwana Mazepę, poetów i pisarzy Iwana Franki, Łesi Ukrainki, Tarasa Szewczenki, historyka Mychajła Hruszewskiego. Prorosyjska część społeczeństwa negatywnie odnosiła się do Iwana Mazepę, hetmana Siczy Zaporoskiej, który zbuntował się przeciwko rosyjskiemu cesarzowi Piotrowi I. Nie akceptowano go na wschodzie Ukrainy i uważano za zdrajcę, na zachodzie kraju zaś często nie akceptowano Bohdana Chmielnickiego oskarżając go o to, że w wyniku Ugody Perejasławskiej Ukraina stała się częścią Rosji.

Umieszczenie portretów tych postaci na banknotach miało przynajmniej częściowo zmienić stosunek mieszkańców do historii i przyczynić się do zjednoczenia społeczeństwa. Chodziło zarazem o ogólnonarodowe uznanie zasług wybranych postaci. Poprzez podniesienie prestiżu Włodzimierza Wielkiego i Jarosława Mądrego chciano podkreślić pochodzenie Ukrainy od Rusi Kijowskiej. Bohdan Chmielnicki i Iwan Mazepę wskazywali na związki z Siczą Zaporoską, a Mychajło Hruszewski przypominał o Ukraińskiej Republice Ludowej. Natomiast Taras Szewczenko, Iwan Franko i Łesia Ukrainka wnieśli istotny wkład w rozwój języka ukraińskiego i literatury ukraińskiej, byli cenieni zarówno na zachodzie, jak i na wschodzie kraju. Na znakach pieniężnych nie znaleźli się natomiast Stepan Bandera i Roman Szuchewycz, przywódcy ruchu narodowego (nacjonalistycznego) czasów drugiej wojny światowej, których bardzo szanowano w rejonach zachodnich, ale nie akceptowała ich większa część mieszkańców Ukrainy Wschodniej. Nie trafili na znaki pieniężne także liderzy Ukraińskiej SRR Piotr Szelest i

²⁴⁷ М. Маркевич, М. Дехтярчук, У. Гурски, *Монетарная политика на Украине в 1996-1999 г. .*, "CASE - Исследования и анализ", nr 171, Warszawa 1999.

²⁴⁸ *Данные государственного комитета статистики*, Украина, nr 6 (85) финансово-экономический бюллетень, еженедельное обозрение. Информационное агентство RATEX, Москва 1998, nr z 12-18.02.1998, s. 17.

²⁴⁹ Государственный комитет Статистики, *Динамика инфляции на Украине в 1997-2007 годах*, "Коммерсант" 2007 nr 18, z 07.02.

Wołodymyr Szczerbycky, dla których szacunek zachowali jedynie starsi wiekiem Ukraińcy wciąż zachowujący zakłamaną opinię o epoce Ł. Breżniewa.

W 1997 r. zaobserwowano wreszcie pierwsze efekty tendencji stabilizacyjnych w kraju. Utrwalił się kurs walutowy na poziomie około 1,8-1,9 hrywny za 1 dolara amerykańskiego, eksport metali i produktów żelaznych w porównaniu z 1996 r. wzrósł o 8%, eksport produktów inżynierskich o 44%²⁵⁰. W 1997 r. o 42,9%, do 759,2 mln USD zwiększyły się inwestycje zagraniczne w gospodarce Ukrainy²⁵¹. W pierwszej połowie 1997 r., w porównaniu z 1996 r., realne dochody mieszkańców Ukrainy wzrosły o 8%, zaś sprzedaż produktów spożywczych o 4,2%²⁵². Przy względnej stabilizacji systemu finansowego, w latach 1996-1997 utrzymywał się jednak spadek gospodarczy. W 1997 r. PKB zmniejszył się o 7,9 %, natomiast bezrobocie do 1 kwietnia 1997 r. wzrosło o 207,5% w stosunku do 1 kwietnia 1996²⁵³. W styczniu i lutym 1997 r. 42% ukraińskich przedsiębiorstw było nierentownych²⁵⁴, co najlepiej charakteryzuje stan gospodarki w tamtym okresie. W 1996 r. łączna powierzchnia oddanych do użytku lokali mieszkalnych wyniosła 6475,9 tys. m², czyli o 19% mniej niż w 1995 roku²⁵⁵. W pierwszym kwartale 1997 r. liczba pracowników organizacji naukowych i ośrodków badawczych spadła o 20% w porównaniu z analogicznym okresem ubiegłego roku²⁵⁶. Są to wybrane liczby i wskaźniki, ale bardzo znamienne dla tamtego okresu. Dobrze byłoby, żeby ekonomiści z większym spokojem i bardziej kompleksowo ocenili zmiany w tamtych latach.

Na dochody do budżetu państwa negatywnie wpływały operacje barterowe z pominięciem podatków. Operacje te wyniosły w 1997 r. prawie 45% wszystkich transakcji albo około 30% przychodów do budżetu²⁵⁷. Operacje barterowe doprowadzały ponadto do wzrostu zadłużenia. Biorąc pod uwagę dewaluację, dług zewnętrzny wyniósł w 1997 r. o 22,9% PKB, w 1998 r. o 41,8% , a w 1999 r. o 54,2%²⁵⁸. Ogólna suma długów pomiędzy przedsiębiorstwami

²⁵⁰ *Данные государственного комитета статистики Украины, "Украина, финансово-экономический бюллетень"* 1998, nr 37 (8), z 12-18.02.1998, s. 8-9.

²⁵¹ *Некоторые Данные государственного комитета статистики Украины, опубликованные в период 9-13.02.1998, "Украина, финансово-экономический бюллетень"* 1998, nr 6 (85), z 12-18.02, s. 18.

²⁵² *Данные государственного комитета статистики Украины, опубликованные в период 29.08-03.09.1997, Украина финансово-экономический бюллетень* 1997, nr 35 (64), s. 10.

²⁵³ Там же.

²⁵⁴ *Данные государственного комитета статистики Украины, опубликованные в период 11-15.04.1997 г., "Украина, финансово-экономический бюллетень"* 1997, nr 16 (45), s. 6.

²⁵⁵ *Данные государственной службы статистики Украины, опубликованные в период 19-25.03.1997, "Украина, финансово-экономический бюллетень"* 1997 г. nr 13 (42), s. 7.

²⁵⁶ *Данные государственной службы статистики Украины, опубликованные в период 17-28.05.1997, "Украина, финансово-экономический бюллетень"* nr 21 (50), 26.05.1997-1.06.1997, s. 8.

²⁵⁷ П. Ковалев, А. Шаповалов, *Основные тенденции фискальной политики на Украине в 1994-1998 г.*, Центр социально - экономических исследований, Варшава май 1999, [dostęp 19.05.2022].

²⁵⁸ *Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання президента до Верховної Раді України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276a/2000#Text>, [dostęp 19.05.2022].

na dzień 1 lutego 1997 r. wynosiła 92% wysokości PKB²⁵⁹. To były najbardziej alarmujące dane statystyczne, a za nimi kryły się i bardzo groźne zjawiska społeczne, na przykład skłonność do prowadzenia zafałszowanych operacji finansowych, by uniknąć płacenie przewidzianych prawem podatków.

Pod pozorem restrukturyzacji gospodarki władze masowo zamykały kopalnie, co spowodowało wyraźny spadek wydobycia węgla. Początek tym procesom dał dekret prezydenta Ukrainy z 7 lutego 1996 r.²⁶⁰, na jego mocy miano wydzierżawiać lub prywatyzować nierentowne kopalnie, zaś obiekty społecznej infrastruktury zlikwidowanych przedsiębiorstw przekazywano samorządom, które z reguły nie miały niezbędnych środków na ich utrzymanie. Państwowa polityka w odniesieniu do górnictwa charakteryzowała się niespójnością. Rząd nieskutecznie próbował zwalczać kryzys poprzez dotacje i preferencje dla przedsiębiorstw państwowych planując wydobycie węgla w 1997 r. w wysokości do 80 mln ton²⁶¹. Przyjęcie ustaw nie przyniosło jednak oczekiwanych skutków i jeśli w 1996 r. na Ukrainie wydobywano około 80 mln. ton węgla, to w 2005 r. około 60 mln. ton²⁶².

Zamknięcie kopalń doprowadziło do kryzysu społeczno-gospodarczego na Donbasie. Większa część obiektów społecznych i budynków mieszkalnych w obwodach donieckim oraz ługańskim była ogrzewana węglem, więc po zamknięciu kopalń przestały działać urządzenia grzewcze i zabrakło ciepłej wody. Wstrzymanie prac wydobywczych i przetwórstwa doprowadzało do bezrobocia. Po zamknięciu przedsiębiorstwa „Stachanowwugille” w mieście Stachanow bez pracy zostało 17 tys. osób, gwałtownie wzrósł poziom alkoholizmu, a średnia długość życia zmniejszyła się tam o 10 lat²⁶³. Często górnicy, którzy zostali bez pracy, wracali do porzuconych kopalni, żeby samodzielnie wydobywać węgiel do ogrzewania własnych domów, a nadmiar surowca sprzedawali na rynku. W tym celu z reguły wykorzystywano opuszczone kopalnie - potocznie nazywano je *kopankami* - nie przestrzegając w nich zasad bezpieczeństwa. Najczęściej to nielegalne wydobywanie kontrolowali przedstawiciele grup przestępczych z pomocą władz lokalnych. Natomiast większe kopalnie z czasem były prywatyzowane przy zaniżonej wycenie. Panuje przekonanie, że przemysł górniczy Donbasu został świadomie doprowadzony do bankructwa. Świadomie z pobudek i kwestii politycznych, walki o władzę w państwie, pomniejszenia lobingu prorosyjskiego?

²⁵⁹ Л. Кучма, *Кроки становлення...*, s. 250.

²⁶⁰ Указ Президента України. Про структурну перебудову вугільної промисловості, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/96#Text>, [dostęp 19.05.2022].

²⁶¹ Постановление Кабинета Министров № 280 от 28.03.1997 г. «О ходе структурной перестройки угольной промышленности», <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-97-%D0%BF#Text>, [dostęp 19.05.2022].

²⁶² Д. Казанский, *Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі*, Київ 2015, s. 58.

²⁶³ Д. Казанский, *Чорна лихоманка...*, s. 68.

Ważnym krokiem do stabilizacji sytuacji gospodarczej oraz przeprowadzenia reform było rozpoczęcie, z dużym opóźnieniem, współpracy z Międzynarodowym Funduszem Walutowym. W październiku 1994 r. MWF przyznał Ukrainie kredyt na sumę około 763,1 mln dolarów, który był przeznaczony na reformy systemowe w gospodarce. Kolejnym krokiem było otwarcie przez MFW 7 kwietnia 1995 r. nowej linii kredytowej na trzy lata na łączną sumę 1 mld 935 mln USD według programu stand-by, który przewidywał wykonywanie przez Ukrainę uzgodnionych działań stabilizacyjnych²⁶⁴. Program ten obejmował obniżenie poziomu inflacji w 1997 r. do 15%, a w 1998 r. do 12%, ponadto redukcję deficytu budżetowego w 1997 r. do poziomu 4,6% PKB i w 1998 r. do 4,5% oraz wprowadzenie korytarza walutowego, zmniejszenie zaległości płacowych tudzież świadczeń socjalnych. Spełnienie warunków funduszu w latach 1997-1998 odbiło się korzystnie na zahamowaniu tempa inflacji, zaczęła się aktywna liberalizacja cen. Konserwencją reform prowadzonych w latach 1996-1997 stało się uznanie Ukrainy na szczycie Unii Europejskiej za kraj z gospodarką przejściową. Miało to miejsce w dniach 2–4 września 1997 r. i dobrze rokowało na następne lata.

W 1998 r. Ukraina postanowiła przejść od krótkoterminowej współpracy z MFW do długoterminowej. Program w 1998 r. ustalono na trzy lata, a łączną kwotę pożyczek na 2,2 mld USD. Wśród podstawowych celów programu znalazło się otrzymywanie 4% wzrostu PKB i obniżenie do 7% inflacji do 2001 r.²⁶⁵. Rozpoczęte we wrześniu 1998 r. finansowanie wstrzymano jednak we wrześniu 1999 r. wskutek licznych naruszeń umów przez Ukrainę podczas kampanii prezydenckiej. Potwierdzono, że Narodowy Bank Ukrainy przesyłał MFW nieprawdziwe informacje o swoich rezerwach walutowych²⁶⁶. W latach 2000-2001 Ukraina dostała jeszcze od MFW kredyty w wysokości 250 i 360 mln dolarów, zaś w latach 2002-2003 r. zawiesiła współpracę oficjalnie z powodu pozytywnej koniunktury gospodarczej, ale mówiono o niezdolności spełniania kłopotliwych wymagań Funduszu²⁶⁷. Niezdolności w połączeniu z brakiem stanowczości „na górze”.

Ł. Kuczma zadeklarował ostrzejszą politykę pieniężną od prowadzonej w latach 1991-1994. Równolegle władza stwarzała warunki do rozwoju inicjatywy prywatnej. Od 1 stycznia 1999 r. wprowadzono ujednolicony podatek dla osób fizycznych w wysokości pd 20 do 200 hrywien za miesiąc, a dla osób prawnych podatek miał równać się 6% kwoty przychodów. Skorzystać z tego udogodnienia mogły tylko firmy o obrotach nie większych niż 250 tys.

²⁶⁴ А. Марина, *Міжнародний Валютний Фонд і Україна: історія співробітництва та сучасний стан відносин*, ” Науковий вісник Ужгородського національного університету” 2016 (8), s. 14.

²⁶⁵ *Forbes, исторические этапы сотрудничества Украины и МВФ*, https://inventure.com.ua/news/ukraine/istoricheskie_etapy_sotrudnichestva_ukrainy_s_mvfv, [dostęp 19.05.2022].

²⁶⁶ *Україна та МВФ: є проблеми*, <https://www.pravda.com.ua/news/2000/10/21/2981217/>, [dostęp 19.05.2022].

²⁶⁷ *Forbes, исторические этапы сотрудничества Украины и МВФ*, https://inventure.com.ua/news/ukraine/istoricheskie_etapy_sotrudnichestva_ukrainy_s_mvfv, [dostęp 19.05.2022].

hrywien rocznie, przy liczbie pracowników nie większej niż 10 osób²⁶⁸. W 1998 r. polepszyła się w porównaniu z 1997r. sytuacja z wypłatą wynagrodzeń, emerytur i zasiłków.

Tab. nr 2. Poziom zadłużenia wypłat socjalnych w latach 1997-1998

Rodzaje płatności	Dług według stanu na 1.01.1997 r.	Dług według stanu na 1.01. 1998 r.
Wynagrodzenia	1317,1	886,4
Wsparcie pieniężne	281,4	387,1
Stypendia	97,6	99,8
Renty dla kierownictwa personelu wojskowego	31,8	80,3
Emerytury dla pozostałego personelu wojskowego	398,0	491,4

Динамика объемов бюджетной задолженности, „Украина, финансово-экономический билльютень” 1998 1902, nr 6 (85) i nr z 12-18., s. 15.

Na sytuację gospodarczą na Ukrainie negatywnie wpłynęła orientacja na Rosję, jako na główny kierunek sprzedaży produkcji własnej oraz najważniejszego partnera gospodarczego. W sierpniu 1998 r., po deklaracji Rosji o bankructwie, ukraińska waluta osłabiła się z 1,7 do 3,4 hrywien za dolara. Jeśli w latach 1994-1997 ukraiński eksport do Rosji towarów i usług wzrósł z 13,7 do 19 mld dolarów, to w 1998 r. spadł o 11%²⁶⁹. Ukraina eksportowała do Rosji około 45% swojej produkcji, głównie mięso i cukier, maszyny, sprzęt i pojazdy, metale. W obawie przed skutkami kryzysu w Rosji zostały przyjęte decyzje o redukcji wydatków budżetu państwa²⁷⁰. Planowano to osiągnąć poprzez zmniejszenie wydatków na działalność prezydenta i Rady Najwyższej, ochronę zdrowia i obronę narodową, zaniechanie budowy nowego budynku Sądu Konstytucyjnego, ograniczenie dotacji do budżetów regionalnych i środków na wyeliminowanie skutków awarii w Czarnobylu. W tym zestawieniu widać przemieszanie celów bardzo ważnych i kapitałochłonnych z działaniami bardziej spektakularnymi. .

²⁶⁸ Указ Президента України від 3 липня 1998 року nr 727. Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва, <https://ips.ligazakon.net/document/DG000375>, [dostęp 19.05.2022].

²⁶⁹ Финансовый комментарий, „Украина, финансово-экономический билльютень” 1998 nr 30 (109), s. 13.

²⁷⁰ Указ Президента України. Про скорочення видатків Державного бюджету України на 1998 рік, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/860/98#Text>, [dostęp 19.05.2022].

Kuczma podjął ryzykowną grę, wspierał rynkowe reformy kosztem pogorszenia zabezpieczenia społecznego. Polegało to na „określeniu sposobów przejścia od biurokratycznej polityki opieki społecznej wobec jak najszerszej części mieszkańców, która całkowicie się wyczerpała i przeżyła, do stworzenia niezbędnych warunków do samoobrony społecznej obywateli, w tym ochrony ich starości, prowadzenia polityki partnerstwa społecznego”²⁷¹. Mimo zapewnienia prezydenta państwo kontynuowało subsydiowanie nierentownych gałęzi przemysłu²⁷². Tych dotacji z reguły nie zwracano.

Kryzys 1998 r. na Ukrainie i bankructwo w Rosji miały te same przyczyny. Stabilność walutowa obu państw bazowała wyłącznie na zapasach banków narodowych, a polityka podatkowa ignorowała potrzeby biznesu. Ukraina nie tak boleśnie zareagowała jednak na kryzys 1998 r. z powodu niższego tempa reform i większej roli sektora państwowego w gospodarce. Władza na Ukrainie próbowała poradzić sobie z kryzysem poprzez zaostrzenie kontroli nad gospodarką, bankom nie zezwolono na zawieranie nowych umów na czas określony w walucie obcej, jak również kupowania waluty za własne środki.

Ważne, że bankructwo Rosji w 1998 r. i dewaluacja hrywny nie doprowadziły do hiperinflacji i powtórzenia makroekonomicznych wskaźników z lat 1993–1994. W konsekwencji kryzys finansowy w Rosji zmusił ukraińskie przedsiębiorstwa do dywersyfikacji eksportu i koncentrowania się na krajach Europy Zachodniej oraz Azji Wschodniej. Wyjście na nowe rynki umożliwiło stabilizację gospodarki kraju i początek wzrostu gospodarczego. PKB Ukrainy w 2000 r. wzrósł po raz pierwszy za lata niepodległości o 6%, natomiast produkcja przemysłowa wzrosła o 9,2% i rolna o 7,6%. Szczególnie silny był wzrost produkcji w przemysłach: spożywczym, lekkim i stalowym²⁷³. Tendencje pozytywne nie mogły jednak zmienić ogólnej sytuacji gospodarczej, PKB Ukrainy w 2000 r. wynosił 40,2% w stosunku do 1991 r. W 2000 r., w porównaniu z 1990 r. o 68,1%. zmniejszyła się całkowita powierzchnia oddanych do eksploatacji mieszkań²⁷⁴. To znów tylko niektóre wybrane wskaźniki.

Negatywnie na sytuację gospodarczą wpływała sytuacja polityczna. Dymisja premiera W. Juszczenko w dniu 28 kwietnia 2001 r. doprowadziła do rekordowego spadku cen akcji od kryzysu 1998 r. Cena najbardziej płynnych na rynku ukraińskim akcji Ukrnafty spadła bardziej niż inne, bo o 14,5%. Spadły także ceny kupna akcji „Centrenergo” o 12%, a „Kijówenergo” i

²⁷¹ Л. Кучма, *Кроки становлення...*, s. 158.

²⁷² Постанова КМУ № 281-97-п від 28.03.1997. Про фінансову підтримку суднобудівних підприємств, https://kodeksy.com.ua/norm_akt/source-KМУ/type-Постанова/281-97-п-28.03.1997.htm, [dostęp 19.05.2022].

²⁷³ Т. А. Олшаński, *Україна wobec Росії*, "Prace OSW/CES studies", Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2001, s. 11.

²⁷⁴ Л. Черенько, *Рівень життя...*, s. 82.

„Dniproenergo” zmniejszyły się odpowiednio o 1,7% i 1,4%²⁷⁵. Natomiast po niskim poziomie rozwoju gospodarki w 2000 r., PKB wzrósł w 2001 r. o 9,2 %, w 2002 r. o 4,8% i w 2003 r. rekordowo o 9,6%²⁷⁶. Trzeba zauważyć, że wysokość PKB, jego spadki i wzrosty można było odczytywać jako doraźne impulsy, a nie stabilne tendencje.

Gospodarka Ukrainy w 2001-2004 r. rozwijała się jednak szybciej niż w innych krajach postradzieckich. Ten sukces miał kilka przyczyn. Między innymi w świecie wzrosła cena na podstawowe dla eksportu Ukrainy produkty, zwłaszcza stal i płody rolnicze. Czynnikiem pozytywnym stała się prywatyzacja większej części przedsiębiorstw przemysłowych, dzięki czemu zmniejszyło się obciążenie budżetu państwowego i zwiększył się dochód z podatków. Jednak pomimo generalnie wzrostu PKB oraz postępującej stabilizacji makrofinansowej, dwie trzecie obywateli Ukrainy w 2004 r. znajdowało się poniżej granicy ubóstwa. Ten wskaźnik powinien przerażać, a odnieść można wrażenie, że władze i elity się do niego przyzwyczyły. Korupcja polityczna doprowadziła do minimalizacji dochodów od służb celno-skarbowych oraz nadpłat przy zamówieniach publicznych. Korupcja w sądach i w systemie ścigania też przyczyniała się do braku inwestycji zagranicznych. A zachowanie dużej roli sektora państwowego w strukturze gospodarki skutkowało obciążeniem budżetu. Niespójność przy prowadzeniu reform prowadziła do nieprzerwanego, choć o zmiennym natężeniu kryzysu społeczno-gospodarczego i była jedną z przyczyn rewolucyjnych wydarzeń w 2004 r.

3. Polityka prywatyzacji na Ukrainie w latach 1991-2004

Ukraina w 1991 r. była krajem deklarującym przychylność dla gospodarki rynkowej oraz konkurencji. W latach 1991–1992 zostały przyjęte pierwsze ustawy, które miały na celu stworzenie możliwości przejścia od socjalizmu do gospodarki rynkowej: „W sprawie banków i bankowości”, „W sprawie systemu budżetowego Ukrainy”, „W sprawie papierów wartościowych i giełdy”. Termin prywatyzacja w przepisach po raz pierwszy pojawił się w „Programie środków nadzwyczajnych do stabilizacji gospodarczej Ukrainy oraz jej wyjścia ze stanu kryzysowego”, który został opracowany przez Państwową Radę Gospodarczą przy Gabinetie Ministrów i przyjęty przez Radę Najwyższą 3 lipca 1991 r.²⁷⁷. Kolejnym krokiem było przyjęcie 4 marca 1992 r. ustawy „O prywatyzacji mienia przedsiębiorstw

²⁷⁵ Відставка Юценка призвела до різкого падіння акцій,

<https://www.pravda.com.ua/news/2001/04/27/2982484/>, [dostęp 19.05.2022].

²⁷⁶ Данные министерства экономического развития и торговли Украины,

<http://ukrexport.gov.ua/rus/economy/indicators/ukr/3046.html>, [dostęp 19.05.2022].

²⁷⁷ Постановление Верховной Рады ВС УССР. О Программе чрезвычайных мер по стабилизации экономики Украины и выводу ее из кризисного состояния, http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T129100.html, [dostęp 19.05.2022].

państwowych”²⁷⁸, a 7 lipca 1992 r. państwowego programu prywatyzacji²⁷⁹. Razem ustawy te stały się podstawą procesu denacjonalizacji.

Od początku jednak proces prywatyzacji charakteryzował się niespójnością. To określenie padało zresztą i omawianiu innych sfer życia publicznego na Ukrainie. 7 lipca 1992 r. Rada Najwyższa przyjęła ustawę o przerwaniu prywatyzacji do czasu wprowadzenia w kraju nowej waluty – hrywny²⁸⁰. Tę ustawę RN prezydent zawetował i prywatyzację kontynuowano. Na początkowym etapie program dotyczył tylko prywatyzacji małych przedsiębiorstw z sektorów: usług i handlu, przemysłu lekkiego i spożywczego. Prywatyzacja miała rozwiązać problem bezrobocia poprzez stymulowanie prywatnej inicjatywy i przedsiębiorczości w kraju. Chodziło także o pozbycie się części dotowanych przedsiębiorstw, co pozwoliłoby zaoszczędzić środki z budżetu państwa. Ten ostatni cel był również niemal mechanicznie dołączany do wszelkich ówczesnych przedsięwzięć podejmowanych na szczeblu centralnym.

Na początku lat dziewięćdziesiątych w rządzie toczyła się walka pomiędzy zwolennikami prywatyzacji za pieniądze, a zwolennikami prywatyzacji poprzez wypuszczenie certyfikatów majątkowych (voucherów). Zwyciężyła koncepcja prywatyzacji przy pomocy voucherów, ponieważ po dewaluacji depozytów w rublach radzieckich oraz wprowadzeniu karbowanów, obywatele Ukrainy nie mieli funduszy do wykupowania akcji. Kampania odbywała się przez bezpłatne przekazywanie pracownikom akcji przedsiębiorstwa, po czym de facto stawało się ono własnością prywatną. Jednak po formalnej prywatyzacji na kierowniczych stanowiskach z reguły pozostawali ci sami ludzie i oni zyskali szansę stania się z biegiem czasu właścicielami. A były to osoby mianowane w większości na stanowiska jeszcze za czasów ZSRR, posiadające doświadczenia z lat breżniewowskiego zastoju i nazywano ich „czerwonymi dyrektorami”. Z reguły pozostali pracownicy przedsiębiorstwa, którzy formalnie byli jego właścicielami, nie mieli realnego wpływu na losy firm z powodu nierozumienia zasad przeprowadzenia prywatyzacji, trudnych warunków życia i obaw przed utratą pracy. „Czerwoni dyrektorzy” byli zobowiązani do zorganizowania systemu sprzedaży wytworzonej produkcji. Robili to za pośrednictwem biznesmenów, którzy najczęściej byli związani z władzą administracyjną.

Lata 1991–1994 dla biznesu na Ukrainie można postrzegać jako okres kumulacji kapitału podstawowego. Państwo otworzyło granice, przedsiębiorstwa mogły rozpocząć wchodzenie na rynki światowe oraz przyjmować inwestycje zagraniczne. Jednak europejski oraz amerykański biznes nie był przygotowany na inwestowanie na Ukrainie, nie wniknął w realia jej gospodarki,

²⁷⁸ Закон України Про приватизацію державного майна, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 24, s. 348.

²⁷⁹ Постанова Верховної Ради України. Про Державну програму приватизації майна державних підприємств, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 38.

²⁸⁰ В. Смолій, 25 років..., s. 229.

obawiał się ryzyka. W efekcie w latach 1991-1996 ukraińskie przedsiębiorstwa mogły sprywatyzować tylko oligarchowie rosyjscy, którzy byli znacznie bogatsi niż ukraińscy biznesmeni ze względu na zyski z handlu ropą naftową i gazem ziemnym oraz większą szybkość reform rynkowych w swoim państwie. Domyślać się można, że były to i zyski z handlu bronią. W Kijowie zrozumiano, że przeprowadzenie prywatyzacji na warunkach pełnej otwartości uzależniłoby Ukrainę od wielkiego kapitału rosyjskiego, na co nie można było pozwolić.

Do 1994 r. około połowa wszystkich państwowych przedsiębiorstw była dzierżawiona przez pracowników z prawem do dalszego odkupienia. Te przedsiębiorstwa nie podlegały prywatyzacji w drodze sprzedaży. Zaistniała sytuacja wzmocniła pozycję „czerwonych dyrektorów” i zapewniała im dostęp do zasobów państwowych. Pojawiała się korupcja polityczna, dyrektory największych ukraińskich zakładów zostali parlamentarzystami, bądź mieli wpływ na Radę Najwyższą poprzez swoich lobbystów²⁸¹. Konsekwencją tego było słabe tempo przeprowadzenie omawianej kampanii, w latach 1991–1993 sprywatyzowano tylko 3,6 tys. podmiotów gospodarczych²⁸². Brak zrozumienia przez społeczeństwo oraz przez kadre kierowniczą zasad funkcjonowania gospodarki rynkowej pozostawał jednym z najważniejszych problemów Ukrainy po 1991 r. Tę ocenę powtarza się przy różnych okazjach.

W celu zintensyfikowania procesu prywatyzacji, 21 kwietnia 1994 r. Ł. Krawczuk podpisał dekret „O wprowadzeniu do obiegu certyfikatów własnościowych”²⁸³. Tak na Ukrainie wystartowała *prywatyzacja voucherowa*. Vouchery stały się jedną z głównych form płatności za obiekty podlegające prywatyzacji, każdy mieszkaniec Ukrainy miał je otrzymać w ciągu najbliższych dwóch lat. To oznaczało, że faza prywatyzacyjna powinna się zakończyć przed upływem 1996 r. Społeczeństwo ukraińskie nie rozumiało jednak nadal procesu prywatyzacji, z voucherów mogło skorzystać 19 mln obywateli Ukrainy, a tymczasem 5,2 mln mieszkańców w ogóle ich nie odebrało, a 2,5 mln po otrzymaniu schowało do szuflad²⁸⁴. Te dane mówią bardzo wiele o paternalistycznych nastrojach w społeczeństwie, ludzie mieli nadzieję na pomoc od państwa, a mniej wagi przywiązywali do nowych możliwości. Badania socjologiczne potwierdziły ówczesne anomalie: w 1994 r. 38,4% respondentów negatywnie odnosiło się do prywatyzacji dużych przedsiębiorstw, a aż 34,2% respondentów nie wiedziało, co odpowiedzieć na zadane im pytanie²⁸⁵. Tymczasem w listopadzie 1993 r. 71% procent respondentów deklarowało wsparcie dla rozwoju prywatnej przedsiębiorczości, a tylko 13% było jej

²⁸¹ Г. Касьянов, *Україна 1991-2007...*, s. 164.

²⁸² *Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 р. Послання Президента України до Верховної Ради України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276%D0%B0/2000#Text>, [dostęp 19.05.2022].

²⁸³ Указ Президента України. Про введення в готівковий обіг приватизаційних майнових сертифікатів <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/178/94/ed19940421>, [dostęp 19.05.2022].

²⁸⁴ А. Гальчинский, *Власність яка вона є. Чи зможемо подолати глибоку деформованість?*, ”Дзеркало тижня”, 2000, nr z 30.09.

²⁸⁵ Н. Паніна, *Українське суспільство 1994-2004*, Київ 2004, s. 21.

przeciwnie²⁸⁶. Obywatele chcieli zatem wprowadzania gospodarki rynkowej, jednak nie potrafili wesprzeć tej tendencji.

Większość mieszkańców po otrzymaniu voucherów zdecydowała się na ich sprzedaż. Najczęściej nabywali je kierownicy przedsiębiorstw, ponieważ posiadali oni już kapitał założycielski dzięki dostępowi do zasobów państwowych. Pod koniec 1996 r. prawie połowa wszystkich *aktywnych voucherów* została sprzedana, a pośrednicy finansowi skupili około 20 mln certyfikatów, inwestując ponad 14 mln hrywien w obiekty prywatyzacyjne²⁸⁷. Ostatecznie okazało się, że prywatyzacja nie doprowadziła jednak do pojawienia się klasy inwestorów, jak i zadawalającej modernizacji wytwórczości na Ukrainie. Nie wygenerowała również oczekiwanych wpływów do budżetu państwowego. Wręcz przeciwnie, prywatyzacja otworzyła możliwości manipulacji korupcyjnych: „Prywatyzacja miała niewielki wpływ na jakość zarządzania przedsiębiorstwami w większości przypadków dlatego, że 85% akcji została wydana obecnym menedżerom i pracownikom”, oceniono w raporcie krajowym MFW w sprawie Ukrainy, opublikowanym w październiku 1997 r.²⁸⁸. Jeden z autorów koncepcji prywatyzacji w Ukrainie, prezes ukraińskiego Centrum Rozwoju Gospodarczego Oleksander Paschawer napisał: "Dzisiaj największym niebezpieczeństwem z punktu widzenia prywatyzacji i reform ekonomicznych w ogóle jest samo państwo, biurokracja, która potrafiła selekcjonować kapitał prywatny w taki sposób, że przetrwał, został silnym i zdolnym do życia tylko kapitał, który był mocno związany z państwem. To bardzo duże niebezpieczeństwo, bo państwo w sferze prywatyzacji powinno służyć kapitałowi, a nie odwrotnie"²⁸⁹.

W latach 1991–1999 brakowało konsensusu wśród ukraińskich elit politycznych odnośnie potrzeby i terminów przeprowadzenia prywatyzacji. W Radzie Najwyższej I, II, III kadencji większość stanowili przedstawiciele partii lewicowych, którzy występowali przeciwko prywatyzacji. Prezydenci Kuczma i Krawczuk uważali natomiast proces prywatyzacji za konieczny warunek przyszłych reform państwa, spodziewając się dzięki tym działaniom pojawienia kondycji biznesu ukraińskiego. Kuczma publicznie podkreślał znaczenie kompleksowego przeprowadzenia reform rynkowych na Ukrainie: „Zrobimy wszystko, aby zapewnić realizację planów prywatyzacyjnych określonych na 1995 r. dla 8 tys. większych i średnich oraz 90% małych przedsiębiorstw²⁹⁰”. Przeprowadzenie prywatyzacji było drugim

²⁸⁶ S. Zyborowicz, *Polska i państwa sąsiedzkie. Wybory parlamentarne i prezydenckie 1993-1995*, s. 93.

²⁸⁷ О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верховодова, *Завершальний етап приватизації в Україні*, Київ 2003, s. 14.

²⁸⁸ October 1997 IMF Start country Report ,*Ukraine-Recent Economic Developments*, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/1997/cr97109.pdf>, [dostęp 19.05.2022].

²⁸⁹ А. Пасхавер, *Основные аспекты приватизации в Украине*, "Зеркало недели" 2000, nr 20, z 22-28.05.

²⁹⁰ Л. Кучма, *Кроки становлення...*, s. 121.

punktem jego programu gospodarczego, a pierwszym – przypomnę - pozostawało przejście z gospodarki planowej do gospodarki rynkowej²⁹¹. Oba cele wiązały się ściśle ze sobą.

W grudniu 1994 r. głosami frakcji socjalistów, komunistów i rolników parlament zatwierdził listę sześciu tys. większych i średnich przedsiębiorstw, które nie mogły być prywatyzowane, zaś w grudniu 1995 r. dodano do tego wykazu kolejne 2,4 tys. przedsiębiorstw²⁹³. W odpowiedzi na te działania Rady Najwyższej Gabinet Ministrów wyznaczył listę przedsiębiorstw podlegających prywatyzacji²⁹⁴. Kolejnym krokiem Rady Najwyższej było podporządkowanie sobie 19 lutego 1997 r. Funduszu Mienia Państwowego (PFN), co faktycznie pozbawiało prezydenta wpływu na prowadzenie prywatyzacji na Ukrainie²⁹⁵. W odpowiedzi Kuczma zawetował tę ustawę, która została przyjęta ponownie większością konstytucyjną w dniu 19 lutego 1997 r. Z kolei więc Ł. Kuczma zaskarżył decyzję parlamentarną w Trybunale Konstytucyjnym, który przyznał mu rację i uznał za niezgodne z prawem podporządkowanie Funduszu Mienia Państwowego Radzie Najwyższej.

Na Ukrainie w latach 1994-1997 powstały trzy równoległe centra władzy odpowiedzialne za przeprowadzenie prywatyzacji: Prezydent, Gabinet Ministrów i Rada Najwyższa. Zgodnie z prawem odpowiedzialnym za przeprowadzenie państwowej polityki w sferze prywatyzacji był rząd powołany przez parlament. Jednak prezydent odgrywał kluczową rolę w powoływaniu rządu i dzięki temu miał sposobność do udziału w przeprowadzeniu prywatyzacji. Tak niespójność prawodawstwa, brak stabilnej większości parlamentarnej i daleko posunięte różnice programowe pomiędzy ugrupowaniami politycznymi sprawiły, że nie przeprowadzono prywatyzacji w przewidywalnym, nieodległym terminie, a ponadto zabrakło inwestycji z zagranicy. W efekcie końcowym nastąpiło wstrzymywanie tempa przeprowadzenia reform.

Program prywatyzacji na 1995 r. został zrealizowany w 28,4%. Prywatyzacja najszybciej odbywała się w: budownictwie, handlu, w branży żywienia zbiorowego, przedsiębiorstwach przemysłu lekkiego i transportu²⁹⁶. W wyniku prywatyzacji w 1995 r. na prywatny sektor Ukrainy wypadało już 56% produkcji przemysłowej oraz ponad 90% usług bankowych²⁹⁷. Mimo wad ustawowych oraz niespójności polityki państwowej przy przeprowadzeniu

²⁹¹ Л. Кучма, *Украина должна стать мостом между Западом и Востоком. [Программа канд. на пост Президента Украины]*, „Всеукраинские Ведомости”, 1994, nr z 28.05.1994, s. 3.

²⁹³ Г. Касьянов, *Нариси новітньої...*, s. 164.

²⁹⁴ *Постановление Кабинета Министров № 684 от 27. 06. 1996 г. об утверждении перечня предприятий, подлежащих приватизации по индивидуальным планам*, <http://parusconsultant.com/?doc=017BA10EFD&abz=20Q7E>, [dostęp 19.05.2022].

²⁹⁵ *Про внесення змін до Закону України. Про приватизацію майна державних підприємств*, „Відомості Верховної Ради України ” 1997, nr 17, s. 122.

²⁹⁶ Г. Касьянов, *Україна 1991-2007...*, s. 164.

²⁹⁷ Л. Кучма, *Кроки становлення*, s. 252.

prywatyzacji w latach 1997–1998 Ukraina stała się bardziej atrakcyjną dla inwestorów. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne z 484 mln dolarów w 1994 r. wzrosły do 3,122 mld dolarów w 1999 r.²⁹⁸. Według Banku Światowego do 1997 r. na Ukrainie 36 tys., czyli 80% wszystkich małych przedsiębiorstw było własnością prywatną²⁹⁹. W 2000 r. już 76% towarów przemysłowych wyprodukowano w przedsiębiorstwach niepaństwowych i w sektorze prywatnym było zatrudniono 51% pracowników. Jeszcze bardziej wymowny był wskaźnik, że 81% eksportowanych towarów pochodziło z przedsiębiorstw prywatnych³⁰⁰. Na dzień 1 października 2002 r. zostało sprywatyzowano 82 508 obiektów, z nich 60 178 (72,9%) należały do własności komunalnej, zaś 22 330 (27,1%) do państwowej³⁰¹.

Najbardziej dynamiczny proces prywatyzacji został odnotowany w obwodach lwowskim i donieckim oraz w Kijowie³⁰². Szybkie postępy w tych regionach były zrozumiałe. Obwód lwowski był już wcześniej postrzegany jako najbardziej proeuropejsko nastawiony, a w okresie powojennym wyraźnie niechętnie przyjmowano tam wzorce radzieckie. Wolniej niż w innych regionach Ukrainy Zachodniej odbywało się w obwodzie lwowskim tworzenie kołchozów, natomiast w drugiej połowie lat osiemdziesiątych dała się zauważyć większą aktywność gospodarczą. Obecność znacznej mniejszości polskiej i bliskość granic z Polską, Węgrami oraz Słowacją czyniły ten region dogodnym dla przyjmowania inwestycji z zagranicy i tworzenia wspólnych przedsiębiorstw. Do 1992 r. w obwodzie lwowskim drogą wynajmu z prawem wykupu sprywatyzowano przedsiębiorstwa: "Konwejer", "Switocz", J. V., "Kawowa fabryka "Gałka", SBK "Termopryład", lwowski zakład mięsny. Poprzez konkurs niekomercyjny sprywatyzowano otwartą spółkę akcyjną "Elektron"³⁰³. W Kijowie z kolei znajdowało się w przeliczeniu na liczbę mieszkańców najwięcej przedsiębiorstw handlowych przemysłu lekkiego i usługowych, które przodowały w postępach prywatyzacji. W obwodzie donieckim dzięki gospodarce zorientowanej na eksport węgla i produkcję chemiczną, pojawiali się bardzo bogaci biznesmeni. Wywierali oni nacisk na władze miejscowe, by te przyspieszyły prywatyzację przedsiębiorstw przemysłowych w regionie.

Podstawa legislacyjna do prywatyzacji powstawała dopiero podczas jej wdrażania. 17 lutego 1997 r. została przyjęta nowa wersja ustawy o Komicji Własności Państwowej (KWP), która deklarowała, iż podstawowym zadaniem drugiego etapu prywatyzacji na Ukrainie jest jej

²⁹⁸ В. Литвін, *Україна на межі*, s. 160.

²⁹⁹ B. Drum, *Ukraina*, pod.red. I.W.Lieberman, R.M.Desai, S.Nestor, World Bank, 1997, *Between State and Market: Mass Privatization in Transition Economies*, s. 243.

³⁰⁰ Статистичний щорічник України-2000, s. 291, 294.

³⁰¹ О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верховодова, *Завершальний етап приватизації в Україні*, Київ 2003, s. 19.

³⁰² О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верховодова, *Завершальний...*, Київ 2003, s. 20.

³⁰³ В. Ларцев, *Як вибирали модель приватизації*, <https://www.epravda.com.ua/publications/2012/10/31/341712/>, [dostęp 19.05.2022].

zakończenie z pomocą wuclzerów w ciągu roku oraz następnie przejście do sprzedaży mienia państwowego za pieniądze³⁰⁴. Po przyjęciu ustawy o Komisja Własności Państwowej otrzymała większe możliwości wywierania wpływu na przeprowadzenie prywatyzacji, Rada Najwyższa zachowała jedynie funkcje legislacyjne i nadzorcze. Decyzja o przeprowadzeniu prywatyzacji wyłącznie za pieniądze była również ujęta w dekreście prezydenta Ukrainy „W sprawie pilnych środków w celu przyspieszenia reform i wyjścia ukraińskiej gospodarki z kryzysu”³⁰⁵.

Dla prawnego zabezpieczenia przebiegu prywatyzacji Kuczma wydał dekret z dnia 23 kwietnia 1997 r. „W sprawie państwowego programu prywatyzacji na rok 1997” i powierzył Gabinetowi Ministrów funkcję koordynowania tego procesu³⁰⁶. Przyjęcie dekretów prezydenckich z jednej strony doprowadziło do szybkiej regulacji procesów gospodarczych w kraju i rozwiązania pilnych problemów, które nie zostały określone w przepisach prawnych, a z drugiej strony dało więcej sposobności dla uregulowania sytuacji kryzysowych. Jednak takie uprawnienie prezydenta było krytykowane przez opozycję z powodu zwiększenia prerogatyw głowy państwa. Rada Najwyższa na wydanie dekretu z 23 kwietnia odpowiedziała przyjęciem własnego programu prywatyzacji od dnia 4 czerwca 1997 r., który w niektórych punktach przeciwstawiał się dekretowi prezydenckiemu. Ponadto RN nie zatwierdziła zaproponowanego przez prezydenta liberalnego ekonomisty Wołodymira Łanowego na stanowisko szefa Komisji Własności Państwowej. W wyniku konfrontacji Rady Najwyższej i prezydenta W. Łanowej od marca 1997 r. do marca 1998 r. pracował jako pełniący obowiązki szefa funduszu, co negatywnie wpływało na efektywność jego działalności.

W 1999 r. prywatyzacja odbywała się, ale chaotycznie. Państwowy program prywatyzacji na ten rok został wprowadzony poprzez dekret prezydencki i następnie zablokowany przez Radę Najwyższą. Natomiast program prezydencki na lata 2000-2002 r. zyskał aprobatę parlamentu 18 maja 2000 r. Zawierał on nowe rozwiązania, na przykład inwestor musiał mieć doświadczenia pracy w tej branży nie krótsze niż trzy lata. Ponadto investorem nie mogła stać się firma, która była zarejestrowana w systemie sfref offshore³⁰⁷. To był poważny problem dla Ukrainy. Ekonomista z Niderlandów Hans van Zon uważa, że w latach 1995-1999 r. z Ukrainy do sfref offshore trafiło 15 mld. USD³⁰⁸. Wśród ukraińskich biznesmenów najbardziej popularnym było

³⁰⁴ Постанова. Про внесення змін до Закону України. Про приватизацію майна державних підприємств, „Відомості Верховної Ради України”, 1997, nr 17, s. 122.

³⁰⁵ Розпорядження президента України № 298 18.08.1997. Про Невідкладні заходи щодо прискорення реформ і виведення економіки України з кризи, http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/R298_97.html, [dostęp 19.05.2022].

³⁰⁶ Указ Президента України. Про Державну програму приватизації на 1997 рік, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385/97#Text>, [dostęp 19.05.2022].

³⁰⁷ Державна програма приватизації на 2000-2002 роки, <http://www.spfu.gov.ua/documents/1325.html>, [dostęp 19.05.2022].

³⁰⁸ Van Zon, *The political economy of independent Ukraine*, Palgrave Macmillan 2000, s. 65.

lokowanie funduszów w Republice Cypr, Szwajcarii, wspólnocie Bahamy, Republice Panama. Pieniądze zarobione na Ukrainie przetrucano tam bez opłacenia podatków. To z kolei oraz pranie brudnych pieniędzy przez sfery offshore razem z pogorszeniem poziomu życia społeczeństwa doprowadzało do rozczarowań w gospodarce rynkowej.

Kierownictwa Międzynarodowego Funduszu Walutowego oraz Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju wspierały prywatyzację na Ukrainie. Jej prowadzenie było jednym z warunków kredytowania kraju przez MFW. W 1997 r. Ukraina musiała sprywatyzować niektóre największe przemysłowe przedsiębiorstwa w kraju³⁰⁹. Współpraca z MFW oraz rozpoczęcie prywatyzacji za pieniądze uczyniły cały proces bardziej otwartym. 25 czerwca 1997 r. został ogłoszony przetarg na wybór spółek do eksperckiej oceny państwowych pakietów akcji z czterech rafinerii ropy naftowej Ukrainy: OSA Rafineria w Odessie, OSA Neftechimik Prikarpatja, OSA Kompleks rafinacji ropy naftowej Hałyczyna, OSA Chersonneftepererabotka³¹⁰. Do 15 kwietnia 1998 r. prywatyzacja wymienionych czterech przedsiębiorstw praktycznie zakończyła się. Głównymi jej beneficjentami okazały się firmy związane z grupą Privat Igora Kołomojskiego i Giennadija Bogoliubova, a także kompanie zblіzonego do Kuczmy Igora Bakaja.

Przy przeprowadzeniu prywatyzacji za pieniądze nadal dochodziło do korupcji. Na przykład do raportu wyceny mienia podczas sprzedaży tartaku w mieście Nadwórna w obwodzie Iwanofrankiwskim nie zostało włączonych 50 budynków i 150 jednostek podstawowych środków produkcyjnych³¹¹. Podczas kontroli przeprowadzonej przez Komisję Własności Państwowej w obwodzie charkowskim zostało ujawnione, że w 1996 r. przy prywatyzacji 190 obiektów z 516 były nadużycia³¹². O korupcji w trakcie prywatyzacji donosiła prasa i wiadomości te trafiały do społeczeństwa, władza musiała zatem zareagować choćby dla uspokojenia opinii publicznej. 4 kwietnia 1997 r. prezydent wydał dekret „W sprawie krajowego programu antykorupcyjnego”. Zakładał on ponowną weryfikację źródeł dochodów urzędników oraz legalności przebiegu prywatyzacji³¹³. Ustawodawstwo antykorupcyjne nie rozwiązało

³⁰⁹ *Комментарий процесса приватизации*, Украина, финансово-экономический билльотень 1997, nr 30-31 (59-60) z 28.07.1997-10.08.1997. Во IV квартале 1997 и первом квартале 1998 г. должны быть приватизированы Винницкий подшипниковый завод, Алчевский коксохимический завод, нефтеперерабатывающий завод «Галичина», Луцкий автомобильный завод, Львовский автобусный завод, Стахановский завод ферросплавов, Днепропетровский металлургический завод им. Петровского.

³¹⁰ *Комментарий процесса приватизации*, "Украина, финансово-экономический билльотень" 1997 nr 25 (54), z 23 -29.06., s. 26-27.

³¹¹ *Рынок Корпоративных ценных бумаг*, "Украина, финансово-экономический билльотень" 1997, nr 21 (50), z 21.05.-01.06., s. 20.

³¹² Там же.

³¹³ Постанова КМУ № 281-Указ Президента Украины от 11.04.1997 г. «О Национальной программе борьбы с коррупцией», <http://consultant.parus.ua/?doc=0044Y3E9E5>, ostatni dostęp 09.06.2022.97-п від 28.03.1997. Про фінансову підтримку суднобудівних підприємств, https://kodeksy.com.ua/norm_akt/source-KМУ/type-Постанова/281-97-п-28.03.1997.htm, [dostęp 19.05.2022].

jednak problemu zwalczania tego zjawiska wobec permanentnego braku politycznej woli kierownictwa kraju.

Lata 1999-2004 charakteryzowała prywatyzacja największych zakładów. Dziennikarze określili ten okres jako "duży chapok", nawiązując w ten sposób do "dużego skoku". Była to tak zwana prywatyzacja celowa, wykluczająca realną konkurencję stron zainteresowanych, bo ustalano wymagania kwalifikacyjne dogodne dla uczestników konkursów prywatyzacyjnych. Wymagania te z reguły firmowały rząd i Komisja Własności Państwowej, często biorąc pod uwagę interesy wcześniej wytypowanego przez władze uczestnika. Fabryka Kriworizstal z Krzywego Rogu, która była jednym z największych państwowych majątków, została sprzedana 23 czerwca 2004 r. firmie Investment Metallurgical Union za 4 mld 260 mln hrywien (ok. 800 mln dolarów). Właścicielami Investment Metallurgical Union byli Wiktor Pinczuk oraz Rinat Ahmetów. Podczas prywatyzacji przyjęto warunki, które wykluczyły innych inwestorów. W trakcie dochodzenia w 2005 r. ujawniono, że prezydent Kuczma polecił szefowi Komisji Własności Państwowej Michaiłowi Czczetowu, aby Kriworizstal była sprzedana tylko „inwestorowi krajowemu z wyznaczonej listy”³¹⁴. Sprzedaż ta wywołała oburzenie na Ukrainie, podczas przygotowań do kampanii prezydenckiej w 2004 r. oraz w okresie Rewolucji Pomarańczowej. Prywatyzacja Kriworizstali została przedstawiona w debacie publicznej jako przykład „prywatyzacji o charakterze korupcyjnym”. Sprzedaż odbyła się na aukcji według warunków konkursu zatwierdzonego przez ówczesny rząd. Kandydat na prezydenta Wiktor Juszczenko domagał się „skasowania prywatyzacji Kriworizstali”. Było to jedno z głównych haseł rewolucji w zakresie przeciwdziałania „nielegalnej prywatyzacji”. Przy reprivatyzacji w 2005 r. Krivarozhstal została sprzedana za 4,8 mld USD inwestorowi z Indii³¹⁵. Ta historia jest najbardziej znanym, lecz nie jedynym przykładem korupcji mającej miejsce podczas prywatyzacji na Ukrainie.

Prasa pisała także o korupcji przy prywatyzacji w 2003 r. 25% akcji Nikopolskiego Zakładu Żelazostopów. Udział w konkursie chcieli wziąć: Czelabiński Zakład Elektrometalurgiczny, Kuźnieckie Żelazostopy, Stachanowski i Zaporoski Zakład Żelazostopów, sp. z o.o. "Prominmet", PrywatBank, Ordżonikidzewski Kombinat Wzbogacania Rud, koncern Prydniprowia. Jako warunek dopuszczenia do konkursu zaproponowano jednak „istnienie skutecznego doświadczenia w zarządzaniu potężnym przedsiębiorstwem żelazostopu”.

³¹⁴ А. Лаврик, Критические дни Михаила Чечетова, "Грани+" 2006, nr z 25.01. "...ко мне позвонил Президент Украины Кучма Л. Д. и порекомендовал мне, что в этом конкурсе [по продаже "Криворожстали"] должен победить серьезный национальный инвестор, к которому из обозначенного списка принадлежит: промышленно-финансовый консорциум "Инвестиционно-металлургический союз" и консорциум "Индустриальная группа". Я знал, что фактическими хозяевами этих предприятий являлись Ахметов, Пинчук и Тарута".

³¹⁵ "Криворожсталь" продали в прямом эфире за \$5 миллиардов, <https://newizv.ru/news/society/24-10-2005/34043-krivorozhstal-prodali-v-prjatom-efire-za-5-milliardov>, [dostęp 19.05.2022].

Kryterium to spełniło tylko Prydniprowie, ponieważ pod jego kierownictwem od 1999 r. znajdowało się 25% akcji państwowych Nikopolskiego Zakładu Żelazostopów. Pakiet akcji został kupiony za 205 mln UAH. W ten sposób zwycięzca otrzymał dodatkowo prawo do zarządzania państwowym pakietem akcji o wysokości 25% i do późniejszego jego odkupu. W rezultacie przedsiębiorstwo znalazło się pod kierownictwem koncernu "Prydniprowia", kontrolowanego przez Wiktora Pinczuka.³¹⁶

W 2000 r. Komisja Własności Państwowej ogłosiła konkurs na sprzedaż 68% akcji Zaporoskiego Zakładu Aluminiowego. Kilka firm wyraziło chęć uczestnictwa w nim. Do zakupu pretendowały: AwtoWAZ-Inwest i firma zajmująca się handlem zagranicznym KrAZ, którą na Ukrainie kojarzono z biznesmenami Oleksijem Kuczerenką oraz Kostiantynem Żewagą. AwtoWAZ-Inwest" zaproponował za akcje 68 mln dolarów, a firma KrAZ 101,5 mln dolarów. Państwowy Fundusz Majątkowy uznał za zwycięzcę „AwtoWAZ-Invest”³¹⁷.

Jeszcze jednym przykładem zmanipulowanej prywatyzacji był zakład metalurgiczny im. Iljicza w Mariupolu. Ustawa o prywatyzacji kombinatu została uchwalona przez Radę Najwyższą 2 listopada 2000 r. i przewidywała bezprecedensową ulgę dla pracowników przedsiębiorstwa, którzy utworzyły spółkę Iljicz-Stal. Według ustawy, której autorem był deputowany Sergij Matwijkenow z frakcji Odrodzenie Regionów, kolektyw pracowniczy miał "prawo pierwszeństwa na zakup pakietu kontrolnego akcji". Premier Wiktor Juszczenko zwrócił się do prezydenta Kuczmy z propozycją zawetowania tej ustawy. Argumentował, że taka osobliwa prywatyzacja kombinatu imienia Iljicza stanie się precedensem. Apel pozostał bez odpowiedzi i przedsiębiorstwo stało się własnością kolektywu, a w rzeczywistości znalazło się pod kontrolą dyrektora Wołodymira Bojko.³¹⁸

Bardzo rozpowszechnioną była też metoda fałszywych bankructw. Z reguły z inicjatywą bankructwa występował pożyczkodawca, często powiązany z kierownictwem przedsiębiorstwa, a w roli kupców występowały podmioty powołane do życia przez to samo kierownictwo. Masowe bankructwa ukraińskich przedsiębiorstw czasowo zbiegły się z aktywizacją prywatyzacji w kraju. Jeśli w 1993 r. sądy arbitrażowe rozpatrywały 38 spraw upadłościowych, to w 1994 r. już 194 sprawy, w 1995 r. około 2000, w 1996 r. jeszcze więcej, bo 2800, a w 1997 aż 6700³¹⁹. W ten sposób państwowe przedsiębiorstwa przechodziły na własność prywatną praktycznie bezpłatnie.

³¹⁶ М. Черкасова, М. Молина, *План "Реновы" подвергли реновации*, "Коммерсант Украина", 2005, nr z 26.07.

³¹⁷ Тимошенко обещает пересмотреть приватизацию 3000 украинских предприятий, <https://www.newsru.com/finance/16feb2005/timoshenko.html>, [dostęp 19.05.2022].

³¹⁸ СДПУ (о) vs Ющенко: новый фронт войны?, <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2000/11/21/4360579/>, [dostęp 19.05.2022].

³¹⁹ Г. Касьянов, *Україна 1991-2007...*, s. 168.

Równoległe z prywatyzacją przedsiębiorstw przemysłowych rozpoczęły się reformy w sektorze rolnym. Na początku lat dziewięćdziesiątych grunty nadające się do prowadzenia działalności rolniczej na Ukrainie, w tym czarnoziemy, stanowiły 70% powierzchni kraju³²⁰. Jednym z pierwszych dokumentów przyjętych przez Radę Najwyższą po Deklaracji Niepodległości był Kodeks Rolny³²¹. Zaplanowano utworzenie specjalnego funduszu gruntowego w celu przydzielania ziemi tym Ukraińcom, którzy chcieliby angażować się w prowadzenie gospodarstw rolnych. 30 stycznia 1992 r. przyjęto ustawę, która oprócz gruntów państwowych sankcjonowała własność spółdzielczą i prywatną³²². Rozpoczęto prywatyzację kołchozów i przydzielanie rolnikom ziemi bez prawa jej sprzedaży (*paj*). Takim sposobem około 6,1 mln obywateli otrzymało ziemię we własność prywatną³²³. Jednak zmiany te nie doprowadziły do utworzenia silnych prywatnych gospodarstw rolnych. W większości dalej istniały kołchozy, z których 24% były nierentownych w 1994 r., a w 1999 r. wskaźnik ten wzrósł do 85%³²⁴.

Nadal praktykowano wspieranie państwowych gospodarstw rolnych poprzez tanie kredyty i dotacje rządowe. Prezydent Kuczma w maju 1998 r. wprowadził, bez zgody Rady Najwyższej, nowy system opodatkowania dla rolnictwa. Pomiar podatku miał być uzależniony od powierzchni gruntów rolnych, przy czym zachowano ulgowe warunki dla słabszych, zwykle państwowych przedsiębiorstw rolnych³²⁵. Publicznie natomiast deklarowano inną politykę rolną. Kuczma główne zadania w polityce rolnej na lata 1995–1996 widział w demonopolizacji sektora rolnego, liberalizacji rynków rolnych, przejście do konkursowego określania zamówień publicznych.

Słabe tempo przeprowadzania reform w rolnictwie tłumaczono obawami społeczeństwa oraz części polityków przed wprowadzeniem rynku ziemi. Ponadto Ukraińcy nie widzieli efektów prywatyzacji przedsiębiorstw, otrzymania certyfikatów i voucherów, a ziemia była postrzegana jako ostatni skarb narodowy. Wraz z rolnictwem państwo było zmuszone finansować przedsiębiorstwa działające na jego potrzeby. Tarnopolskiej fabryce produkującej kombajny przydzielono środki na budowę 120 kombajnów „Polissia-250”, zaś Charkowskiej Fabryce Ciągników oraz Jużmaszowi dotacje na dostawę ciągników. Dwie ostatnie fabryki miały

³²⁰ Г. В. Щокін, *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи*, Київ 2000, s. 107.

³²¹ *Земельний кодекс України*, „Відомості Верховної Ради України” 1991, nr 10, s. 98.

³²² *Закон України. Про форми власності на землю*, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 18, s.225.

³²³ *Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 р. Послання Президента України до Верховної Ради України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276%D0%B0/2000#Text>, [dostęp 19.05.2022].

³²⁴ С.Кульчицький, *Національне-державне відродження українського народу, Новітня історія України. 1900-2000*, Київ 2002, s. 631.

³²⁵ *Указ Президента України. Про фіксований сільськогосподарський податок*, http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U652_98.html, [dostęp 19.05.2022].

dostarczyć w I kwartale 1998 r. po 500 ciągników, a razem w 1998 r. aż 7500 ciągników. Budowa została sfinansowana przez fundusz leasingowy z obliczeniami na pięć lat w pieniądzech lub formie materialnej³²⁶.

Nowy Kodeks Rolny został przyjęty w dniu 25 października 2001 r., uwzględniono w nim możliwość zakupu oraz sprzedaży ziemi. Przeciwno temu występowała opozycja (prawicowy Narodowy Ruch Ukrainy), jak również lewica (Komunistyczna Partia Ukrainy, Socjalistyczna Partia Ukrainy). Ugrupowania te domagały się wprowadzenie moratorium na zakup i sprzedaż ziemi na 5 lat, co również przewidywał Kodeks Rolny. Moratorium przedłużano w 2004 r. Brak rynku ziemi uniemożliwiał przyciągnięcie zagranicznych inwestycji i zmodernizowanie rolnictwa drogą wprowadzenia współczesnych technologii. Doprowadzało to do redukcji miejsc pracy w rolnictwie i migracji młodzieży do miast. Wskutek wspomnianego moratorium ziemia pozostawała własnością obywateli ukraińskich i państwa, ale do budżetu nie wpływały z sektora rolnego niemal żadne środki.

4. Kształtowanie się systemu oligarchicznego w latach 1994-2004. Korupcja polityczna.

Błędy przy prowadzeniu prywatyzacji w latach 1991-1994 doprowadziły do tego, że na Ukrainie nie udało się stworzyć i ustabilizować klasy średniej, która mogła być gwarancją demokratycznego rozwoju kraju. Do momentu przyjścia do władzy w 1994 r. Ł. Kuczmy potencjalni oligarchowie nie mieli jeszcze pełnowartościowych imperiów biznesowych. Brakowało im kontroli nad dużymi ukraińskimi przedsiębiorstwami, którymi nadal kierowali "czerwoni dyrektorzy", władza lokalna pozostawała pod kontrolą osób wybranych w 1990 r, w Radzie Najwyższej istniała lewicowa większość, największe tytuły prasowe należały do państwa. Formowanie gospodarki rynkowej byłoby niemożliwe bez prywatyzacji. Zaczynając prywatyzację władza miała na celu zachowanie kontroli nad gospodarką, dlatego zdecydowano się zbudować duży ukraiński biznes zależny od państwa. Kuczma w pamiętniku napisał, że istnienie dużego biznesu jest bardziej korzystne dla Ukrainy od rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw: "Nie ma kapitalizmu bez kapitalistów, bez narodowej burżuazji, również dużej burżuazji. Jednak przez 15 lat nas pchali na drogę do zbudowania kapitalizmu opartego na drobnym biznesie, bez dużej narodowej burżuazji. Jak w Polsce. To model zabójczy dla Ukrainy z punktu widzenia struktury gospodarki - jej podstawa to giganty przemysłowe"³²⁷. Wielka własność była charakterystyczna na Ukrainie zarówno w wiekach dawnej dominacji polskiej, jak i rządów rosyjskich, forsowały ją także władze radzieckie. Natomiast można chyba uznać, że stała w sprzeczności z etosem kozackim.

³²⁶ *Экономический комментарий*, Украина nr 6 (85) финансово-экономический билльотень.

³²⁷ Л. Кучма, *После Майдана. Записки президента*, Москва 2006, s. 283.

W latach 1991-1994 r. w najsilniejszych ośrodkach przemysłowych zaczęły powstawać postnomenklaturowe grupy biznesowe, powiązane ze strukturami lokalnej władzy, tzw. klany.³²⁸ Dzięki polityce jak Krawczuka tak i Kuczmy klany otrzymały dostęp do prywatyzacji i do prowadzenia handlu zagranicznego. Słowo klan wiąże się obecnie z korupcją polityczną, uzyskaniem nielegalnych korzyści i wzbogacaniem się kosztem budżetu państwa. Nieformalna korupcja polityczna istniała jeszcze w czasach *perestrojki*, jednak zmiany w 1991 r. doprowadziły do wzrostu poziomu korupcji na każdym szczeblu. W styczniu 1993 r. Rada Ministrów wydała rozporządzenie dotyczące kwot i licencji w handlu zagranicznym. Ograniczenia objęły eksport prawie wszystkich surowców: metali, rudy żelaza, ropy naftowej, węgla, gazu ziemnego, zbóż³²⁹. Przy takich ograniczeniach mogli zarabiać tylko przedsiębiorcy związani z władzą. Ł. Kuczma napisał: „Kiedy wybrano mnie po raz pierwszy na prezydenta, prywatyzacja jeszcze się faktycznie nie zaczęła. Ale jednocześnie już prawie wszystko było podzielone. Ten proces zaczął się jeszcze podczas reform gorbaczowskich. Formalnie czy nie, na osoby bezpośrednie czy na pośredników, na grupy widoczne czy pozostające w cieniu klany, ale podzielono”³³⁰. Istniało kilka sposobów korupcji politycznej. Biznesmeni brali udział w zamówieniach publicznych, w których państwu dostarczane były produkty po zawyżonej cenie, a urzędnik, który akceptował je otrzymał procent od zysku. Zarabiano również na tworzeniu sztucznych monopolii: firma zakupowała dużą ilość produkcji, w wyniku czego właściciel wprowadzając towar na rynek mógł dowolnie zawyżać ceny usług lub produktów.

W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych eksport węgla, wyrobów hutniczych i chemicznych – w większości wydobywanych i produkowanych w Donbasie - był bardzo opłacalny dzięki niskim kosztom, a zwłaszcza taniej sile roboczej. Licencje na eksport wydawała Rada Ministrów, która mogła przyznać prawo do bezcłowego eksportu produktów poszczególnym przedsiębiorstwom albo władzy lokalnej. Podobne decyzje były podejmowane w celach korupcyjnych, a kierownictwo rządu zarabiało na tych operacjach mając świadomość szkodliwości swego działania. Dzięki gospodarce zorientowanej na eksport, w Donbasie wcześniej niż w innych regionach Ukrainy pojawili się wielcy biznesmeni. Nazywano ich na Ukrainie oligarchami³³¹.

Za jednego z pierwszych oligarchów na Ukrainie uważa się Igora Bakaja, prezydenta korporacji „Republika” w latach 1994–1995 i przewodniczego Rady Koordynacyjnej AOZT

³²⁸ A. Chojnowski, J. Bruski, *Ukraina*, Warszawa 2006, s. 229.

³²⁹ *Декрет Кабінету Міністрів України. Про державне мито*, „Відомості Верховної Ради України” 1993, nr 13, s. 113.

³³⁰ Л. Кучма, *После Майдана...*, s. 29.

³³¹ Oligarchia- (grec. *ὀλιγαρχία* (oligarchia) — «panowanie nielicznych», od wyrazów *ὀλίγος* oligos „nieliczny” + *ἀρχή* arche „władza” —reżim polityczny, w którym władza jest skoncentrowana w rękach stosunkowo niewielkiej grupy obywateli i służy ich interesom osobistym i grupowym. Inaczej mówiąc, władza i kapitał skoncentrowane w jednych rękach.

Intergas w latach 1995–1996. To jego właśnie można uznać za *ojca korupcji* w sektorze energetycznym³³². W kwietniu 1994 r. rząd Witalia Masoła polecił korporacji „Republika”, zarejestrowanej cztery miesiące wcześniej z funduszem statutowym w wysokości 4 tys. dolarów, przeprowadzenie rozliczeń barterowych z Turkmenistanem na pokrycie długu rządowego za gaz w wysokości 671 mln USD³³³. „Republika” otrzymała państwową licencję na import gazu z Turkmenistanu. Po spłaceniu części środków korporacja zadłużyła pozostałą kwotę, a rząd Masoła nakazał bankowi „Ukraina” przyjęcie zobowiązań do pokrycia spłaty brakujących sum w ramach gwarancji państwowych.

Jaskrawym przykładem korupcji w ukraińskiej polityce była kariera kierownika kampanii wyborczej Kuczmy w 1999 r., przeciwko któremu władze belgijskie próbowały rozpocząć sprawę karną. Według danych policji belgijskiej Oleksandr Wołkiw z żoną miał na południu Francji dwa mieszkania, a na Wyspach Karaibskich na jego imię zarejestrowano samolot Tu-134. Ukraińskie organy ochrony prawnej oskarżyły go o przelewy na konta w Belgii, Wielkiej Brytanii, Francji, Luksemburgu, Niemczech, Szwajcarii i Łotwy co najmniej 4 mln USD. Wołkiw oficjalnie nie prowadził biznesu w Ukrainie. Jego wpływ na politykę i biznes ukraiński wynikały z osobistych kontaktów z Kuczumą oraz kierownictwem frakcji Odrodzenia Regionów w Radzie Najwyższej. Wołkiw pomnażał kapitał na handlu rosyjskim gazem i ukraińskim węglem, kontrolował licznych importerów gazu, między innymi Naftohaz Ukrainy³³⁴.

Julia Tymoszenko, jedna z najbardziej znanych polityków ukraińskich, rozpoczęła swoją karierę jako bizneswoman. W latach 1992-1995 była współprzewodniczącą spółki UkrBenzin, a w 1995 r. utworzyła spółkę Zjednoczone Systemy Energetyczne Ukrainy. W 1995 r. kraj przeszedł na nowy system zakupów gazu za pośrednictwem prywatnych firm, które otrzymały prawo jego importu. Tymoszenko z pomocą ZESU w latach 1996–1997 faktycznie zmonopolizowała dostawy rosyjskiego gazu na Ukrainę. Zjednoczone Systemy Energetyczne Ukrainy obejmowały 20 struktur przemysłowych i handlowych, instytuty badawcze, linię lotniczą Avia, banki Piwdenkombank i Słowiański. Na początku 1997 r. ZESU kontrolowały 25% ukraińskiej gospodarki³³⁵ i powszechnie uważano, że J. Tymoszenko w latach 1995-1998 ściśle współpracowała z Pawłem Łazarenką, premierem w latach 1996–1997. Po rezygnacji

³³² А. Дмитриева, И. Бакай. *Отец газовой коррупции. Часть I*, <https://skelet.info/igor-bakaj-otec-gazovoj-korruptcii-chast-1/>, [dostęp 19.05.2022].

³³³ И.Марков, *Кому нужен скандал „республиканского” уровня?*, „Зеркало недели 1996”, 1996, nr z 20.04.

³³⁴ *Все про Александра Волкова*, <https://www.pravda.com.ua/news/2000/09/5/2980950/>, [dostęp 19.05.2022].

³³⁵ М. Przelomiec, *Tymoszenko. Historia niedokończona*, Bytom 2012, s. 25.

Łazarenki ze stanowiska szefa rządu, korporacja ZESU została zniszczona przez organy ścigania, a jej aktywa i kontrakty trafiły do konkurencji³³⁶.

W latach 1992–2002 powstały największe grupy finansowe i przemysłowe, które w 2004 r. miały wpływ na politykę oraz gospodarkę Ukrainy. Były to: grupa Privat (Igor Kołomojski, Gienadij Bogolubow), przemysłowo-finansowy koncern Sławutycz (Hrygorij Surkis, Wiktor Miedwiedczuk), kompania EuralTransGas (Dmitrij Firtasz), grupa SCM (Rinat Achmetow), grupa DCH (Aleksandr Jarosławski), grupa Kontinium (Igor Jeremiejew), kompania Finanse i Kredyt (Konstantin Żewago), grupa Interpajp (Wiktor Pinczuk), spółki Bogdan i Roshen (właściciel Petro Poroszenko), Grupa Industrialny Związek Donbasu (Witali Gaiduk, Sergij Taruta). Każda z ich miała decydujący wpływ na część gospodarki, a wszystkie z reguły powstawały według modelu rosyjskiego, czyli przy pomocy władzy. W. Pinczuk od 2002 r. był szwagrem prezydenta Kuczmy. Dmitrij Firtasz został oskarżony o związki z Gazpromem i rządem rosyjskim. Wiktor Miedwiedczuk w latach 2002 - 2005 pozostawał szefem administracji Kuczmy i oskarżano go o bliski kontakt z władzami rosyjskimi (ojcem chrzestnym jego córki okazał się Władimir Putin).

W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych oligarchowie walczyli między ze sobą, nie cofając się przed krwawymi porachunkami. Niektórzy z nich zginęli w zamachach: Ahać Bragin został stracony 15 października w Doniecku³³⁷, w marcu 1996 r. zabito w Kijowie Aleksandra Szwedczenkę, kierownika gazowego trejdera Itera, który konkurował z ZESU i Związkiem Przemysłowym Donbasu³³⁸. Punktem kulminacyjnym tego rodzaju praktyk było zabójstwo Jewhena Szczerbania 3 listopada 1996 r. na lotnisku w Doniecku, kiedy wracał z Moskwy³³⁹. Nie tylko biznesmeni ryzykowali wówczas życiem, ale również urzędnicy państwowi. W maju 1998 r. został zabity przewodniczący Funduszu Majątkowego Autonomicznej Republiki Krymu Aleksiej Gołowizin³⁴⁰, a 17 lipca 1996 r. podjęto próbę zamachu na premiera Ukrainy Pawła Łazarenkę³⁴¹.

Oligarchowie ukraińscy należeli w 2004 r. do najbogatszych osób nie tylko we własnym państwie. Szóste miejsce w rankingu najbogatszych mieszkańców Europy Środkowo-Wschodniej według polskiego tygodnika "Wprost" zajmował Rinat Achmetow. Drugie miejsce

³³⁶ *События прошедшего периода*, „Украина, финансово-экономический билльютень” 1997, nr 47 (76) z 27.11.-3.12., s. 1. Кабмин передал полномочия газопоставщиков на криворожские ГОКи компаниям «Интергаз» и «Интерпайп». Ранее данные полномочия принадлежали ПФК ЕЭСУ.

³³⁷ Я. Соколовская, *Кто стоит за взрывом на стадионе в Донецке*, „Известия” 1995, nr 197, s. 15.

³³⁹ В. Зубнюк, С. Михайленко, *Расследование убийства в Донецке*, Газета „Коммерсантъ” 1996, nr 190, z 06.11..

³⁴⁰ *События прошедшего периода*, „Украина финансово-экономический билльютень” 1997 nr 9 (48), z 12-18.05., s. 1.

³⁴¹ В. Зубнюк, *Покушение на украинского премьера*, Газета „Коммерсантъ” 1996, nr 120, z 17.07.

wśród Ukraińców i dziesiąte w tymże rankingu piastował Wiktor Pinczuk. Trzeci zaś wśród Ukraińców I dwunasty w Europie Środkowo-Wschodniej był Ihor Kołomojski"³⁴².

Każda z grup finansowo-przemysłowych miała decydujący wpływ na poszczególne regiony Ukrainy, zwłaszcza te, w którym mieściły się jego przedsiębiorstwa. Braci Igora i Hryhorija Surkisów, Bogdana Gubskiego, Wiktora Liacha, Walentyna Zgurskiego, Jurija Karpenko i Witkora Medwedczuka ukraińskie media nazywały klanem kijowskim. Utworzyli oni w 1992 r. przemysłowo-finansowy koncern Sławutycz. Założyciel klanu W. Zgurski w latach 1979-1989 był przewodniczącym kijowskiej administracji miejskiej, a Hrygorij Surkis w latach 1992-1994 doradzał Krawczukowi w sprawach gospodarki. Klan kijowski zajmował się sprzedażą energii elektrycznej, produktów metalurgii, ropy naftowej oraz inwestycjami w sektorze finansowym. W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych klan skupił się na zdobyciu przyczółka w elektroenergetyce. Ważną rolę odegrały później w tych wysiłkach koleżeńskie stosunki z premierem Walerijem Pustowojtenką. Jesienią 1998 r., zgodnie z rozporządzeniem premiera, zamkniętej spółce akcyjnej Ukraiński Bank Kredytowy (do jego zarządu wszedł H. Surkis) przekazano państwowe pakiety akcji (25%) regionalnych firm zajmujących się dystrybucją energii w obwodach kirowohradkim, tarnopolskim i chersońskim³⁴³. Przy czym premier zamknął oczy na rzekomo niskie zyski banku swojego protegowanego. Te działania miały charakter korupcyjny, wskutek czego do budżetu państwowego nie zaksięgowano znaczących wpływów.

Na początku 1999 r. pod kontrolą klanu kijowskiego znajdowały się już prawie wszystkie przedsiębiorstwa energetyczne Ukrainy Zachodniej, obwodów czernihowskiego i sumskiego. Prasa rosyjska oskarżała Surkisa o kontrolowanie 58% akcji Sumoblenergo, 59% Prykarpattiaoblenergo, 51% Czernihiwoblenergo. Ponadto klan kijowski miał pakiety kontrolne akcji regionalnych firm energetycznych obwodów: chersońskiego, połtawskiego, lwowskiego, tarnopolskiego i kirowohradzkiego³⁴⁴. Klan ten miał też duży wpływ na telewizję państwową UT-1, Inter, studio 1+1, kanał telewizyjny TET. Słabym natomiast jego punktem był brak kontroli nad lokalnymi władzami w Kijowie, bo w 1999 r. H. Surkis przegrał wybory. Zaplecze polityczne omawianej, nieformalnej organizacji stanowiła frakcja Ukraińskiej Socjaldemokratycznej Partii (zjednoczonej), która posiadała 34 posła w Radzie Najwyższej. W 2000 r. wiceprzewodniczącym Rady został wybrany przedstawiciel klanu kijowskiego Wiktor Medwedczuk. Stołeczny klan kijowski stał się niejako wzorcowym przykładem nowych układów ukraińskich.

³⁴² *Najbogatsi Europejczycy Europy Środkowej i Wschodniej 2004*, <https://rankingi.wprost.pl/najbogatsi-europejczycy/2004>, [dostęp 19.05.2022].

³⁴³ *Империя клана Суркис и Ко*, http://www.compromat.ru/page_9770.htm, [dostęp 19.05.2022].

³⁴⁴ Tamże.

Największy jednak potencjał gospodarczy w Ukrainie w latach 1991-2004 miał, o czym już była wielokrotnie mowa, obwód doniecki. Tam znajdowały się największe zakłady produkcyjne, wytwarzające około 25% PKB Ukrainy. Obwód doniecki zajmował także wiodącą pozycję w Ukrainie w eksporcie wytwarzanych produktów³⁴⁵. Donieccy biznesmeni Serhij Taruta i Witalij Hajduk w 1995 r. stworzyli grupę Industrialny Sojusz Donbasu, a w 1998 r. pod jej kontrolę przeszło przedsiębiorstwo metalurgiczne Azowstal. Ponadto w 2001 r. grupa nabyła Dnieprowski Zakład Rurowy i Charcyski Zakład Rurowy. Pod kontrolą grupy znajdowały się jeszcze: Zakład Koksochemiczny Ałczewkoks, Ałczewski Kombinat Metalurgiczny (częściowo), Dnieprowski Zakład Rur"³⁴⁶.

Witalij Hajduk w latach 2002-2003 był wicepremierem w rządzie W. Janukowycza, stracił jednak swe stanowisko z powodu sprzeciwu wobec planów zacieśnienia współpracy energetycznej z Rosją. Wtedy miał nawiązać kontakty z opozycją skupioną przy Juszczenko³⁴⁷. Industrialny Sojusz Donbasu konkurował z grupą biznesmenów skupioną wokół Rinata Achmetowa, w jej skład wchodził: Borys Kolesnikow, Andrij Klujew, Jefim Zwiagilskij. Oni to w 2000 r. utworzyli grupę System Kapital Menegement (SKM), którą nazywano klanem donieckim. W posiadaniu grupy SKM znalazła się większość dużych przedsiębiorstw przemysłowych regionu: Jenakijewski Zakład Metalurgiczny, Doniecki Zakład Koksochemiczny, Mariupolski Zakład Koksochemiczny, Kromatorski Zakład Metalurgiczny. Grupa kontrolowała większość ukraińskich kopalni wydobywających węgiel koksujący, a tym samym całkowicie zamykała łańcuch technologiczny: węgiel - koks - metal. Rinat Achmetow był również właścicielem klubu piłkarskiego Szachtar, głównego konkurenta Dynama Kijów w mistrzostwach Ukrainy w piłce nożnej. To był nowy element w ówczesnej grze o kapitały i władzę, wspieranie popularnej dyscypliny sportowej poprawiało prestiż, a przez rzesze kibiców mogło być odbierane jako działania proukraińskie w wymiarze międzynarodowym.

W 1997 r. usunięto Jurija Polakowa, protegowanego przez Pawła Łazarenko przewodniczącego donieckiej okręgowej administracji państwowej i mianowano na to miejsce protegowanego przez Rinata Achmetowa miejscowego polityka Wiktora Janukowycza³⁴⁸. Zaplecze polityczne klanu donieckiego w latach 1998-2001 stanowili: szef urzędu skarbowego Mikołaj Azarow, prezydent miasta Donieck Wołodymir Rybak oraz frakcja Regiony Ukrainy w

³⁴⁵ *Экономический комментарий*, Украина финансово-экономический бюллетень 1998, nr 8 (37), z 12-18.02. ,s.8. Лидирующие позиции по экспорту занимают две области Украины-Донецкая (19,8%) и Днепропетровская 19%.

³⁴⁶ *Донецкое дерби: "ИСД" против "SCM"*, <https://www.epravda.com.ua/news/2005/03/14/156655/>, [dostęp 19.05.2022].

³⁴⁷ A. Szeptycki, *Ukraina wobec Rosji. Studium zależności*, Warszawa 2013, s. 157-158.

³⁴⁸ Т. Ивженко, *Донецкий клан уверенно входит во власть*, „Независимая газета”, 2001, nr z 15.08.

Radzie Najwyższej z 20 posłami³⁴⁹. Już w 2001 r. ukraińscy komentatorzy sformułowali opinię, że następcą Kuczmy będzie przedstawiciel klanu donieckiego³⁵⁰. I rzeczywiście od czerwca 2002 r. W. Junukowycz został premierem Ukrainy. Było to jednak możliwe dzięki koncensusowi wszystkich grup oligarchicznych, a uzgodnienia w tej kwestii prowadzono niejawnie.

Drugie miejsce pod względem udziału w PKB Ukrainy zajmował obwód dnepropietrowski. Elity finansowe tego regionu nie były w stanie się zjednoczyć. Najwięksi biznesmeni Igor Kołomojski i Wiktor Pinczuk często rywalizowali ze sobą w osiągnięciu kontroli nad przedsiębiorstwami regionu³⁵¹. Do klanu dnepropietrowskiego często zaliczono również Julię Tymoszenko ze względu na jej pochodzenie. Pinczuk kontrolował dużą część przedsiębiorstw przemysłowych obwodu, w tym produkujące stale surowe, żelazostopy oraz fabryki produkujące rury dla tranzytu gaza ziemnego. Z W. Pinczukiem ściśle współpracowali szef Służby Bezpieczeństwa Ukrainy Oleksandr Derkach oraz biznesmen i polityk Sergiej Tigipko. Ci politycy w latach 2000-2002 kontrolowali frakcję Trudowaja Ukraina w Radzie Najwyższej (47 posłów), którą nieoficjalnie uważano za zaplecze parlamentarne prezydenta³⁵². W tym wyliczeniu liderów widać jak bardzo ważną rolę odrywało zaplecze polityczne klanów.

Igor Kołomojski, razem z Genadiem Bogolubowem i Oleksandrem Martynowym, utworzyli w 1992 r. grupę Privat, a ich głównym aktywem stał się Privat Bank, największy bank państwa. W latach 1994-1996 grupa Privat wykupiła od mieszkańców 1,2 mln certyfikatów (2,3% całości)³⁵³. Pierwszym aktywem, który grupa otrzymała w zamian za certyfikaty był zakład metalurgiczny w Dniepropietrowsku. Za pomocą voucherów Privat Bank wykupił również udziały w górniczych i przetwórczych zakładach im. Ordżonikidze w Krzywym Rigu oraz w marganeckiej fabryce górniczej. Pakiet kontrolny w tych przedsiębiorstwach nadal jednak należał do państwa. Grupa kontrolowała firmę Sentoza handlującą ropą naftową. Priwat poprzez podporządkowane sobie struktury posiadał duże udziały w rafinerii ropy naftowej Petrochemik Przykarpacia i największej ukraińskiej firmy wydobywania ropy naftowej Ukrnafta. Grupa Privat w 2003 r. wykupiła od państwa 42% udziałów w Ukrnaftcie, przy tym państwo zachowało pakiet kontrolny w wysokości 50% + 1 udział. Jednak dzięki schematom korupcyjnym udało się wyznaczyć na stanowisko dyrektora Ukrnafty bliskiego współpracownika I. Kołomojskiego - Igora Palicu i działalność Ukrnafty była niemal całkowicie zgodna z interesami omawianej grupy.

³⁴⁹ В. Прибыловский, *Кучмисты и безкучмисты*, „Независимая газета”, 2001, nr z 31.05.

³⁵⁰ Т. Ивженко, *Донецкий клан уверенно...*, s. 6. В последнее время в Киеве стали говорить даже о том, что, возможно, именно в Донецке "растет" будущий преемник президента.

³⁵¹ Н. Сухомозський, *Никопольський феросплавний: ситий голодного не розуміє*, „Дзеркало тижня”, 2006, nr z 17.11.

³⁵² В. Прибыловский, *Кучмисты и безкучмисты*, „Независимая Газета”, 2001, nr z 31.05.

³⁵³ Т. Приходько, *Коломойский Игорь Валерьевич*, <https://ua-rating.com/igor-kolomoisky/>, [dostęp 19.05.2022].

Inni oligarchowie również podporządkowali sobie regiony podstawowe. Dla Oleksandra Jarosławskiego takim regionem był obwód charkowski, dla Konstantina Żewago – połtawski, dla Igora Jeremiejewa – wołyński, dla Petra Poroszenko – winnicki. Petro Poroszenko w Radzie Najwyższej w 2000-2002 kierował grupą deputowanych „Solidarność”, działając raczej jako polityk, a nie biznesmen. Oligarchowie oraz ich współpracownicy z reguły byli wybierani do Rady Najwyższej na terenach, gdzie mieli swoje przedsiębiorstwa oraz częściowo kontrolowali władze obwodowe, rejonowe i lokalne. W wyborach parlamentarnych w 1998 r. Julia Tymoszenko i Pawło Łazarenko, będąc w opozycji, utworzyli partię polityczną Ogólnoukraińskie Stowarzyszenie „Gromada”, które otrzymało 4,67% głosów w skali kraju, przekraczając próg wyborczy w jedynie w dwóch obwodach: dnepropietrowskim (35,5%) i chersońskim (5,0%)³⁵⁴.

Wszyscy oligarchowie w wyborach prezydenckich w 1999 r. udzielili skutecznego wsparcia medialnego i materialnego Ł. Kuczynie, co doprowadziło do jego wygranej w II turze z liderem Komunistycznej Partii Ukrainy Piotrem Symonenko. Natomiast w wyborach parlamentarnych w 2002 r. większość oligarchów zjednoczyła się w bloku wyborczym „Za jedną Ukrainę” i była w stanie uzyskać jedynie 11,8% głosów. Z tego prawie połowę głosów zebrano w trzech obwodach: donieckim, ługańskim i charkowskim³⁵⁵. Oligarchowie często wspierali kilka partii politycznych, W. Pinczuk oficjalnie popierał blok „Za Jedyną Ukrainę”, ale w wyborach 2002 r. okazał medialne wsparcie politykom z bloku wyborczego „Zespół ozimowego pokolenia”. Ten blok nie przekroczył jednak progu wyborczego, podobnie jak i inne bloki oligarchiczne: „Kobiety za przyszłość” (2,11%), „Zieloni” (1,3%) i „Ruch za jedność” (0,16%)³⁵⁶. Pierwszym zwiastunem przybliżających się zmian było wsparcie przez Petra Poroszenko bloku opozycyjnego „Nasza Ukraina” w wyborach parlamentarnych 2002 r.

W latach 1994–1998 oligarchowie ukraińscy mieli jednak mniejszy wpływ na politykę i gospodarkę kraju niż rosyjscy wielcy biznesmeni. Na Ukrainie biznesmen nie mógł pomnażać dochodów nie mając wsparcia ze strony władzy wykonawczej. Lokalni biznesmeni byli zależni od burmistrzów lub gubernatorów, a najwięksi przedsiębiorcy od dobrej woli prezydenta lub premiera. Oligarchowie bez zgody władz nie mogli sprywatyzować dużych przedsiębiorstw, co wynikało i z późnego rozpoczęcie prywatyzacji. Zresztą główne przedsiębiorstwa na Ukrainie w latach 1994–1998 nie zostały jeszcze sprywatyzowane, oligarchowie nie byli więc tak bogaci, aby radykalnie wpływać na politykę władz krajowych.

³⁵⁴ R. Gorwat, *Ukraińskie wybory. Elekcja parlamentarna 98 a partie polityczne*, Warszawa 1998, s. 159.

³⁵⁵ *Informacja centralnej komisji wyborczej*, <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>, [dostęp 19.05.2022].

³⁵⁶ *Informacja centralnej komisji wyborczej*, <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>, [dostęp 19.05.2022].

Stało się to dopiero możliwe w latach 2000–2001, kiedy po zniknięciu dziennikarza opozycyjnego Georgija Gongadzego doszło na Ukrainie do masowych akcji pod nazwą „Ukraina bez Kuczmy”. W rezultacie prezydent stracił poparcie społeczeństwa i znalazł się również w izolacji w układach międzynarodowych. Wówczas dzięki kontroli nad mediami i ogólnej słabości władzy, oligarchowie zaczęli zwiększać swe wpływy. Ukraina pod względem wpływów oligarchów na życie polityczne w latach 2000-2002 r. stała się podobną do Rosji z lat 1997-1999 r. Można to komentować, że z opóźnieniem, ale korzystano z wzorców Federacji Rosyjskiej. Atak oligarchów na wicepremiera Julię Tymoszenko w 1999 r., a potem na premiera Wiktora Juszczenko w 2000 r. upodonił się do rozprawy ich rosyjskich odpowiedników z premierem Siergiejem Kirilenko latem 1998 r.³⁵⁷.

Wpływ oligarchów na politykę ukraińską zauważali nawet politycy zza granicy. Niemiecki deputowany Gerd Weiskirchen powiedział w wywiadzie dla Radia „Wolna Europa”: „Ukraińska demokracja jest zagrożona przez tych, którzy weszli do Parlamentu, a nie przez ludność kraju. Teraz oligarchowie próbują manipulować wolą wyborców, wywierając presję na parlamentarzystów starają się zmienić polityczną wolę wyborców za pomocą pieniędzy, co jest sprzeczne z demokratycznymi wartościami. I to budzi poważne obawy”³⁵⁸. W debacie publicznej na Ukrainie również krytykowano wpływy oligarchiczne: „Logika walki oligarchów o swoje prawa już spowodowała powstaniem nadzwyczaj specyficznej większości parlamentarnej, działalność której zagraża ostateczną dyskredytacją Rady Najwyższej, osłabieniem rządu i faktycznym wewnętrznym rozłamem władzy wykonawczej”. Tak ostro scharakteryzował polityczne procesy 2000 r. redaktor naczelny czasopisma naukowego „Polityczna Dumka” Oleksander Dergaczow³⁵⁹.

Prasa wskutek istnienia cenzury oraz utrzymywania się samocenzury mało jednak pisała wówczas o oligarchach i sposobach prowadzenia biznesu na Ukrainie. W dodatku materiały dziennikarskie nie były należycie wykorzystywane, a zbyt odważni dziennikarze mogli zapłacić życiem za zainteresowanie się czymś biznesem. Czasopismo „Dzerkalo Tyżnia”, jedno z niewielu opozycyjnych mediów w 1996-2004, mogło się ukazywać w Ukrainie tylko w ograniczonym nakładzie. Władze próbowały kontrolować je, ale nie mogły zniszczyć ze względu na opinię publiczną i reakcje Unii Europejskiej oraz Stanów Zjednoczonych. „Przedsiębiorcy bliscy władzy próbowali nas kupić, ale wyjaśniliśmy im, że kupią wiatr, ponieważ wszyscy dziennikarze od razu pójdą tworzyć nowe czasopismo. Władza zostawiła nas jako witrynę dla

³⁵⁷ T. A. Olszański, *Ukraina wobec Rosji*, „Prace OSW/CES studies”, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa listopad 2001.

³⁵⁸ *Німецькі соціал-демократи: "події в Україні виходять за рамки нормального"*, <https://www.pravda.com.ua/news/2002/06/15/2989358/>, [dostęp 19.05.2022].

³⁵⁹ *Рік боротьби всіх проти всіх*, <https://www.pravda.com.ua/news/2000/11/28/2981376/>, [dostęp 19.05.2022].

Zachodu. Tygodnik wydaje się teraz w nakładzie 42 tysięcy egzemplarzy i przy zmniejszonej objętości, rozpowszechnia się tylko w dużych miastach, władza nie uważa go za niebezpiecznego wroga ", oceniał główny redaktor Wołodymyr Mostowyj³⁶⁰.

Z reguły każda z największych grup finansowych i przemysłowych oprócz aktywów biznesowych i politycznych w postaci lojalnych frakcji lub posłów, posiadała aktywa medialne, które również odgrywały ogromną rolę polityczną na Ukrainie w latach 1994–2004. Przedstawiciel klanu dnepropietrowskiego Leonid Derkach, nie mając znaczących aktywów przemysłowych, posiadał bezpośrednio lub pośrednio wiele wpływowych mediów. Najbardziej popularny kanał telewizyjny „Ukraina” był kontrolowany przez Rinata Achmetowa. Podobnie gazeta „Segodnia”. Kanały ICTV, STB i Kanał Nowy znajdowały się pod wpływem Wiktora Pinczuka³⁶¹. Jedyne opozycyjne kanały w latach 2002–2004 - 5 kanał należał do Piotra Poroszenko. Oligarchowie wykorzystywali media do osiągnięcia swoich celów politycznych i biznesowych. Zdarzały się przypadki, gdy przedstawiciele partii politycznych umieszczali osoby z rekomendacji oligarchy na swoich listach wyborczych i z tego tytułu mieli możliwość wypowiedziania się na antenie danego kanału telewizyjnego, radia oraz na stronach gazet, które znajdowały się pod kontrolą oligarchy. Grupy finansowe i przemysłowe miały również wpływ na media regionalne, szczególnie tam, gdzie znajdowały się ich przedsiębiorstwa.

Oligarchowie kontrolowali nie tylko media, także organy władzy państwowej, które powinni ich kontrolować. Tak do składu prezydenckiej części Rady Narodowej do spraw Telewizji i Radiofonii weszły osoby afiliowane z oligarchami. Wśród nich był prezes firmy Tawryjskie Gry Mykoła Bahrajew (organizator pijarowskiej kampanii Kuczmy podczas wyborów prezydenckich), dyrektor generalny teleradiokompanii ICTV (należała do W. Pinczuka) Jurij Płaksiuk. Również człowiekiem Pinczuka w Radzie Narodowej był prezes „Telewizji ulicznej” Mykyta Poturajew. Przedstawicielem O. Wolkowa stał się dyrektor generalny studia "Wesy", Wiktor Leszyk, zaś z klanem kijowskim był związany Jurij Pokalczuk³⁶². Rada Narodowa do spraw Telewizji i Radiofonii to model pokazujący, jak funkcjonowała Ukraina w latach 1999–2004, czyli – ujmując skrótowo - pozorna demokracja oparta na konsensusie władzy wykonawczej i największych grup oligarchicznych.

Ukraińscy biznesmeni otwierali własne banki, które były wykorzystywane również do finansowania działalności własnych firm. Na przykład Igor Kolomojski utworzył PrivatBank, Rinat Achmetow - Dongorbank, Wiktor Pinczuk – Kredyt Dnipro Bank, Dmitro Firtasz – Bank

³⁶⁰ *Опозиція в Україні знову може говорити*, <https://www.pravda.com.ua/news/2001/05/22/2982683/>, [dostęp 19.05.2022].

³⁶¹ *Мердок по-українски*, <https://detector.media/community/article/3230/2004-05-11-merdok-po-ukraynsky/>, [dostęp 19.05.2022].

³⁶² *Група каналу ICTV контролює роботу Нацсовета* *Письмо члена Нацсовета к совести ее руководителя*, <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2001/03/21/4361395/>, [dostęp 19.05.2022].

Nadra, Kościantyn Żewago –Bank Finansy i kredyt, Oleh Bachmatiuk - Bank Inicjatywa finansowa, Poroszenko – bank Mrija. Kontrola nad przedsiębiorstwami przemysłowymi i władzą lokalną, systemem finansowym i bankowym, największymi mediami, wpływ na władzę wykonawczą i ustawodawczą sprawiły, że klany oligarchiczne stały się głównym graczem w polityce gospodarczej kraju, uczestniczyły w formowaniu polityki zagranicznej i wewnętrznej. Utworzenie systemu oligarchicznego było zabezpieczeniem dla powstania autorytaryzmu, natomiast utrudniało przeprowadzenie reform, przyciągnięcie inwestycji zagranicznych oraz integrowanie Ukrainy z Europą.

Kanadyjski ekonomista ukraińskiego pochodzenia Bogdan Gawriliszyn, który w latach 1991–1992 pracował jako wicepremier oraz minister finansów Ukrainy, negatywnie ocenił rolę oligarchów: „W rzeczywistości mogą oni stać się tak potężni, by w zмовie przejąć panowanie nad państwem w sensie faktycznej kontroli nad polityką, a nawet ustalania wyników wyborów.”³⁶³. Politolog Mikoła Michalczenko widział jednak również pozytywne cechy w istnieniu systemu oligarchicznego: „Klany oligarchiczne muszą bronić interesów narodowych, ponieważ to są «ich» interesy, one panują nie tylko nad gospodarką, ale nad całym krajem”³⁶⁴.

Leonid Kuczma śledził, żeby kapitał dzielił się równomiernie między klanami. „Argumenty i fakty” przytoczyły wypowiedź jednego z asystentów oligarchy W. Pinczuka: "On [Kuczma] precyzyjnie trzymał bilans: jeżeli dwie z trzech fabryk żelazostopów ma Kołomojski, trzecia musi należeć do Pinczuka. I tak we wszystkich strefach, żadnych monopoli, żadnych sytuacji wyjątkowych”³⁶⁵. Ekonomista Oleksandr Paschawer również uważał, że Kuczma stwarzał konkurencję pomiędzy grupami oligarchicznymi: „W kraju, zgodnie z lokalną nomenklaturą zaczęły powstawać regionalne centra władzy. Podstawowe były na wschodzie. Klany zaczęły się formować wokół nich. Kuczma nie mógł samodzielnie przeciwstawić się temu. Ale stopniowo udało mu się stworzyć konkurencję między nimi i nie pozwolić żadnemu z nich przejąć władzy, a on sam stał się arbitrem między nimi”³⁶⁶.

Uważa się, że Ł. Kuczma w latach 1999-2002 zbudował system, który można nazwać oligarchicznym konsensusem: premierem i pierwszym wicepremierem został przedstawiciel donieckiego klanu, szefem administracji prezydenta człowiek z klanu kijowskiego, przewodniczącym Narodowego Banku Ukrainy przedstawiciel klanu dnepropietrowskiego. Kluczowe instytucje państwowe na Ukrainie w 2000-2004 r. były pod kontrolą trzech osób związanych z głównymi klanami: premiera Wiktora Janukowycza, szefa administracji

³⁶³ В. Смолій, *25 років...*, s. 234.

³⁶⁴ М. Михальченко, *Кланово-олигархічний режим: негативи і позитиви функціонування*, „Наукові записки 2010”. nr 5 (49), s. 91.

³⁶⁵ А. Степанов, *20 лет спустя: чем запомнилась эпоха Кучмы*, „Аргументы и Факты” 2014, nr 28, z 15.07.

³⁶⁶ А. Хрусталева, К. Казючиц, *Чужих не нужно. Как олигархи сформировали Украину*, „Корреспондент”, 2016, nr z 15.07.

prezydenta Wiktora Medwedczuka i szefa Narodowego Banku Ukrainy Serhija Tihipki. Osoby te kontrolowały także (miały do dyspozycji) znaczną część deputowanych Rady Najwyższej, a tym samym mogły wpływać na władzę ustawodawczą.

Jednocześnie, w przypadku konfliktu z prezydentem, oligarcha szybko tracił zarówno aktywa gospodarcze, jak i wpływy polityczne, czego najbardziej uderzającym przykładem były losy Julii Tymoszenko i Pawła Łazarenko. Na początku lat dziewięćdziesiątych, będąc kierownikiem dnipropietrowskiej administracji obwodowej, Łazarenko był właścicielem albo kontrolował liczne przedsiębiorstwa w obwodzie. Kuczma wiedział o sukcesach Łazarenki w polityce oraz biznesie, kiedy powoływał go na stanowisko pierwszego wicepremiera w 1995 r. i premiera w 1996 r. Kuczma i Łazarenko byli bliskimi kolegami i partnerami dopóki Łazarenko nie ujawnił swoich ambicji politycznych oraz nie wykazał chęci udziału w wyborach prezydenckich 1999 r. Po dymisji Łazarenko w 1997 r., w Stanach Zjednoczonych oraz w Szwajcarii doszło do kilkanastu spraw kryminalnych przeciwko P. Łazarenko. W grudniu 1998 r. on został zatrzymany przez władze Szwajcarii przy przekroczeniu granicy na podstawie paszportu obywatela Panamy³⁶⁷. W Stanach Zjednoczonych byłego premiera oficjalnie oskarżono o *pranie* 114 mln USD; łącznie o osiem przypadków *prania* pieniędzy i 23 przypadki wywozu nielegalnie zdobytych majątków³⁶⁸.

Sprawa P. Łazarenki była szeroko opisywana w prasie, opinia publiczna oskarżała Kucznię o mianowaniu tak skorumpowanego polityka na liczne stanowiska, co negatywnie wpływało na ocenę prezydenta w kraju i za granicą. Kuczma z kolei podłączał na potrzeby opinii publicznej Julię Tymoszenko do Pawła Łazarenki, ponieważ Tymoszenko w 2000 r. stała się jednym z najpotężniejszych rywali prezydenta. Julia żądając dymisji Kuczmy, deoligarchizacji oraz zwalczania korupcji politycznej budowała swoją, bardzo nietypową karierę polityczną. Przechodząc do władzy z wielkiego biznesu utrzymywała nadal kontakty z przedstawicielami tego środowiska, dysponowała dużą wiedzą o oligarchicznych schematach korupcyjnych. To samo można powiedzieć o Petre Poroszenko oraz Witalije Hajdukie. Juchym Zviahilski, tak samo jak Anatolij Kinach, przed rozpoczęciem kariery politycznej pracowali w państwowych przedsiębiorstwach przemysłowych.

Na Ukrainie w 1991-2004 r. polityka splątała się z biznesem, systemem sądowym oraz kontrolą nad mediami, a związki rodzinne i znajomości dawały możliwości szybkiego awansu. W latach 1999-2002 pojawiły się pierwsze objawy podziału najważniejszych sektorów gospodarki ukraińskiej i władzy politycznej pomiędzy klanami oligarchicznymi, a po wybraniu premierem Wiktora Janukowycza te tendencje stały się oczywistymi dla społeczeństwa. To

³⁶⁷Отдел преступности, *Арестован Лазаренко*, „Коммерсант” 1998, nr 227, z 4.12.

³⁶⁸ В. Соловьёв, *Павел Лазаренко отмывает срок*, „Коммерсант” 2006, nr 158 z 28.08..

wszystko, wraz z początkiem formowania klasy średniej, zaowocowało krytyką społeczną zmian zachodzących na Ukrainie. Postępowała aktywizacja społeczeństwa, co doprowadziło do Rewolucji Pomarańczowej.

Rozdział IV.

Polityka międzynarodowa Ukrainy w latach 1991-1994. Wzmacnianie niepodległości i wyrzeczenie się broni jądrowej.

Ogólnoukraińskie referendum 1 grudnia 1991 r. i wybory pierwszego prezydenta Ukrainy wywarły istotny wpływ na sytuację polityczną w Europie. Bez Ukrainy procesy integracyjne na terenach ZSRR nie mogły się dokonać, a likwidacja państwa stawała się tylko kwestią czasu. Ukraina, zdaniem Z. Brzezińskiego, to „... nowa, niezwykle ważna przestrzeń na euroazjatyckiej szachownicy. Jej znaczenie nie wynika z posiadanej potęgi czy ambicji, lecz z ważnego położenia geograficznego i skutków jego potencjalnej niestabilności dla zachowań graczy geostrategicznych”³⁶⁹. Jeśli Ugoda Perejasławska przyczyniła się do przyspieszenia upadku Rzeczypospolitej oraz wzmocnienia Cesarstwa Moskiewskiego (od 1721 r. Imperium Rosyjskiego), to Ugoda Białowieska znacznie osłabiła potencjał gospodarczy i militarny Rosji, jako następcy Związku Radzieckiego. Potwierdziła się opinia cytowanego Z. Brzezińskiego: „Ukraina jako państwo – poprzez swe suwerenne istnienie – może przyczynić się do transformacji Rosji. Rosja tracąc kontrolę nad Ukrainą, przestaje być de facto imperium euroazjatyckim”³⁷⁰.

Dodać trzeba, że strategiczną rolę Ukrainy doceniały Federacja Rosyjska i Stany Zjednoczone, natomiast nie w pełni uświadamiały ją sobie chyba władze Ukrainy, co spowodowało szereg błędnych decyzji Kijowa w latach 1991-1994. Może wynikało to z

³⁶⁹ Z. Brzeziński, *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998, s. 49-50.

³⁷⁰ Tamże, s. 56.

szybkiego tempa rozpadu ZSRR w wyniku zaskakujących zachowań Borysa Jelcyna. A może i z konieczności pilnego rozwiązywania licznych problemów wewnętrzny

1. Polityka zagraniczna Ukrainy w latach 1991-2004 r.

Pierwszym krokiem po potwierdzeniu w referendum Deklaracji Niepodległości Ukrainy było przyjęcie 5 grudnia 1991 r. apelu Rady Najwyższej RB do narodów i parlamentów świata. Znalazło się w nim stwierdzenie: „Traktat z 1922 r.³⁷¹ Ukraina uważa za nieistniejący. Ukraina buduje demokratyczne państwo, którego nadrzędnym celem jest ochrona praw i wolności człowieka (...). Chcąc zapewnić dobrobyt i warunki do swobodnej pracy w swobodnym państwie, niepodległa Ukraina uznaje równouprawnienie wszystkich form własności i gwarancję inwestycji z zagranicy”³⁷². Z taką pozycją Ukrainy dalsze istnienie ZSRR było niemożliwe, co przywódcy Ukrainy, Federacji Rosyjskiej i Republiki Białorusi potwierdzili w Wiskulach w dniach 8-9 grudnia 1991 r.

Retoryka Umowy Białowieskiej była podobna do oświadczenia Rady Najwyższej z 5 grudnia. W pierwszym akapicie tego dokumentu potwierdzono: „My, Republika Białoruś, Federacja Rosyjska, Ukraina jako państwa założycielskie Związku SRR, które podpisały traktat sojuszniczy z 1922 r. stwierdzamy, że Związek SRR jako podmiot prawa międzynarodowego i rzeczywistość geopolityczna przestaje istnieć”. W tym samym dokumencie ogłoszono powstanie Wspólnoty Niepodległych Państw.

Następnym krokiem dla funkcjonowania państwa demokratycznego stało się przyjęcie 10 grudnia ustawy: „O działaniu umów międzynarodowych na terytorium Ukrainy”³⁷³. Zgodnie z nią ratyfikowane traktaty międzynarodowe stawały się częścią ustawodawstwa Ukrainy. Kolejna ważna decyzja miała miejsce 11 grudnia, kiedy Rada Najwyższa zdecydowała się na nawiązanie stosunków dyplomatycznych z państwami WNP. Tak został stworzony mechanizm rozwiązywania kontrowersji, które pojawiły się w okresie *pierestrojki* między byłymi republikami ZSRR, a wówczas już niepodległymi państwami. Zaczynając od 1991 r. istniały dwie diametralnie przeciwstawne ideologie, które zostały zapisane w postaci dwóch formuł istnienia WNP. Pierwsza jako „cywilizowane rozstanie” byłych republik radzieckich i koncepcję tę wspierała Ukraina, druga zaś jako pośrednia forma przyszłego, odnowionego państwa, co forsowała Rosja³⁷⁴.

³⁷¹ W dokumencie chodzi o traktat o utworzeniu Związku Radzieckiego w 1922 r.

³⁷² *Звернення Верховної Ради України до парламентів і народів світу*, „Відомості Верховної Ради України”, 1992, nr 8, s. 199.

³⁷³ *Закон України. Про дію міжнародних договорів на території України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-12#Text>, [dostęp 19.05.2022].

³⁷⁴ С.Кульчицкий, *Новітній Український державотворчий процес*, Київ 2004, s. 60-61.

Ukraińscy przywódcy negatywnie odnosili się do wszelkich form pogłębiania integracji w przestrzeni postradzieckiej i blokowali inicjatywy, które ograniczały suwerenność ich kraju. Prezydent Krawczuk odmawiał podpisania Porozumień Białowieskich do czasu, gdy pojawiało się słowo Unia i nalegał na mniej wiążące sformułowanie niż słowo Wspólnota. Kolejnym krokiem do potwierdzenia państwowej niepodległości kraju było przyjęcie przez Radę Najwyższą 20 grudnia 1991 r. oświadczenia „W sprawie podpisania przez Ukrainę umowy o utworzenie Wspólnoty Niepodległych Państw”³⁷⁵. Podkreślono w nim, że Ukraina jest przeciwna tworzeniu organów administracji WNP, które mogłyby ograniczać prowadzenie niezależnej polityki zagranicznej. Osobno została przyjęta klauzula o granicy państwowej z Rosją. Zawierała ona następującą definicję: „Granica między Ukrainą – z jednej strony, a Rosją i Białorusią z drugiej, jest granicą państwową Ukrainy. Linia granicy państwowej z Rosją, określona w traktacie z 1990 r., pozostaje bez zmian pomimo tego, czy Ukraina jest stroną traktatu, czy nie”. W latach 1992-1993 w WNP przyjęto ponad 400 różnych traktatów, porozumień i dyrektyw, z których ukraińskie kierownictwo ratyfikowało i zobowiązało się wypełnić tylko około połowy³⁷⁶. Między innymi Ukraina nie ratyfikowała aktu o powołaniu międzypaństwowego komitetu gospodarczego, pierwszego organu wykonawczego WNP o kompetencjach ponadnarodowych.

Wśród członków Wspólnoty Niepodległych Państw Ukraina była pierwszym krajem, który przystąpił do formowania niezależnych sił zbrojnych, ponieważ własną armię uznawano za niezbędny atrybut państwowości. W momencie ogłoszenia niepodległości Ukrainy na jej terytorium istniały trzy okręgi wojskowe utworzone głównie z woli Moskwy: kijowski, przykarpacki i odeski. Łączna liczba stacjonujących w nich żołnierzy i oficerów wynosiła około 780 tys., zatem znacznie więcej niż w jakimkolwiek innym kraju europejskim³⁷⁷. W 1993 r. Ukraina zrezygnowała z udziału w systemie bezpieczeństwa zbiorowego WNP. Na propozycję naczelnego dowódcy marszałka Jewgienija Szaposznikowa w sprawie struktury Głównego Dowództwa Sił Zbrojnych WNP, minister obrony Ukrainy Konstantyn Morozow w liście z 6 czerwca 1992 r. udzielił odpowiedzi odmownej. Podkreślił, że „w tej chwili faktycznie nie ma zorganizowanych sił WNP, a strategiczne siły jądrowe są pod kontrolą administracją władz państwowych Ukrainy”. Jego zdaniem udział przedstawicieli Ukrainy w Połączonych Siłach Zbrojnych WNP był bezcelowy, a głównym zadaniem tej struktury powinno być cywilizowane i prawne rozwiązywanie problemów związanych z tworzeniem sił zbrojnych w poszczególnych

³⁷⁵ Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про співдружність незалежних держав, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 13, s. 180.

³⁷⁶ В. Смолій, *Історія України. Нове бачення*, Київ 1996, s. 430.

³⁷⁷ В. Литвин. *Україна на межі...*, s. 106.

krajach członkowskich³⁷⁸. W liście do prezydenta Krawczuka minister Morozow napisał, że „propozycja marszałka Jewgienija Szaposznikowa dotycząca możliwości utworzenia zarządzania nawigacyjno-geograficznego WNP na Morzu Czarnym jest niecelowa, ponieważ takie struktury mogą dyktować swoje warunki Ukrainie i ograniczać jej suwerenność na swoich terytoriach”³⁷⁹.

Ukraina wolała budować stosunki dwustronne z krajami WNP, zwłaszcza z tymi - i w tych kwestiach - które przynajmniej ad hoc stawiały opór Moskwie. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na porozumienie wojskowe z Mołdawią oraz traktat dwustronny z Gruzją zawarty w 1993 roku. Jednocześnie podczas konfliktu zbrojnego w Gruzji między zwolennikami prezydenta Zwiada Gamsachurdii a prorosyjską Radą Wojskową, prezydent Krawczuk nie zablokował użycia Floty Czarnomorskiej. Z prośbą o zakazanie Flocie Czarnomorskiej udziału w konflikcie 10 listopada 1993 r. wystąpiła szefowa sekretariatu Kongresu Ukraińskich Nacjonalistów Jarosława Stečko: „Ukraina nie powinna ingerować w wewnętrzne sprawy narodu gruzińskiego. Zwłaszcza, że Zwiad Gamsachurdia został legalnie wybrany przez większość wyborców. Prosimy, panie prezydencie, o wycofanie zgody na udział Floty Czarnomorskiej, która składa się z wielu obywateli Ukrainy, w gruzińskim konflikcie³⁸⁰”. Ten apel pozostał bez odpowiedzi, co nie zostało dobrze przyjęte przez większość ukraińskich ugrupowań politycznych. Relacje z państwami WNP istniały ze względu na wspólną przeszłość w ramach ZSRR oraz znajomości osobiste i wyrobione nawyki,

Kardynalne zmiany w 1991 r. przyczyniły się do rozpoczęcia ruchu na rzecz autokefalii Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej (UCP). Na soborze lokalnym UCP w Kijowie w dniach 1-3 listopada 1991 r. metropolita Filaret (Mychajło Antonowycz Denisenko) zaproponował wystąpienie do patriarchy moskiewskiego o autokefalię. Po jej uzyskaniu byłaby szansa na zjednoczenie prawosławia na Ukrainie, bo taki warunek postawiła Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna (UACP)³⁸¹. Jednak wniosek Filareta został odrzucony na Soborze Biskupów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, który obradował w Moskwie od 31 marca do 5 kwietnia 1992 r. Filareta oskarżano o tendencje autorytarne oraz wykorzystanie samodzielności UPC dla wzmocnienia władzy osobistej. Na prośbę patriarchy Moskwy i całej Rusi Aleksija II metropolita Filaret musiał obiecać, że złoży rezygnację ze stanowiska i zwoła sobór biskupów, który dokona wyboru jego następcy. Po powrocie na Ukrainę Filaret odmówił realizacji tych posunięć i rozpoczął działania na rzecz autokefalii Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej. Z kolei z inicjatywy prorosyjsko nastawionych biskupów 30 kwietnia w Żytomierze Filaret został zdjęty ze stanowiska metropolita kijowskiego i zastąpiony przez Wołodymira (Sabodana). Filaret nie

³⁷⁸ ЦДАВО, фонд 3P5233, опис 1, справа 12, s. 198-199.

³⁷⁹ ЦДАВО, фонд 3P5233, опис 1, справа 12, s. 203-204.

³⁸⁰ ЦДАВО, фонд P-2, опис 1, справа 203, s. 79.

³⁸¹ A. Kozyrska, *Pluralizm wyznaniowy a integracja Narodu Ukraińskiego po 1991 roku*, Toruń 2014, s.167.

zamierzał zrezygnować, 25-26 czerwca w Kijowie odbył się Wszuchukraiński Sobór Prawosławny, podczas którego doszło do zjednoczenia części parafii UCP i UACP. Sobór ten był wspierany przez władze państwowe i osobiście przez Ł. Krawczuka, który uważał że niepodległy kraj powinien mieć niepodległą Cerkiew. Sprawa miała ciąg dalszy, Filaret nosił tytuł Patriarchy Kijowskiego i całej Rusi-Ukrainy, przeciwko czemu protestowały inne Kościoły prawosławne, a pozytywne stanowisko zajął patriarcha Konstantynopolu.

Bardzo ważnym zadaniem władzy ukraińskiej było nawiązanie kontaktów dyplomatycznych z innymi krajami. Pierwszym państwem, które uznało 2 grudnia 1991 r. niepodległość Ukrainy była Rzeczypospolita Polska. Tego samego dnia premier Kanady B. Małruni ogłosił, że również jego kraj uznaje Ukrainę za niepodległe państwo. 4 grudnia podobnie postąpiła Litwa i Łotwa, następnego dnia Rosja i Bułgaria. W ciągu miesiąca niepodległość Ukrainy uznało 66 państw³⁸². Najważniejsze znaczenie miało uznanie niepodległej Ukrainy przez członków Rady Bezpieczeństwa ONZ: Chiny, Francję, Wielką Brytanię, Rosję i Stany Zjednoczone, które uczyniły to 26 grudnia 1991 r., a do nawiązania stosunków dyplomatycznych doszło w dniu 3 stycznia 1992 r. Tak spóźniona decyzja mogła wynikać z zobowiązań poczynionych między prezydentem Georgem W. Bushem a Michaiłem Gorbaczowem, ponieważ decyzja o uznaniu niepodległości Ukrainy została opublikowana przez władze USA niemal jednocześnie z formalną abdykacją prezydenta ZSRR. Rząd Chińskiej Republiki Ludowej i rząd Ukrainy postanowiły nawiązać stosunki dyplomatyczne 4 stycznia 1992 roku. Towarzyszyła temu spólna deklaracja deklaracja Kijowa i Pekina: „Rząd Ukrainy uznaje stanowisko Chińskiej Republiki Ludowej w sprawie zachowania integralności terytorialnej Chin, ustanowi i utrzyma stosunki tylko z rządem Chińskiej Republiki Ludowej, który jest jedynym legalnym rządem Chin. Rząd Chińskiej Republiki Ludowej szanuje integralność terytorialną Ukrainy”³⁸³. Wykluczono w ten sposób możliwość współpracy Ukrainy z Tajwanem.

Wspólnota Europejska 2 grudnia 1991 r. wydała oświadczenie potwierdzające demokratyczny charakter wyborów prezydenckich i przebieg referendum na Ukrainie. Miało to istotne znaczenie, bo warunkiem uznania przez Wspólnotę Europejską niezależności członków WNP oraz nawiązania współpracy z nimi było potwierdzenie stanu praworządności i demokracji w tych państwach. Do pierwszego oficjalnego kontaktu pomiędzy Ukrainą a Wspólnotą Europejską doszło w trakcie wizyty Ł. Krawczuka w Brukseli 14 września 1992 r. Miało wówczas miejsce spotkanie z przewodniczącym Komisji Europejskiej Jacquesem Delorsem, w

³⁸² O. Galenko, *Нариси з історії дипломатії України*, Київ 2001, s. 623.

³⁸³ *Спільне Комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Китайською Народною Республікою і Україною*, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156_006#Text, [dostęp 19.05.2022].

trakcie którego strony zadeklarowały aktywizację kontaktów i chęć dalszej współpracy³⁸⁴. Kolejnym krokiem stało się podpisanie 14 czerwca 1994 r. umowy o współpracy pomiędzy Wspólnotą Europejską a Ukrainą³⁸⁵. Umowa zawierała ogólne postanowienia, które wymagały skonkretyzowania w poszczególnych kwestiach. Najważniejsze jednak, że rozpoczął się proces integracji Ukrainy ze zjednoczoną Europą.

Republika Federalna Niemiec uznała niepodległość Ukrainy 26 grudnia 1991 r., a stosunki dyplomatyczne między oboma krajami nawiązano 17 stycznia 1992. Współpraca na linii Kijów - Berlin była traktowana przez kierownictwo ukraińskie jako jeden z najważniejszych kierunków polityki zagranicznej. Jednak oficjalnie Niemcy w stosunkach z byłymi republikami radzieckimi uznawały za priorytetowe stosunki z Rosją. Brak wspólnej granicy i słaby potencjał gospodarczy Ukrainy powodował, że Berlin nie przykładał należytej uwagi do relacji z Kijowem³⁸⁶. Możliwe, że wpływ na taką postawę Niemiec miały i doświadczenia z okresu I oraz II wojny światowej. Charakterystyczne, że jeszcze na początku stycznia 1992 r. szef oddziału ambasady rosyjskiej w Berlinie A. Maksymiczew powątpiewał, czy Ukraina będzie współdziałać na poziomie dyplomatycznym z RFN niezależnie od Federacji Rosyjskiej³⁸⁷. Jednak sytuacja stopniowo się zmieniła, co potwierdziła wspólna deklaracja podpisana dopiero w czerwcu 1993 r., Niemcy zobowiązały się do udzielenia Ukrainie pomocy w wypełnianiu jej zobowiązań rozbrojeniowych, poszerzeniu współpracy politycznej i gospodarczej³⁸⁸.

Republika Turecka wraz z Republiką Federalną Niemiec były najważniejszymi partnerami gospodarczymi Ukrainy poza WNP. Ważnym wydarzeniem stała się pierwsza oficjalna wizyta Ł. Krawczuka w Ankarze w maju 1992 r. i podpisanie „Traktatu o przyjaźni i współpracy między Ukrainą a Republiką Turecką” oraz protokołu o kooperacji gospodarczej³⁸⁹. W konsekwencji Ukraina mogła stać się głównym sojusznikiem Turcji we wschodniej części basenu Morza Czarnego, zastępując w tej roli Rosję. Bohdan Serhejczuk uważał to za realne, bo Kijów wykazał chęć utrzymania pokoju i bezpieczeństwa w regionie, co było zgodne z interesami narodowymi Ankary³⁹⁰. Republika Turecka już w 1992 r. uważała Ukrainę za główną

³⁸⁴ Інформація редакції, *Перебування у Бельгії з офіційним візитом Президента України Л.Кравчука*, „Урядовий Кур’єр” 1992, nr 38, s. 4.

³⁸⁵ *Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между ЕС и Украиной 1994 г.*, <https://eulaw.edu.ru/spisok-dokumentov-po-pravu-evropejskogo-soyuza/soglashenie-o-partnerstve-i-sotrudnichestve-mezhdu-es-i-ukrainoj-1994-g/>, [dostęp 19.05.2022].

³⁸⁶ J. Marusiak, *Stosunki Ukrainy z Niemcami*. [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, red. M. Pietras i T. Kapuśniak, Lublin 2007, s. 245.

³⁸⁷ A. Maksymyshev, *Noch freie Zimmer im «Russischen Haus»*, „Tageszeitung”, 1992, nr z 4.01.

³⁸⁸ *Спільна декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччина. 9 червня 1993 року*, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_012#Text, [dostęp 19.05.2022].

³⁸⁹ *Постанова Верховної Ради України. Про ратифікацію Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою*, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 33, s. 614.

³⁹⁰ Б. Сергийчук, В. Сергийчук, *На межах двох світів*, Київ 2012, s. 299.

przeciwagę Rosji w regionie, rozumiejąc jej znaczenie strategiczne. Można to uznać za kontynuacją polityki Imperium Osmańskiego z XVI-XVIII w.

Umowę o dobrosąsiedztwie i przyjaźni z Rzeczpospolitą Polską Ukraina zawarła 18 maja 1992 r.³⁹¹. W dokumencie strony zgodziły się uznać istniejące granice, uzgodniły kontakty polityczne i handlowo-gospodarcze, współpracę w zakresie bezpieczeństwa regionalnego. W dokumencie określono, że w przypadku konfliktu ze stroną trzecią, agresor nie otrzyma pomocy od uczestnika umowy. Podpisanie dokumentu świadczyło nie tylko o rozumieniu wspólnych interesów, ale również o przewyciężeniu uprzedzeń historycznych. Tak więc w 1992 r. Ukraina dopięła podpisanie traktatów o współpracy z wszystkimi państwami, które w minionych wiekach utrudniały jej, lub uniemożliwiały uzyskanie samodzielności. Neutralność, przewidywalność i unikanie konfliktów stały się najważniejszymi cechami polityki zagranicznej Ukrainy w latach 1991-1994. Traktaty o partnerstwie i współpracy wzmacniały integralność terytorialną, ale i zwiększały szansę na otrzymanie pomocy z zewnątrz.

Wszystkie posunięcia Ukrainy miały na celu stworzenia przeciwwagi wobec wpływów Moskwy na terenie byłych państw Układu Warszawskiego i państw WNP. Wiceminister spraw zagranicznych Ukrainy B. Tarasiuk napisał we wrześniu 1994 r.: „Imperialne ambicje, manifestowane na różne sposoby, są największym zagrożeniem regionalnym”³⁹². Co więcej, podczas wizyty w kwaterze głównej NATO we wrześniu 1993 r. ukraiński minister spraw zagranicznych A. Zlenko stwierdził, że jego kraj pozytywnie odbiera zamiar rozszerzania NATO na wschód i ma nadzieję, że proces ten nie zatrzyma się na zachodniej granicy z Ukrainą³⁹³. Przewodniczący Komisji Rady Najwyższej ds. Stosunków Międzynarodowych Dmytro Pawlyczko uznał w 1992 r., że tylko z Rosji może pojawić się niebezpieczeństwo dla niepodległości Ukrainy³⁹⁴. Ten punkt widzenia wspierał również minister Obrony Narodowej Ukrainy Konstantyn Morozow. Pomimo tak wielu traktatów, deklaracji i zapewnień płynących z Zachodu, w latach 1991-1994 r. możliwość wojny rosyjsko-ukraińskiej była ważnym tematem krajowej debaty publicznej.

W deklaracji z 1990 r. Ukraina ogłosiła, że chce uzyskać status państwa bez broni atomowej, ale w kraju nadal znajdował się trzeci co do wielkości na świecie arsenał nuklearny. W 1991 r. przetrzymywano 220 strategicznych nośników środków atomowych, w tym 176 międzykontynentalnych pocisków balistycznych z 1240 głowicami i 44 ciężkie bombowce

³⁹¹ *Traktat o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy z dnia 18 maja 1992 r.* „Dziennik Ustaw”, 1993, nr 125, poz. 573.

³⁹² Б. Тарасюк. *Небезпеки та дестабілізуючі чинники в Центральній та Східній Європі*, „Політична думка” 1994, nr 2, s. 94.

³⁹³ Van Ham P, *Ukraine, Russia and European Security: Implications for Western Policy* // Institute for Security Studies, WEU. Paris, 1994, s. 48.

³⁹⁴ Д. Павличко, *Повернення до Європи. Про зовнішню політику України*, „Голос України” 1992, nr z 12.09.

wyposażone w ponad tysiąc pocisków jądrowych³⁹⁵. Społeczność międzynarodowa miała do wyboru dwie opcje: wsparcie Ukrainy i jej potencjału nuklearnego jako ewentualnej przeciwwagi Federacji Rosyjskiej, lub wywieranie presji na Ukrainę w celu jej denuklearyzacji. Obawa przed rozpowszechnieniem broni nuklearnej spowodowała, że Stany Zjednoczone zdecydowały się na poparcie dążeń Federacji Rosyjskiej do przyjęcia kontroli nad ukraińskim arsenałem atomowym³⁹⁶. W tej sytuacji władze ukraińskie znalazły się w niekomfortowej sytuacji wobec wspólnego stanowiska Moskwy i Waszyngtonu.

Zdaniem polskiego badacza Macieja Olchawa dla Rosji ważne było, by jej nowi sąsiedzi zrezygnowali z broni nuklearnej, a Moskwa odzyskała kontrolę nad całym byłym radzieckim arsenałem jądrowym. Z kolei dla Stanów Zjednoczonych denuklearyzacja Ukrainy stanowiła ważny element polityki zabezpieczenia bezpieczeństwa globalnego³⁹⁷. Zdaniem Wołodymira Horbulina, sekretarza Rady Bezpieczeństwa Narodowego Ukrainy, Kijów na początku lat dziewięćdziesiątych nie mógł sobie pozwolić na utrzymanie arsenału nuklearnego. Nie tylko jednak czynniki międzynarodowe i polityczne spowodowały przyjęcie przez ówczesne ukraińskie kierownictwo strategicznej decyzji o rezygnacji z broni jądrowej. Główna siła uderzeniowa, jaką stanowiło 46 międzykontynentalnych pocisków balistycznych, po 10 głowic każda, mogła razić na odległość ponad 10 tys. km. To oznaczało, że Kijów potencjalnie mógł szantażować Stany Zjednoczone, które udzieliły przecież bardzo ważnego, międzynarodowego wsparcia ukraińskiej państwowości i niepodległości.

Paradoksalnie i Stany Zjednoczone, i Rosja zdecydowanie chciały widzieć Ukrainę, jako państwo wolne od broni nuklearnej i obiecały zapewnić jej międzynarodowe gwarancje bezpieczeństwa. Oba mocarstwa kierowały się odmiennymi przesłankami, ale zgadzały się co do decyzji finalnej. Kijów zaś rozumiał, że „odrzućcie takiego scenariusza oczywiście szybko doprowadziłoby do międzynarodowej izolacji Ukrainy”³⁹⁸.

W dniach 5-11 maja 1992 r. odbyła się pierwsza oficjalna wizyta prezydenta Ł. Krawczuka w Stanach Zjednoczonych. Ratyfikowano wówczas wiele dokumentów, w szczególności deklarację polityczną i protokół ustaleń dotyczący współpracy między rządami obu państw. W latach 1992-1994 odbyły się dwa spotkania pomiędzy Ł. Krawczukiem i G. Bushem oraz dwa z udziałem Ł. Krawczuka i B. Clintona, co świadczyło o znaczeniu wzajemnych relacji i chęci rozwiązywania przez USA kwestii broni atomowej. We wspólnym oświadczeniu ze spotkania 4 marca 1994 r. znalazły się postanowienia o gwarancjach dla

³⁹⁵ В. Горбулин, *Мій шлях у Задзеркаллі*, Київ 2019, s. 236.

³⁹⁶ Т. Капуśniак, *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimniej wojnie*, Warszawa-Lublin 2008, s. 64.

³⁹⁷ М. Olchawa, *Imperialna rozgrywka. Ukraina w geopolitycznej strategii Stanów Zjednoczonych*, Kraków 2009, s. 76.

³⁹⁸ В. Горбулин., *Мій шлях...*, s. 237.

Ukrainy w przypadku rezygnacji z broni jądrowej, pomocy w jej redukcji i współpracy gospodarczo-handlowej³⁹⁹. Kolejność punktów wskazuje dobitnie na priorytety amerykańskiej polityki w tym okresie. Ukraina rzeczywiście otrzymała od USA pomoc dla przeprowadzenia reform rynkowych w wysokości 350 mln dolarów. Najwyżsi przywódcy ukraińscy lat 1991-1994 bardzo poważnie traktowali rozwój stosunków z USA licząc głównie na mocne wsparcie nowego państwa, wzmocnienie jego prestiżu. Kuczma 13 stycznia 1993 r. spotkał się z George'em Sorosem, który zauważył pozytywne zmiany: „Przez pół roku tu wiele się zmieniło i to, że dziś Ukraina nie ma dobrej reputacji w świecie, to niesprawiedliwość”⁴⁰⁰.

Krawczuk 1 czerwca 1993 r. spotkał się także z dyrektorem Instytutu Studiów Strategicznych w Waszyngtonie Z. Brzezińskim. W wywiadzie dla gazety „Golos Ukrainy” Brzeziński powiedział, że najważniejsze zadania dla Ukrainy na danym etapie to utworzenie własnego wojska oraz sprawnego systemu finansowego. Natomiast w polityce zewnętrznej, to przejście od państwa wschodnioeuropejskiego do centralnoeuropejskiego, przeprowadzenie reform politycznych oraz przeorientowanie gospodarki⁴⁰¹. Spotkania z osobami, które uosabiały Zachód i zachodnie wartości, potwierdzały gotowość Ukrainy do przeprowadzenia demokratycznych reform i przemian rynkowych. Wciąż jednak pozostawały wątpliwości, czy za deklaracjami pójdą oczekiwane fakty. W pierwszych dwóch latach niepodległości Ukraina nie musiała bardzo usilnie zabiegać o wyrazy uznania państw wolnych i demokratycznych oraz o gwarancje polityczne. Tym samym nie było możliwości sprawdzenia poziomu odpowiedzialności Kijowa i sprawności jego paratu państwowego.

Częściowe rozstrzygnięcie kwestii rozbrojenia nuklearnego nastąpiło 23 maja 1992 r. w stolicy Portugalii z udziałem przedstawicieli: Rosji, USA, Ukrainy, Kazachstanu i Białorusi. W wyniku uzgodnień zawarto tak zwany Protokół Lizboński⁴⁰². Na mocy jego postanowień Ukraina, Kazachstan i Białoruś pozbywały się wszystkich arsenałów jądrowych, lub miały je przekazać pod kontrolę rosyjską. Cztery państwa zgodziły się przystąpić do układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej, jednak Rosja jako potęga jądrowa, a pozostałe jako kraje nienuklearne. Ostateczne rozstrzygnięcie kwestii broni jądrowej dokonało się w 1995 r. Zostało podpisane Memorandum Budapesztańskie, na mocy którego USA, Rosja i Wielka Brytania zobowiązały się do respektowania suwerenności i integralności terytorialnej Ukrainy

³⁹⁹ *Спільна заява про розвиток дружби і партнерства між Україною та Сполученими Штатами Америки*, „Урядовий Кур’єр” 1994, nr 40.

⁴⁰⁰ *Прийом Прем’єр-міністром України Л. Кучмою американського фінансиста і громадського діяча Дж. Сороса*, „Голос України” 1993, nr 5, z 13.01.

⁴⁰¹ *Прийом Президентом України Л.Кравчуком американського політолога, директора Інституту стратегічних студій у Вашингтоні З. Бжезінського*, „Урядовий кур’єр” 1993, nr 79.

⁴⁰² *Протокол до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь*, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_070#Text, [dostęp 19.05.2022].

oraz powstrzymania się od wszelkich gróźb użycia siły przeciwko jej niepodległości i integralności terytorialnej. Wypada zauważyć, że Rosja była zarówno stroną, jak i gwarantem tego porozumienia.

Podpisanie Protokołu Lizbońskiego oraz Memorandum Budapesztańskiego dały możliwość Ukrainie prowadzenia bardziej samodzielnej polityki zagranicznej. Miała to też ułatwić ustawa przyjęta przez Radę Najwyższą 2 lipca 1993: „Główne kierunki polityki zagranicznej Ukrainy”⁴⁰³. Zestawiono w niej trzy kategorie celów: a) strategiczne i geopolityczne, związane z zapewnieniem bezpieczeństwa narodowego Ukrainy i ochroną jej niezależności politycznej; b) gospodarcze dla wzmocnienia integracji Ukrainy z ekonomią światową; c) regionalne i lokalne z myślą o rozwoju kraju i poprawie warunków życia mieszkańców. W dokumencie z 2 lipca określono także priorytety polityki zagranicznej: rozwój więzi gospodarczych, politycznych i kulturalnych z krajami europejskimi; współpraca międzynarodowa w dziedzinie ochrony praw człowieka; dobrosąsiedzkie stosunki na szeroką skalę, przede wszystkim z Rosją. Charakterystyczne, że tym razem na pierwszym miejscu postawiono wśród priorytetów polityki zagranicznej współpracę gospodarczą oraz wskazano na rolę kontaktów z Rosją.

Ustawa z 2 lipca odpowiadała oczekiwaniom społecznym w tamtym okresie, ale nie zawiera jednoznacznych sformułowań. Tymczasem według sondaży opinii publicznej z listopada 1993 r. 79% obywateli uważało, że Ukraina powinna pozostać członkiem WPN, a tylko 10% opowiedziało się za wystąpieniem z tej struktury postsowieckiej. W innym sondażu 39% respondentów opowiedziało się za rozdzieleniem Rosji i Ukrainy, ale z zachowaniem otwartych granic, zaś 18% za wprowadzenie pomiędzy obu państwami granicy z kontrolą celną i ruchem wizowym⁴⁰⁴.

Jeśli współpraca i integracja ze strukturami zachodnimi była w większym stopniu wspierana przez młode pokolenie Ukraińców, to kierunek wschodni zdecydowanie popierało starsze pokolenie, do czego przyczyniało się generowanie nostalgii za dawnymi latami i mit o potęgę ZSRR. Zdaniem Pawła Kosta to opinia społeczna stała się jedną z głównych przyczyn zdecydowanej dominacji wątków rosyjskich w polityce zagranicznej Ukrainy w początkowych latach po rozpadzie imperium. Trudno było w tej sytuacji podejmować konsekwentne i skuteczne działania, których celem byłoby zbliżenie z Zachodem⁴⁰⁵. Przy czym także Zachód w latach 1991-1994 patrzył na Ukrainę przez pryzmat stosunków z Moskwą. Nasuwa się uwaga, że

⁴⁰³ *Про Основні напрями зовнішньої політики України*, „Відомості Верховної Ради України”, 1993, nr 37, s. 379-386.

⁴⁰⁴ S. Zyborowicz, *Wybory parlamentarne i prezydenckie 1993-1995. Polska i państwa sąsiedzkie*, Poznań 1997, s. 93.

⁴⁰⁵ P. Kost., *Ukraina wobec Unii Europejskiej 1991-2010.*, Toruń 2012, s. 37.

mówiono na Ukrainie dużo o konieczności integracji z Zachodem, a jednocześnie bano się poluzowania więzi z Federacją Rosyjską.

Natomiast rosyjskie kierownictwo prowokowało wówczas wciąż konflikty z Ukrainą. Przejawem tego było wezwanie wiceprezydenta Rosji Aleksandra Ruckiego do wyprowadzenia Krymu ze składu Ukrainy i podpisanie przez B. Jelcyna dekretu o przejściu Floty Czarnomorskiej pod jurysdykcję Federacji Rosyjskiej. Takie posunięcia spotkały się z nieśmiałą (*miękką*) reakcją Rady Najwyższej Ukrainy: „Zaostrzenie stosunków między Ukrainą a Rosją odwraca narody od budowy demokratycznego społeczeństwa, przeprowadzania reform gospodarczych i społecznych mających na celu zapewnienie dobrobytu obywateli Ukrainy i Rosji”⁴⁰⁶. Podobnie było po inicjatywie posłów Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej zmierzającej do skłonienia deputowanych Autonomicznej Republiki Krym do wyłączenia Krymu ze składu Ukrainy. „Prezydium Rady Najwyższej Ukrainy ocenia działania Komisji Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej jako krok nieprzyjazny. Ukraina dołoży wszystkich starań, by utrzymywać przyjazne stosunki ze wszystkimi krajami, w tym z Federacją Rosyjską, oparte na równouprawnieniu, poszanowaniu suwerenności i integralności terytorialnej”⁴⁰⁷. Delikatny charakter tych wypowiedzi i ewidentną niechęć kierownictwa ukraińskiego do otwartego konfliktu z Rosją należy tłumaczyć uzależnieniem Ukrainy od rosyjskich dostaw surowców, jednak nie bez znaczenia były także dobre w latach 1991-1994 stosunki między Rosją a państwami Europy Zachodniej i Stanami Zjednoczonymi. I nade wszystko brak śmiałych wizji oraz obawy o stanowisko społeczeństwa. O sympatiach prorosyjskich wciąż pisano i chętnie używano tego argumentu w dyskusjach, ale czy go nie nadużywano?

Po przyjęciu przez Radę Najwyższą Federacji Rosyjskiej uchwały, w której Sewastopol uznawano za posiadający status rosyjski (federalny), ukazało się oświadczenie Kijowa skierowane do społeczności międzynarodowej: „To rozwiązanie, w którym jedno państwo rości sobie prawo do terytorium innego, jest rażącym naruszeniem powszechnie uznanych norm prawa międzynarodowego i może kwalifikować się jako ingerencja w sprawy wewnętrzne Ukrainy. Ukraina jest wierna swoim międzynarodowym zobowiązaniom chcąc żyć w pokoju ze wszystkimi państwami świata. Zwraca się do Rady Bezpieczeństwa ONZ, Rady Europy, Rady OBWE i Rady Północnoatlantyckiej, by zechciały wykorzystać swój autorytet do oddziaływania na rosyjskich parlamentarzystów, których pochopne decyzje mogą zagrozić pokojowi i

⁴⁰⁶ Заява Верховної Ради України, „Відомости Верховної Ради України” 1992, nr 22, s. 406.

⁴⁰⁷ Заява Президії Верховної Ради України, „Урядовий кур'єр” 1993, nr 33-34, z 4.03.

bezpieczeństwu na naszej ziemi”⁴⁰⁸. I w tym oświadczeniu można się dopatrzeć niekonsekwencji oraz poczucia słabości młodego państwa⁴⁰⁹.

Przynależność terytorialna Krymu i Sewastopola była w 1992 i 1993 r. częścią dyskursu wewnątrzpolitycznego Rosji. Jeśli prezydent Jelcyn i członkowie rządu Jegora Gajdara nie podnosili tej kwestii oficjalnie, starając się zachować poprawne stosunki z Kijowem, to przeciwstawiająca się im Rada Najwyższa i wiceprezydent Federacji Rosyjskiej Aleksander Ruckoj kwestionowali integralność terytorialną Ukrainy. Miało to zwiększyć ich popularność wśród wyborców, ale czy tylko z tego wynikała taka postawa, tym bardziej, że B. Jelcyn rzadko zaprzeczał podobnym oświadczeniom. Tomasz Kapuśniak wyróżnił kilka przesłanek rosyjskiej postawy w sporze o Krym. Jego zdaniem były to: chęć zachowania rangi supermocarstwa i rozległych wpływów, dążenie do dominacji w politycznych i ekonomicznych procesach na obszarze postradzieckim, ochrona diaspory rosyjskojęzycznej⁴¹⁰. Tymczasem podczas kadencji Ł. Krawczuka kierownictwo Ukrainy obawiało się otwartego konfliktu dyplomatycznego z Rosją ograniczając się do przyjmowania oświadczeń niezawierających kategorię protestów. Dopiero po podpisaniu Memorandum Budapeszteńskiego i uzyskaniu międzynarodowych gwarancji bezpieczeństwa, Ukraina zaczęła ostrzej traktować agresywne wystąpienia Moskwy i na przykład po zniszczeniu przez deputowanego Dumy Państwowej Nikolaja Łysenko flagi Ukrainy, dożywotnio zabroniono mu wjazdu na Ukrainę⁴¹¹. Opozycja uważała, że to nie była jednak kara wystarczająca, stosowna do przewinienia, z czym należy się zgodzić. Sprawa toczyła się nie od symbole, ale dalszy kształt partnerstwa, szczerść intencji Moskwy.

Ważnym krokiem w stosunkach rosyjsko-ukraińskich stało się podpisanie Porozumień Massandrowskich. Przyjęcie tego dokumentu nie było jednak korzystne dla Ukrainy, która otrzymała tylko 18,6% Floty Czarnomorskiej, a Federacja Rosyjska aż 81,4 %. Ukraina do 2017 r. przekazała Rosji w dzierżawę bazę marynarki wojennej w Sewastopolu w zamian za umorzenie części długu za gaz pobrany w latach 1992-1993. Z powodu złych pozycji negocjacyjnych i błędów popełnionych w trakcie rozmów, Ukraina otrzymała mniej niż wcześniej oferowali jej przedstawiciele Federacji Rosyjskiej. Jednak pomimo rażącej dysproporcji Umowa Masandrowska w krótkiej perspektywie czasu była korzystna dla Ukrainy, ponieważ po jej podpisaniu i do 2003-2004 r. za strony Federacji Rosyjskiej zaprzestano wysuwania roszczeń terytorialnych.

⁴⁰⁸ Заява Президії Верховної Ради України, „Урядовий кур'єр” 1993, nr 104, z 13.07.

⁴⁰⁹ Jeśli w latach 1991-1994 r. Ukraina zwracała się do partnerów z prośbą o wsparcie dyplomatyczne, to po aneksji przez Rosję Krymu i inwazji na Donbas w 2014 r. zabiegała głównie pomoc gospodarczą i wojskową.

⁴¹⁰ T. Kapuśniak, *Ukraina jako...*, s. 111.

⁴¹¹ Постанова Верховної Ради України. Про позбавлення громадянина Російської Федерації Лисенка М.М. права в'їзду на територію України, „Відомості Верховної Ради України”, 1995, nr 15, s. 110.

Z kolei pretensje terytorialne zgłosiły organizacje prawicowe Rumunii, które w listopadzie 1993 r. przeprowadziły kampanię społeczną na rzecz dołączenia do południowej Besarabii i północnej Bukowiny obszarów włączonych do ZSRR w 1940 r. Te działania wywołały niepokój społeczeństwa i władz ukraińskich, rządowi Rumunii nie wysłano w 1993 r. gratulacji z okazji Dnia Niepodległości. Rok później sprawa na tyle ucichła, że wiceminister spraw zagranicznych Borys Tarasiuk zaproponował, by powrócić do formalnie poprawnych stosunków ukraińsko-rumuńskich i gratulacje rocznicowe tym razem przekazać⁴¹².

Ukraińskie siły polityczne w latach 1991-1994 wyraźnie różnicowały się, prawica była nastawiona antyrosyjsko, a większa część lewicy prorosyjsko. Podziałowi także uległo społeczeństwo obywatelskie i na przykład czernihowska obwodowa organizacja Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Ciężkiego w liście do Gabinetu Ministrów, Rady Najwyższej i prezydenta Ukrainy zażądała zakazania prywatyzacji, działalności banków komercyjnych oraz przywrócenia zerwanych więzi z Rosją oraz Białorusią⁴¹³. W tym samym czasie sumska obwodowa organizacja Ludowego Ruchu Ukrainy wystąpiła z propozycją odwołania wyjazdu premiera do Mińska na spotkanie szefów rządów WNP i wyjścia z tego związku⁴¹⁴. Z kolei lwowska obwodowa organizacja Towarzystwa Języka Ukraińskiego oświadczyła: „Związek Radziecki rozpadł się, ale Rosja nigdy nie zrezygnuje z imperialnych ambicji i nadal wywiera presję na Ukrainę od szantażu gospodarczego po prowokację konfrontacji wojennych. Moskwa zagraża naszej integralności terytorialnej i niezależności, popycha Ukrainę do podpisania unii gospodarczej”⁴¹⁵. Czerkaska obwodowa organizacja Ludowego Ruchu Ukrainy 13 października 1993 r. wysłała oświadczenie do przewodniczącego parlamentu i prezydenta Krawczuka, w którym domagała się by: „1. Natychmiast rozwiązać na Ukrainie organizacje o orientacji komunistycznej, prorosyjskiej i antyukraińskiej; 2. Uchwalić ustawę o lustracji byłych członków KPZR; 3. Nie dopuścić do podpisania przez Ukrainę unii gospodarczej z Rosją; 4. Przejąć kontrolę nad procesami migracyjnymi; 5. Podjąć uchwałę w sprawie demontażu symboli, znaków i pomników gloryfikujących i potwierdzających reżim komunistyczny, przywódców i działaczy komunistycznego terroru”⁴¹⁶.

Pomiędzy rokiem 1991 a 1994 w ukraińskim społeczeństwie istniał podział co do kierunku polityki zagranicznej i założeń pamięci historycznej, jednak niepodległość pozostawała wspólną wartością, a władzy zależało na utrzymaniu zgody w społeczeństwie. W pamięci historycznej mieszkańców Ukrainy Zachodniej pozostawała pamięć o partyzantce rodzimej i

⁴¹² ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 2, справа 101, s. 92.

⁴¹³ ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 1, справа 203, s. 23-25.

⁴¹⁴ ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 1, справа 203, s. 34.

⁴¹⁵ ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 1, справа 203, s. 9.

⁴¹⁶ ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 1, справа 203, s. 18.

represjach po II wojnie światowej, a na Wschodniej Ukrainie najważniejsze miejsce w pamięci historycznej zajmowała II wojna światowa w interpretacji radzieckiej („Wojna ojczyzniana”, partyzantka podporządkowana Moskwie). W odróżnieniu na przykład do Polski dyskusje historyków przebiegały niemrawo, nadużywano sloganów i haseł, za mało było badań źródłowych i kontaktów z historykami zagranicznymi.

W 1993 r. po raz pierwszy w historii Ukrainy pojawił się problem separatyzmu. Na prezydenta Autonomicznej Republiki Krym wybrano Jurija Meszkowa, byłego śledczego prokuratury. Sukces swój zawdzięczał on zdolnościom oratorskim i częstym występowaniem w programach telewizyjnych o charakterze prorosyjskim. Miał też poparcie dowódców Floty Czarnomorskiej pochodzenia rosyjskiego, podczas kampanii wyborczej Meszkowa okręty wojenne wpłynęły portu na morze, co doprowadziło do wzrostu nastrojów szowinistycznych i separatystycznych⁴¹⁷. Meszkow obiecywał wprowadzenie strefy rublowej oraz płacenie emerytur w rublach rosyjskich, które w latach 1992-1994 były bardziej stabilne od waluty ukraińskiej. Pierwszą decyzją po wyborach Meszkowa była zmiana strefy czasowej na moskiewską. Pod jego naciskiem Rada Autonomicznej Republiki Krymu przyjęła konstytucję, która uznawała półwysep za państwo niepodległe. Ukraina w tym czasie miała inne problemy, toczyła się walka o władzę, zakończona dopiero w lipcu 1994 r. wybraniem na prezydenta Łeonida Kuczma. Kuczma drogą polityczną rozwiązał problem separatyzmu na Krymie na czas trwania swojej kadencji. Przeciwno J. Meszkowi wytoczono sprawę karną, więc wyjechał on do Rosji. Separatyści nie dostali wówczas militarnego wsparcia Federacji Rosyjskiej, która próbowało w latach 1992-1994 zbliżyć się z Zachodem i postrzegała aktywność prorosyjskich działaczy na Ukrainie jako przeszkodę mogącą ożywić w świecie podejrzenia o nieujawnione ambicje imperialne.

Ukraina w latach 1991-1994 prowadziła w sumie wyważoną politykę międzynarodową, starała się podtrzymać dobre relacje tak z Rosją, jak i ze Stanami Zjednoczonymi oraz państwami Europy Zachodniej. Dyplomatyczne rozwiązywanie spornych sytuacji i potencjalnych konfliktów sprzyjało wzmocnieniu fundamentów niepodległego państwa, ale mogło sprawić, że w przyszłości spory wybuchną ze wzmocnioną siłą. Na ceremonialnej sesji Rady Najwyższej 22 sierpnia 1992 r. w Kijowie Mikołaj Plawijuk, ostatni prezydent Ukraińskiej Republiki Ludowej na wygnaniu, przekazał państwowe regalia Ł. Krawczukowi. Niepodległa Ukraina stała się faktycznie sukcesorką nie tylko USRR, lecz i Ukraińskiej Republiki Ludowej. Wzrastał prestiż państwa ukraińskiego, postępowała konsolidacja społeczeństwa wokół idei niepodległości. Zdaniem Eugeniusza Mironowicza polityka zagraniczna Ukrainy w pierwszych

⁴¹⁷ С. Кульчицкий, *Новітній Український державотворчий процес*, Київ 2004, s. 199.

latach niepodległości faktycznie doprowadziła do storpedowania planów Federacji Rosyjskiej zbudowania na obszarze WNP strefy swych wpływów. Zachowując równy dystans w stosunkach ze Wschodem i Zachodem Ukraina oddalała się od Rosji płacąc za suwerenność głównie permanentnym kryzysem gospodarczym⁴¹⁸.

2. Relacje Ukrainy ze Stanami Zjednoczonymi i Unią Europejską w latach 1994-2004

Wybory parlamentarne i prezydenckie w 1994 r. zostały uznane za zgodne ze standardami demokratycznymi, a pokojowe przekazanie władzy od Ł. Krawczuka do Ł. Kuczmy pozytywnie przyjęła społeczność międzynarodowa. W 1994 r. rozpoczął się także nowy etap stosunków Ukrainy z Zachodem. Neutralność oraz rezygnacja z broni jądrowej doprowadziły do poprawy wizerunku Ukrainy na świecie. Sprzyjał temu kryzys polityczny w Rosji, który w październiku 1993 r. skończył się szturmem parlamentu i śmiercią ponad 150 osób. W 1994 r. rozpoczęła się wojna w Czeczenii. Te wydarzenia sprawiły, że Stany Zjednoczone dostrzegły zagrożenie dla bezpieczeństwa w regionie ze strony Rosji, a Ukrainę zaczęły traktować jako przeciwwagę Moskwy w regionie. Ponadto USA dążyły do zwiększenia swoich wpływów w krajach Europy Wschodniej i ogłosiło rok 1994 „Rokiem Ukrainy”. Zdaniem Pawła Kosta od tej daty zauważalne było powolne, jednak regularne pogłębianie współpracy Ukrainy z NATO i Stanami Zjednoczonymi⁴¹⁹. Administracja Billa Clintona zaczęła prowadzić politykę aktywnego przyciągania Ukrainy do społeczności światowej i jej instytucji. Dodatkowo angażowała się we wzmacnianie procesów demokratyzacji Ukrainy i wdrażania tam reform rynkowych. Trudno było nie dostrzec tych zmian, ale nie wiedziano jak zareaguje Kijów, czy zechce wykorzystać zaistniałą sytuację.

Nowo wybrany prezydent Ł. Kuczma wyraził zainteresowanie kontynuacją dotychczasowej polityki zagranicznej, integracją Ukrainy z instytucjami europejskimi oraz poszerzeniem współpracy z NATO. Stwierdził, że najważniejsze dla Ukrainy to nauczyć się żyć w wolnym społeczeństwie. „Dla nas w Kijowie dążenie do ideałów współczesnej cywilizacji europejskiej oznacza powrót do siebie, do naszej historii i tradycji, które od błogosławionych czasów Jarosława Mądrego są nad brzegami Dniepru”. Mówca zdawał sobie sprawę, że to nie będzie łatwe, „ (...) ale nie ma rzeczy niemożliwych, Ukraińcy będą musieli rozwiązać problem powrotu do siebie, jeśli chcą z godnością stawić czoło wyzwaniom czasów dzisiejszych”⁴²⁰. Ruś Kijowska za Jarosława Mądrego stała się integralną częścią cywilizacji i polityki europejskiej. Jego córkę Annę wziął za żonę król Francji, Anastazję - król Węgier i Elżbietę - król Norwegii,

⁴¹⁸ E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Ukrainy*, Białystok 2012, s. 48.

⁴¹⁹ P. Kost, *Ukraina wobec...*, s. 37.

⁴²⁰ *Юридическое оформление вечной дружбы*, <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/01/28/4371425/>, [dostęp 19.05.2022].

a syn Wsiewołod ożenił się z córką cesarza bizantyjskiego Konstantego Monomacha. Ta retoryka historyczna zrobiła pozytywne wrażenie. Zabrakło do kompletu akcetu polskiego, jednak za czasów Jarosława Mądrego dochodziło do częstych konfliktów z Piastami, a jednym z powodów były Grody Czerwieńskie.

Doktrynę polityki zagranicznej nowego prezydenta wyraźnie określił fakt powołania na posadę ministra spraw zagranicznych Giennadija Udowenko, byłego przedstawiciela Ukraińskiej SRR przy ONZ i ambasadora Ukrainy w Polsce. Był on bardziej prozachodnim politykiem niż jego poprzednik Anatolij Zlenko. Udowenko w imieniu prezydenta odniósł się krytycznie do zmian w statucie WNP, wystąpił również przeciwko współpracy wojskowej i ustanowienia Sądu Gospodarczego WNP⁴²¹.

Kuczma popierał na ogół politykę ministra, swoją pierwszą wizytę złożył w Kanadzie, gdzie spotkał się z diasporą ukraińską i podpisał umowę pożyczki z Międzynarodowym Funduszem Walutowym. Podczas tej wizyty ratyfikowano protokół ustaleń w zakresie dwustronnych stosunków, umowy o współpracy gospodarczej i o popieraniu oraz ochronie inwestycji. Zalety wizyty w Kanadzie wyjaśnił 8 sierpnia 1994 r. Wołodymira Furkało, kierownik Międzynarodowego Wydziału Administracji prezydenta Ukrainy: „Kanada naprawdę i dość skutecznie patronuje Ukrainie w Wielkiej Siódemce i w przyszłości może odgrywać rolę proukraińskiego lobby w tym stowarzyszeniu...”. Furkało podkreślił, że w Kanadzie mieszka duża ukraińska diaspora, zwłaszcza rodem z ziem zachodnich, ponadto na dobre stosunki na linii Ukraina-Kanada mają wpływ relacje Kijów-USA⁴²². Służba prasowa premiera Kanady Jeana Chretienena też uznała, że „podpisanie tak dużej liczby umów świadczy o bliskich relacjach, jakie zamierzamy utrzymywać z Ukrainą. Kanada postrzega Ukrainę jako jednego z głównych partnerów w Europie i jesteśmy gotowi pracować na rzecz budowania lepszej, dostatniej przyszłości”⁴²³. Stawało się jasnym, że „prorosyjski” Kuczma był mitem wyborczym, ale nie oznaczało to automatycznie, że prezydent będzie teraz „prozachodni”, w tym i „proamerykański”. Okazać się miało, że podstawą polityki zagranicznej Kuczmy została słynna wielowektorowość, co raczej oznaczało również niepewność i manewrowanie.

Druga wizyta Kuczmy odbyła się w Stanach Zjednoczonych, gdzie został on przyjęty przez Billa Clintona i podpisano Kartę Ukraińsko-Amerykańskiej Przyjaźni i Współpracy⁴²⁴. Trzeci punkt Karty brzmiał: „Uznajemy, że istnienie wolnej, niezależnej i suwerennej Ukrainy,

⁴²¹ ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 2, справа 25, s. 144-145.

⁴²² ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 2, справа 36, s. 14-15. *Конфіденційально, Лично президенту Леониду Кучме. Служебная записка*

⁴²³ ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 2, справа 101, s. 153. *Office of the prime minister of Canada 24 жовтня для негайного випуску*

⁴²⁴ *Українсько-американська хартія партнерства, дружби і співробітництва 1994*, „Голос України”, 1994, nr z 9.12.

jej bezpieczeństwo i dobrobyt mają ogromne znaczenie dla Stanów Zjednoczonych”. Strony zgodziły się rozwijać kontakty w dziedzinach: polityki, bezpieczeństwa, gospodarki, kultury i ochrony środowiska. Najważniejszym jednak wydarzeniem dla stosunków amerykańsko-ukraińskich okazała się wizyta Billa Clintona w Kijowie w dniach 11-12 maja 1995 r. Jej rezultatem było podpisanie oświadczenia obu prezydentów⁴²⁵. W dokumencie ujawniono, że „Prezydenci B. Clinton i Ł. Kuczma poświęcili znaczną uwagę integracji Ukrainy do europejskich struktur bezpieczeństwa i potwierdzili wspólną wizję niepodzielnej, demokratycznej Europy”.

W 1995 r. rozpoczęła się również bliższa współpraca Ukrainy z NATO, pierwszym dokumentem był Indywidualny Plan Partnerstwa, podpisany 14 września 1995 r. w Brukseli⁴²⁶. Przewidywano pogłębienie stosunków pomiędzy partnerami oraz wspieranie przez NATO reform przeprowadzanych na Ukrainie. Jednak Rosja poszła wówczas dalej i zdefiniowała swoje stosunki z NATO poprzez podpisanie traktatów o wzajemnych zobowiązaniach oraz Paktu Rosja-NATO 27 maja 1997 r.⁴²⁷. Brak takiego aktu uczyniłby Ukrainę strefą buforową, więc Stany Zjednoczone były inicjatorem podpisania 9 lipca 1997 r. w Madrycie Karty Partnerstwa między NATO a Ukrainą⁴²⁸. Karta ta oznaczała uznanie przez kraje Zachodu strategicznej roli Ukrainy oraz pogłębienie współpracy politycznej i przewidywała wprowadzenie mechanizmu konsultacji NATO-Ukraina. Realizacja Karty Partnerstwa oznaczała ponadto rozszerzenie współpracy w aspekcie politycznym, wojskowym, informacyjnym oraz naukowo-technicznym⁴²⁹.

Zachód kontynuował politykę pogłębiania współpracy z Ukrainą w latach 1998-1999. Na szczycie sojuszu w Waszyngtonie w dniach 23 - 25 kwietnia 1999 r. przyjęto wspólną deklarację kierowników państw członkowskich NATO i Ukrainy⁴³⁰. W dokumencie zostało zadeklarowane poparcie dla euroatlantyckich zamiarów Kijowa i włączenia do strategii NATO przepisów dotyczących szczególnych stosunków i roli Ukrainy w bezpieczeństwie regionalnym. Jednak, jeśli w latach 1998 - 2000 r. państwa byłego Układu Warszawskiego otrzymały gwarancje członkostwa, to Ukraina dalej była postrzegana ostrożniej, przez pryzmat stosunków z Rosją, a

⁴²⁵ *Спільна заява Президента України Леоніда Кучми та Президента Сполучених Штатів Америки Уільяма Дж. Клінтона під час зустрічі на найвищому рівні 11-12 травня*, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_048#Text, [dostęp 19.05.2022].

⁴²⁶ NATO-Ukraine Joint Press Statement, NATO Press Release (1995)083,14.09.1995, http://nato.int/cps/en/natolive/official_texts_24734.htm, [ostatni dostęp 19.05.2022].

⁴²⁷ *Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности между Российской Федерацией и Организацией североатлантического договора*, https://www.nato.int/cps/ru/natohq/official_texts_25468.htm, [dostęp 19.05.2022].

⁴²⁸ D. Buchan, *NATO sings with Ukraine*, "Financial Times" 1997, nr z 7.10.

⁴²⁹ *Хартія про особливе партнерство між Україною та організацією Північноатлантичного договору від 9 липня 1997 р.*, Вибрані основоположні документи НАТО та Україні, Київ 2006, s. 279.

⁴³⁰ *Declaration of the State and Government participating in the NATO-Ukraine Commission Summit, 24 April 1999*, <http://tano.int/docu/pr/1999/p99-068e.htm>, [dostęp 19.05.2022].

pewnie i z racji słabego tempa zmian ustrojowych. Ukrainie nie udało się w pełni przekonać NATO o swojej roli w układzie geopolitycznym. Zdaniem Piotra Bajora szczyt w Waszyngtonie można wręcz uznać za początek procesu przewartościowań przez Zachód oceny procesów demokratycznych na Ukrainie⁴³¹.

W latach 1998 - 2000 r. doszło do wydarzeń, które ochłodziły wzajemne stosunki. Były to między innymi: zabójstwo Wiaczesława Czornowiła, ciągnący się w Kijowie konflikt między władzą wykonawczą i ustawodawczą oraz dymisja prozachodniego premiera Wiktora Juszczenko. Te i inne jeszcze fakty w znacznej mierze przyczyniły się do pogorszenia relacji ukraińsko-amerykańskich i ukraińsko-europejskich. Chris Patten, członek Komisji Europejskiej do spraw Stosunków Międzynarodowych wyraził zaniepokojenie: „Oczywiście jesteśmy bardzo zaniepokojeni zwolnieniem rządu Juszczenki. Teraz parlament w Kijowie brutalnie usunął premiera reformatora, który przez półtora roku był głównym architektem ożywienia gospodarczego. Działania te pogrążyły kraj w nowym chaosie politycznym i gospodarczym, i prawdopodobnie całkowicie zmniejszyły szanse Ukrainy na przystąpienie do Unii Europejskiej. Wierzyliśmy w działania, które on podjął w celu zwalczania problemów gospodarczych na Ukrainie”⁴³².

Jednak Ukraina nadal pozostawała ważnym krajem dla Stanów Zjednoczonych i państw Europy Zachodniej. Podczas wizyty w Kijów B. Clinton 5 czerwca 2000 r. kilkakrotnie powtórzył słowa T. Szewczenki: „Walczcie – zwyciężycie!!!”⁴³³. Oznaczało to, że dopiero po tym, jak Ukraina przezwycięży swoje wewnętrzne problemy, będzie można mówić o realnym pogłębieniu stosunków ukraińsko-amerykańskich. Clinton wzywał Ukraińców do walki z korupcją, rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, ochrony wolnych mediów, a w zamian obiecywał „utrzymywać dla Ukrainy drzwi do sojuszu północnoatlantyckiego”. Prezydent Stanów Zjednoczonych powiedział, że „Ukraina jest krajem europejskim”, a on z zadowoleniem przyjmuje zbliżenie Kijowa do „struktur i wartości europejskich i euroatlantyckich” i chciałby, by „Ukraina stała się silnym i wiarygodnym partnerem”⁴³⁴. Kuczma nazwał wizytę Clintona „przełomowym wydarzeniem, które przyczyni się do lepszego zrozumienia roli i miejsca Ukrainy na kontynencie europejskim”, a także „dobrym sygnałem dla wszystkich państw i prywatnych inwestorów do inwestowania w gospodarkę naszego kraju”⁴³⁵. Clinton nie poruszał natomiast kwestii pogarszającego się poziomu demokracji na Ukrainie. Zgodzić się trzeba, że

⁴³¹ P. Bajor, *Partnerstwo czy członkostwo. Polityka euroatlantycka Ukrainy po 1991 roku*, Kraków 2016, s. 87.

⁴³² *Ukraine's popular PM forced out*, <https://www.theguardian.com/world/2001/apr/27/iantraynor>, [dostęp 19.05.2022].

⁴³³ W.J. Clinton, *Remarks of the people of Ukraine in Kiev*, June 5, 2000, The American Presidency Projekt, <http://www.presidency.uscb.edu/ws/index.php?pid=58595&st=&st1>, [dostęp 19.05.2022].

⁴³⁴ Tamże

⁴³⁵ В. Тимошенко, *Визит Билла Клинтона в Киев был кратким*, „Независимая газета” 2000, nr z 6.06..

jednak wizyta prezydenta zza oceanu potwierdziła, że Stany Zjednoczone przywiązują dużą wagę do rozwoju wydarzeń na Ukrainie. A jednocześnie patrzą krytycznie na powolne zmiany. W cytowanych oświadczeniach liderów obu krajów dostrzec należało dużą dozę narracji dyplomatycznej. Pewne tylko było, że między Kijowem a Waszyngtonem toczy się gra, obie strony starają się o utrzymanie życzliwej atmosfery, życzą sobie wspólnego sukcesu, zaś wynik końcowy nie jest jeszcze znany, choć wiadomo kto przeważa w tym partnerstwie.

Załamaniem nastąpiło po zmianie lidera po stronie amerykańskiej. Prezydent Jorge Bush, wybrany w 2000 r., zmienił znacząco punkt widzenia, wybrał normalizację stosunków z Federacją Rosyjską jako priorytet polityki Stanów Zjednoczonych we wschodnim regionie Europy. Republikańska administracja nie zrezygnowała wprawdzie z utrzymania dobrych relacji z Kijowem, jednak zainteresowanie kwestią ukraińską wyraźnie osłabło. Dzięki polepszeniu kontaktów amerykańsko-rosyjskich i pogorszeniu amerykańsko-ukraińskich Ukraina faktycznie powróciła do rosyjskiej strefy wpływów. „Oni [Rosjanie] są prawdopodobnie w stanie zrobić to lepiej niż my” – powiedział Jack Matlock, były ambasador USA w ZSRR⁴³⁶. „To z Moskwy właśnie można wywierać presję na Ukrainę, aby reformy przebiegały bardziej zdecydowanie”, wtórował Matlockowi amerykański analityk Ariel Cohen w wywiadzie dla „Zwierciadła Tygodnia”. On również sformował dyskusyjną ocenę, że po zbliżeniu Moskwy ze Stanami Zjednoczonymi, „... w Rosji zaczęli rezygnować z poprzednich stereotypów, z imperialnego myślenia”⁴³⁷.

Wiele faktów wskazuje, że w latach 2000-2001 Ukraina była jednak nadal postrzegana przez kraje Europy Zachodniej i USA jako strefa wpływów Rosji, co zniechęcało do ubiegania się o bardziej aktywne stosunki. Według prawda.com.ua francuskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych potwierdziło istnienie dokumentu, który nie zalecał włączenia Rosji, Ukrainy i Białorusi do Unii Europejskiej. „Po tym, jak prezydent USA Bill Clinton przeprosił za zaproszenie Rosji do Unii Europejskiej podczas czerwcowej wizyty, Francja i Niemcy po raz pierwszy wyjaśniły, że członkostwo Moskwy w UE doprowadzi do jej zniszczenia”. Ukrainie, jak zawsze nie poszczęściło się w rywalizacji ze „starszym bratem”. „Rosja nie może być dopuszczona do UE, Ukraina i Białoruś również nie będą dopuszczone, żeby nie wywoływać pytań o izolację Rosji. Natomiast UE będzie utrzymywać szczególne stosunki z tymi krajami”⁴³⁸.

Pogorszenie stosunków pomiędzy Ukrainą a USA nastąpiło nie tylko z powodu polepszenia relacji rosyjsko-amerykańskich. Największy wpływ na załamanie się dobrych relacji pomiędzy Kijowem a UE miała tzw. afera taśmowa. Ujawniono rozmowy Kuczmy z szefem

⁴³⁶ А. Гриценко, *Верной дорогой идёте господа*, *Зеркало недели* 2001, nr 22 (346), s.15.

⁴³⁷ В. Бадрак, *Русский хук. С помощью Украины Москва наносит удар по Вашингтону*, *„Зеркало недели”* 2001, nr 7 (331).

⁴³⁸ *Нас у Європі не хочуть*, <https://www.pravda.com.ua/news/2000/07/7/2980815/>, [dostęp 19.05.2022].

państwowej firmy Ukrspetsexport Walerijem Malowem, w której prezydent rzekomo zgadzał się na sprzedaż do objętego sankcjami Iraku systemów radarowych „Kolczuga”, zdolnych do wykrywania urządzeń latających, w tym nowego modelu amerykańskiego samolotu Stealth. Wybuchł poważny konflikt międzynarodowy, ograniczono spotkania prezydenta Kuczmy z przywódcami krajów UE oraz Ameryki Północnej podczas praskiego szczytu NATO, który odbył się w listopadzie 2002 r. i dokonano bezprecedensowej zmiany rozmieszczenia uczestników. Użyto francuskiego, a nie angielskiego alfabetu, aby Ł. Kuczma nie siedział obok premiera Wielkiej Brytanii i prezydenta USA⁴³⁹.

Kucznię oskarżano nie tylko o handel z reżimem Saddama Hussajna, lecz i o korupcję na szeroką skalę. Jeśli wcześniej korupcja szkodziła reformom prowadzonym w kraju, to po tym incydencie mogła szkodzić „wojnie z terroryzmem” prowadzonej przez Stany Zjednoczone. A głównym beneficjentem ujawnienia tej informacji stała się Rosja, która od lat dążyła do izolacji Ukrainy na arenie międzynarodowej. Organizator nagrania Kuczmy, współpracownik państwowej ochrony Mikołaj Melnyczenko, został oskarżony o powiązania z Federalną Służbą Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, uznano go za agenta rosyjskiego. Opozycjonista w latach 1999-2004 oraz przyszły minister spraw wewnętrznych i prokurator generalny Jurij Lucenko powiedział: „Taśmy Melnyczenko, to operacja FSB przeciwko ukraińskiemu prezydentowi, który określił nieśmiały, jednak wyraźny ruch w kierunku NATO”⁴⁴⁰. Kolejne wydarzenie, które przyczyniło się do osłabienia Ł. Kuczmy oraz poszerzenia wpływów rosyjskich miało miejsce 16 września 2000 r. Tego dnia w tajemniczych okolicznościach zniknął znany dziennikarz Heorhij Gongadze. Na taśmach Melnyczenko znalazły się również nagrania rozmów, które miały miejsce między Kucznią, szefem jego administracji Wołodymyrem Łytwynem i ministrem spraw wewnętrznych Jurijem Krawczenką. Rozmowy te wskazywały na pośredni udział wymienionych urzędników w zabójstwie G. Gongadzego, a przynajmniej na tolerowanie tej zbrodni politycznej.

Niezależnie od relacji Ukrainy z krajami Europy Zachodniej i Stanami Zjednoczonymi stosunki polsko-ukraińskie w latach 2000-2004 można uznać za najlepsze w najnowszej historii⁴⁴¹. Istniały nie tylko regularne kontakty na wszystkich szczeblach oraz postępował rozwój stosunków handlowych i gospodarczych, ale obu krajom udało się uzyskać przełom w tak znaczącej kwestii jak Tragedia Wołyńska. Podjęto wspólne oświadczenie Sejmu RP i Rady Najwyższej Ukrainy: „Sześćdziesiąta rocznica tragedii ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji w czasie niemieckiej okupacji skłania do myślenia o przeszłości i o przyszłości polsko-ukraińskiego sąsiedztwa. Tragedii Polaków mordowanych i wypędzanych z ich miejsc

⁴³⁹ Г. Сысоев, *Леонида Кучму сделали крайним*, „Газета Коммерсант” 2002, nr z 23.11.

⁴⁴⁰ *Луценко: Пленки Мельниченко – операция ФСБ против Кучмы*

<https://news.liga.net/politics/news/lutsenko-plenki-melnichenko-operatsiya-fsb-protiv-kuchmy>, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁴¹ Nie biorąc pod uwagę okres od 24 lutego 2022 r.

zamieszkania przez zbrojne formacje Ukraińców towarzyszyły również cierpienia ludności ukraińskiej – ofiar polskich akcji zbrojnych. Była to tragedia obu naszych narodów”⁴⁴². Zdaniem Adama Michnika porozumienie to udało się osiągnąć wbrew poczynaniom Rosji, która podejmowała działania mające na celu poróżnienie Polski i Ukrainy. Wykorzystywała w tym celu wybrane wydarzenia z przeszłości obu państw i zastrzeżenia zgłaszane przez mniejszości narodowe po obu stronach granicy⁴⁴³. Nie wiadomym też jeszcze było, czy przełom „na górze” w kwestii wołyńskiej zostanie zaakceptowany powszechnie na Ukrainie i w Polsce.

Próbując przeciwdziałać wzrostowi wpływów Rosji w regionie, Polska w latach 2000-2004 pełniła rolę promotora Ukrainy w strukturach europejskich i euroatlantyckich. Polityka RP wobec Ukrainy była kontynuowana i w następnych latach, w 2009 r. dyplomacja polska przy wsparciu Szwecji zapoczątkowała prace nad projektem Partnerstwa Wschodniego. Jednak w latach 2013-2014 władze ukraińskie odcięły się od integracji europejskiej, co przyczyniło się do protestów nazwanych Euromajdanem. Zdaniem Beaty Surmacz do wzmocnienia zainteresowania Polski Ukrainą przyczyniła się zacząco również sytuacja na Białorusi, która zrezygnowała z części podmiotowości politycznej na rzecz integracji z Rosją. Wskutek tego zmieniła się sytuacja geopolityczna na polskiej flance wschodniej⁴⁴⁴.

Jest prawdopodobne, że narastająca obawa przed pozostaniem Ukrainy w międzynarodowej izolacji zmusiła władze kijowskie do podjęcia wysiłków na rzecz poprawy w tym względzie. Ważnym wydarzeniem stało się przyjęcie w 2002 r. przez Komisję Ukraina-NATO planu dotyczącego współpracy Ukrainy i Aliansu Północnoatlantyckiego, celem którego było członkostwo Ukrainy w NATO⁴⁴⁵. W 2003 r. w posłaniu do Rady Najwyższej Ł. Kuczma opowiedział się za dołączeniem Ukrainy do NATO oraz potwierdził powagę zamiarów dotyczących integracji euroatlantyckiej: „Na tle ówczesnych zmian w stosunkach międzynarodowych byłoby niezbyt logicznie dla Ukrainy dalsze ograniczanie swojego wkładu we wzmocnienie bezpieczeństwa europejskiego tylko do specjalnego partnerstwa z NATO oraz przestrzegania statusu neutralnego”⁴⁴⁶. Ważnym krokiem w kierunku wyjścia z

⁴⁴² Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 lipca 2003 r. w związku z 60. rocznicą tragedii wołyńskiej „Monitor .Polski” 2003, nr 37, poz. 516.

⁴⁴³ A. Michnik, *Rany Wołynia*, „Gazeta Wyborcza”, 1995, nr 11.

⁴⁴⁴ B. Surmacz, *Stosunki Ukrainy z Polską* [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, red. M. Pietras i T. Kapuśniak, Lublin 2007, s. 211.

⁴⁴⁵ *План дії Україна-НАТО*, https://dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/bm_ukraine_euroatl.pdf s. 207, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁴⁶ *Послання Президента України до Верховної Ради України. "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році". Тематична доповідь "Євроатлантична інтеграція України: сучасний стан та перспективи"*, https://dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/bm_ukraine_euroatl.pdf, s. 123, [dostęp 19.05.2022].

międzynarodowej izolacji była decyzja Rady Najwyższej Ukrainy o wysłaniu ukraińskiego kontyngentu (1333 żołnierzy i 270 oficerów) do Iraku⁴⁴⁷.

Po poprawie stosunków ze Stanami Zjednoczonymi, doszło do konfliktu ukraińsko-rosyjskiego w sprawie wyspy Tuzla na Morzu Czarnym. W 2003 r. rozpoczęła się budowa zapory przez Federację Rosyjską od Półwyspu Tamańskiego w kierunku wyspy Tuzla w Cieśninie Kerczeńskiej, co mogło doprowadzić do sytuacji, w której ukraińska wyspa stałaby się terytorium Federacji Rosyjskiej. W konsekwencji budowa zapory zatrzymała się 180 metrów od wyspy Tuzla.

Władze ukraińskie w latach 2002-2004 powtarzały deklaracje o potrzebie pogłębienia kontaktów z Zachodem, zapowiadały możliwość przystąpienia do Unii Europejskiej i NATO. „Jasne i priorytetowe ukierunkowanie Ukrainy na integrację z Unią Europejską, uzyskanie statusu najpierw stowarzyszonego, a następnie pełnego członkostwa w niej należy uznać za podstawę strategii rozwoju gospodarczego i społecznego naszego kraju na następne dziesięć lat i bardziej odległą perspektywę”⁴⁴⁸. Ten cel uwypuklił Kuczma w orędziu Prezydenta do Rady Najwyższej w 2002 r. Dokument nazywał się „Europejski wybór”, zawierał bardzo ambitne przesłania, między innymi: zatwierdzenie strefy wolnego handlu z Unią Europejską, zawarcie unii celnej pomiędzy Ukrainą i UE, doprowadzenie do integracji walutowej, a w perspektywie do pełnego członkostwa Ukrainy w Unii.

Można wyrazić opinię, że deklaracje słowne Kijowa straciły swą moc. A jednak blokowały one możliwość całkowitego włączenia Ukrainy w strefę wpływów Federacji Rosyjskiej, jak to miało miejsce w tym samym okresie z Republiką Białoruś. Ukraina w latach 1994-2004 próbowała jednak utrzymywać dobre stosunki z krajami Zachodu, polityczne, jak i gospodarcze. Na pewno też Stany Zjednoczone i kraje UE miały wpływ na Ukrainę i jej władze, co umożliwiło w najtrudniejszym momencie Rewolucji Pomarańczowej przeprowadzenie okrągłego stołu z udziałem opozycji i spowodowało pokojowe przekazanie władzy.

3.Stosunki ukraińsko-rosyjskie w latach 1994-2004

W trakcie kampanii wyborczej 1994 r. Ł. Kuczma był – o czym już pisałem - uważany za zwolennika nawiązywania ścisłej współpracy z Federacją Rosyjską i krajami WNP. W jego otoczeniu znajdowali się prorosyjscy politycy, wśród nich poseł Rady Miasta Kijów Dmytro

⁴⁴⁷ Бригада українських миротворців укомплектована для отправки в Ирак, <https://podrobnosti.ua/64344-brigada-ukrainskih-mirotvortsev-ukomplektovana-dlja-otpravki-v-irak.html>, [ostatni dostęp 19.05.2022].

⁴⁴⁸ Послання Президента України до Верховної Ради України. *Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-02#Text>, [ostatni dostęp 19.05.2022].

Tabacznik i mer Charkowa Jewhienij Kusznariow. W praktyce, pomimo prorosyjskiej retoryki, stosunki rosyjsko-ukraińskie w latach 1994-1997 były postrzegane jako trudne. Po przyjęciu Porozumień Massandrowskich kierownictwo Federacji Rosyjskiej nadal podejmowało działania stawiające pod znakiem zapytania jurysdykcję Ukrainy nad jej częścią Floty Czarnomorskiej. Po rozważeniu listu oficerów sił morskich Ukrainy, skierowanego w dniu 16 grudnia 1994 r. do kierownictwa Federacji Rosyjskiej i do Ukrainy, Duma Państwowa przyjęła uchwałę z propozycją utrzymania dowództwa rosyjskiego ukraińskiej części Floty Czarnomorskiej, a także zachowania zwartości operacyjnej i strategicznej floty⁴⁴⁹.

W uchwale faktycznie chodziło o przejęcie ukraińskiej części Floty Czarnomorskiej pod kontrolę rosyjską. Władze ukraińskie nie zareagowały na ten krok, Kuczma omijał trudne kwestie próbując skoncentrować się na gospodarczych relacjach z Federacją Rosyjską. Nie musiało to świadczyć o braku koncepcji ułożenia stosunków z Moskwą, ponieważ niektóre dokumenty pokazują, że pomimo prorosyjskiej retoryki władza ukraińska rozumiała zagrożenie ze strony północnego sąsiada. W raporcie naczelnika Urzędu do Spraw Terytoriów Wołodymira Jacuby, skierowanego do pierwszego asystenta prezydenta Oleksandra Razumkowa, była mowa o możliwej agresji Rosji: „Stany Zjednoczone i kraje zachodnioeuropejskie nie podejmą ekstremalnych środków w celu powstrzymania agresji Rosji, jeśli taka nastąpi. Okoliczność ta stanowi dodatkowy argument za nawiązaniem i utrzymaniem dobrych stosunków z Rosją, co jest możliwe tylko pod warunkiem uwzględnienia rosyjskich interesów wobec niepodległego państwa ukraińskiego”⁴⁵⁰. Można zatem przyjąć, że w latach 1994-2004 władze ukraińskie dostrzegały zagrożenie ze strony Rosji, jednak nie podejmowano skutecznych działań co do rozbudowy wojska albo zmniejszenia zależności od dostaw surowców z tego kierunku. Próbowano jednocześnie spektakularnie zaświadczać o dobrych relacjach z Kremlem.

W Rosji w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych ścierały się dwie koncepcje ułożenia stosunków z Ukrainą. Pierwszą reprezentowały skrajnie prawicowe siły polityczne, przedstawiciele partii Ojczyzna i Partii Liberalno-Demokratycznej, które kwestionowali fakt istnienia niepodległej Ukrainy. Natomiast drugą opcję lansowały Sojusz Sił Prawicowych i partia Jabłoko. Jeden z liderów Sojuszu Sił Prawicowych Anatolij Czubajś stwierdził: „Rosja w przyszłości powinna stać się liberalnym imperium, które uznaje niepodległe kraje i przestrzega prawo międzynarodowe, a z drugiej strony chroni interesy Rosjan i rosyjskojęzycznej ludności w krajach WNP i wspiera ekspansję rosyjskiego kapitału w krajach poradzieckich”⁴⁵¹.

⁴⁴⁹ ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 2, справа.35, s. 176. *Заявление офицеров офицеров Черноморского Флота*

⁴⁵⁰ ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 2, справа 35, s. 179-184. *Докладна записка першому помічнику президента О.В. Разумкову.*

⁴⁵¹ А. Чубайс, *Миссия Россия в XXI веке*, „Независимая газета”, 2003, nr z 1.10.

Kierownictwo Rosji w latach 1994-2004 miało nieco inne podejście. Premier Michaił Kasjanow powiedział, że „minimalny poziom integracji, to wspólna przestrzeń celna i polityka celna”⁴⁵². O poziomie maksymalnym integracji nie mówiono, takie określenie budziłoby niepokój w Kijowie.

W latach 1991-1995 r. Federacja Rosyjska interweniowała w wewnętrznoukraińskie sprawy cerkiewne wspierając Ukraińską Autokefaliczną Cerkiew Prawosławną (Patriarchat Moskiewski) i przyczyniając się do pogorszenia relacji pomiędzy władzą państwową a Ukraińską Cerkwią Prawosławną (Patriarchat Kijowski). Najbardziej dramatyczne wydarzenie miało miejsce 18 lipca 1995 r. Władze nie wyraziły zgody na pogrzeb metropolity Wołodymira z Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej na terenie Soboru Mądrości Bożej w Kijowie, proponując miejsce na Cmentarzu Bajkowa w Kijowie. Kiedy kondukt wyruszył do Soboru Sofijskiego, milicja zaatakowała wiernych, kilka osób zostało rannych, kilkudziesięciu pobito i zatrzymano. Ł. Kuczma przebywał w tym dniu z wizytą na Białorusi, a premier J. Marczuk miał spotkania w obwodzie kijowskim. Najważniejszą osobą pozostającą w stolicy był minister spraw wewnętrznych J. Krawczenko, ale i on nie wziął odpowiedzialności za postępowanie milicji. W konsekwencji śledztwo nie znalazło winnych, nikt nie został ukarany za nadużycie siły. Wydarzenie to stało się jednym z najbardziej newralgicznych epizodów w najnowszej historii Ukrainy. Następca Wołodymira metropolita Filaret w wywiadzie dla gazety „Dien” powiedział: „Jestem przekonany, że była to prowokacja, której celem było zniszczenie Patriarchatu Kijowskiego. Logika była następująca – trzeba pochować patriarchę Wołodymira na cmentarzu świeckim, jako osobę świecką, a tym samym wymazać go z historii jako patriarchę, a wraz z nim całą naszą Cerkiew. Było to zaplanowane gdzieś w ciemnych zakamarkach najwyższych szczebli władzy i jestem pewien, nie bez pomocy z zagranicy”⁴⁵³. Z zagranicy, czyli z Rosji, która wówczas konflikt cerkiewny na Ukrainie wykorzystywała dla wzmocnienia tamże swych wpływów.

Władze ukraińskie opowiadały się jednak za pogłębieniem współpracy bilateralnej między Ukrainą a Rosją, a jednocześnie nadal przeciwstawiały się wzmocnieniu współpracy w ramach WPN. Minister spraw zagranicznych Ukrainy Henadij Udowenko odniósł się w piśmie do Ł. Kuczmy z 6 stycznia 1995 r. do możliwości utworzenia unii celnej Wspólnoty Niepodległych Państw: „Projekt traktatu jest koncepcyjnie nie do przyjęcia dla Ukrainy, tworzy niedopuszczalne warunki dla gospodarki, stwarza przeszkody dla handlu Ukrainy z innymi państwami, odmawia Ukrainie prawa do prowadzenia własnej polityki celnej i regulacji

⁴⁵² Касьянов и Янукович делят Украину, <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/03/9/4371950/>, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁵³ К.Гудзик, *Могилу Патріарха перетворено на символ розбрату*, <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/mogilu-patriarha-peretvoreno-na-simvol-rozbratu>, [dostęp 19.05.2022].

zagranicznej działalności gospodarczej”⁴⁵⁴. Minister napisał także: „Uważam, że nawet pod warunkiem korekty projektu umowy, pozostanie ona nie do przyjęcia dla Ukrainy ze względu na nierealność terminów jej procedowania, ignorowanie interesów narodowych i zasadniczych rozbieżności z ustawodawstwem krajowym Ukrainy”⁴⁵⁵. Widać na tym przykładzie, że w latach 1994-1996 r. Federacja Rosyjska próbowała przywracać kontrolę nad Ukrainą, a mówiąc językiem dyplomatów proponowała nierówne warunki współpracy.

Prace nad umową o współpracy pomiędzy Federacją Rosyjską i Ukrainą trwały od początku 1992 r. Ich pośrednim rezultatem była Umowa Dagomska „O dalszym rozwoju stosunków międzypaństwowych” z dnia 23 czerwca 1992 r.”⁴⁵⁶. Pierwszą próbę podpisania traktatu między Rosją a Ukrainą podjęto pod koniec 1992 r. 3 listopada projekt traktatu został wysłany do sekretarza administracji prezydenta Mikołaja Chomenko przez pierwszego wiceministra spraw zagranicznych Ukrainy Mikołaja Makarewicza⁴⁵⁷. Dokument zawierał informacje o uznaniu granic państwowych, braku roszczeń terytorialnych, obowiązku współpracy w ramach WNP i OBWE. Łącznie zaproponowano 30 artykułów regulujących stosunki polityczne, gospodarcze, dyplomatyczne, kulturowe. Dokument nie został jednak przyjęty w najbliższych latach pomimo prowadzonych konsultacji.

Dopiero 31 maja 1997 r. prezydenci Borys Jelcyn i Leonid Kuczma podpisali w Kijowie „Traktat o przyjaźni, współpracy i partnerstwie między Federacją Rosyjską a Ukrainą”⁴⁵⁸. W dokumencie zawarto zasadę strategicznego partnerstwa, poszanowanie integralności terytorialnej i wzajemne zobowiązanie się do niewykorzystywania własnych terenów ze szkodą dla bezpieczeństwa drugiej strony. Traktat zobowiązywał oba państwa do zapewnienia „ochrony tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej mniejszości narodowych na swoich terenach”, zaniechania prób przymusowej asymilacji mniejszości narodowych oraz zobowiązywach do promowania „równych szans i warunków dla nauki języka rosyjskiego na Ukrainie i ukraińskiego w Federacji Rosyjskiej”. Rosyjscy komuniści i liberałowie poparli podpisanie Traktatu o przyjaźni i współpracy między Rosją a Ukrainą, zaś przedstawiciel skrajnej prawicy Konstancin Zatulini był przeciwny ze względu na „odłączenie od Rosji znaczących historycznie i strategicznie ważnych terytoriów”⁴⁵⁹. Podobnie wypowiadał się Władimir Żyrinowski oraz Dmitrij Ragozin, co pozwala sądzić, że antyukraińskie wystąpienia

⁴⁵⁴ ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 2, справа 35, s. 195-198. Докладна записка президенту України

⁴⁵⁵ Тамże

⁴⁵⁶ Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁵⁷ ЦДАВО України, фонд Р-5233, опис 1, справа 12, s. 105-114.

⁴⁵⁸ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, „Відомості Верховної Ради України”, 1998, nr 20, s. 103.

⁴⁵⁹ К. Затулин, „Дружба, сотрудничество и партнерство” между Россией и Украиной, „Независимая газета” 1999, nr z 26.01.

w latach dziewięćdziesiątych były akceptowane w części społeczeństwa rosyjskiego, przysparzały popularności wojowniczym politykom i zwiększały ich szanse wyborcze.

Jednak osoby o antyukraińskich poglądach nie miały w latach 1994-1999 decydującego wpływu na politykę prowadzoną przez Federację Rosyjską. Borys Jelcyn nie forsował otwarcie antyukraińskiej polityki, dlatego Kijów opowiadał się za poszerzeniem współpracy z wschodnim sąsiadem i nie zwracał publicznie uwagi na niebezpieczne tendencje w wypowiedziach liderów moskiewskich. Natomiast władze kijowskie wykorzystywały nadarzające się okazje do demonstrowania lojalności wobec północnego sąsiada. Jeden z nielicznych przykładów antyrosyjskich działań Ukrainy zdarzył się 12 czerwca 1999 r., kiedy Kijów wraz z Węgrami, Bułgarią i Rumunią zamknął na kilka godzin swoją przestrzeń powietrzną dla rosyjskich samolotów wojskowych lecących do Serbii. Tak Ukraina wyraziła solidarność z krajami Europy Środkowej, które nie pozwoliły Rosji na zwiększenie obecności wojskowej na Bałkanach.

Kwintesencją polityki międzynarodowej Ł. Kuczmy były obchody 10. rocznicy ogłoszenia przez Ukrainę niepodległości w dniu 24 sierpnia 2001 r. Z zagranicy na te uroczystości przyjechali tylko Aleksander Kwaśniewski oraz Władimir Putin. Anegdotycznie zabrzmiała informacja, że kilka dni przed przybyciem prezydenta Rosji nazwę hotelu „Moskwa” zmieniono na „Ukraina”⁴⁶⁰. Takie przypadki nie powodowały publicznych reakcji ze strony Moskwy, której zależało w tym czasie na utrzymaniu dobrych relacji z władzami ukraińskimi. Rosja w czasie kryzysu politycznego na Ukrainie w latach 2000 i 2001, w przeciwieństwie do państw europejskich i Stanów Zjednoczonych, nie zajmowała stanowiska oraz nie ujawniała swych ocen. Zaowocowało to ociepleniem stosunków rosyjsko-ukraińskich i intensyfikacją kontaktów na najwyższym szczeblu. Jednym z pierwszych przejawów tego stało się odwołanie prozachodniego ministra spraw zagranicznych Borysa Tarasiuka. Na jego miejsce został powołany Anatolij Zlenko, który był popierany przez Moskwę. Zlenko uznawał Rosję za gwaranta stabilności polityczno-gospodarczej, natomiast USA za poręczyciela stabilności strategicznej⁴⁶¹. Lider Ukraińskiego Ruchu Ludowego Jurij Kostenko uznał, że zwolniony minister Tarasiuk starał się prowadzić politykę integracji Ukrainy ze strukturami europejskimi i euroatlantyckimi, co było bardzo niekorzystne dla Rosji. Zdaniem J. Kostenko monopolistyczne uzależnienie Ukrainy od rosyjskich dostaw energii zostało wykorzystane przez Moskwę jako dodatkowa dźwignia wpływów politycznych w celu zmiany szefa MSZ Ukrainy. W związku z

⁴⁶⁰ Г. Руденко, *Владимир Путин опоздал к независимости.*, „Газета Коммерсант” 2001, nr z 24.08.

⁴⁶¹ T. Stępniewski, „Do Europy razem z Rosją”: *polityka zagraniczna Ukrainy w czasie prezydentury Leonida Kuczmy*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna 2018”, nr 4 (63), s. 188.

tym, jak stwierdził lider URL, nowy ministrem spraw zagranicznych „ma na celu prowadzić zamiast polityki wielowektorowej politykę prorosyjską”⁴⁶².

O zwiększeniu zainteresowania kół politycznych Federacji Rosyjskiej Ukrainą może świadczyć powołanie w maju 2001 r. byłego rosyjskiego premiera Wiktora Czernomyrdina na stanowisko ambasadora w Kijowie. Otrzymał on także mandat specjalnego przedstawiciela prezydenta Rosji do spraw rozwoju rosyjsko-ukraińskich stosunków handlowych i gospodarczych. Rosyjska prasa nie ukrywała, że mianując na ambasadora tak znanego polityka, a jednocześnie dobrego znajomego Ł. Kuczmy, rosyjskie kierownictwo poparło ukraińskiego prezydenta w ciężkiej sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej. „Независимая Газета”, należąca do Borysa Bieriezowskiego, napisała: „Powołując Czernomyrdina Kreml daje ukraińskiej elicie najszersze perspektywy współpracy, co powinno zrekompensować ewentualne straty polityczne i finansowe wynikające ze skomplikowania stosunków z Zachodem”⁴⁶³. Charakterystyczne, że ekscytowno się w takich momentach zawartością artykułów prasowych i wystąpieniami niektórych polityków, natomiast milczeli prezydenci Rosji i Ukrainy.

Po nominacji, zgodnie z przewidywaniami, W. Czernomyrdin stał się postacią wpływającą na ukraińską politykę i gospodarkę. Niejednokrotnie jego wypowiedzi były bardzo kontrowersyjne, na przykład 1 września 2002 r. powiedział, że Ukraina może (powinna) mieć dwa języki urzędowe: ukraiński i rosyjski⁴⁶⁴. Najważniejszym wydarzeniem dla rosyjskiego dyskursu imperialnego dotyczącym Ukrainy były obchody w 2003 r. 350 rocznicy Ugody Perejasławskiej. W Rosyjskim Państwowym Muzeum Historycznym zorganizowano wystawę, a widzowie mogli obejrzeć kilka programów okolicznościowych w telewizji. Władza rosyjska wyraźnie wspierała wydarzenia towarzyszące rocznicy podporządkowania Ukrainy, z kolei prezydent Kuczma w jednym z artykułów stwierdził: „Zawsze uważałem, i nadal tak twierdzę, że historię należy pozostawić historykom, a my powinniśmy skoncentrować się na rozwiązywaniu problemów współczesności. Sporne wydarzenia historyczne powinno rozpatrywać się w kontekście obecnych interesów”⁴⁶⁵. Znamienne, że dekret Ł. Kuczmy o obchodach 350. rocznicy Rady Perejasławskiej nie został zrealizowany wskutek protestów społecznych. Bez wątplenia władze ukraińskie, wysuwając czasami przesłania prorosyjskie z zakresu kultury i pamięci historycznej, były jednak przeciwne nawrotom rusyfikacji Ukrainy.

Podsumowując lata 2000-2004 trzeba stwierdzić, że Moskwa nie zakwestionowała publicznie suwerenności Ukrainy, zadowolając się przejawami prorosyjskich postaw Kijowa,

⁴⁶² Ю. Костенко, *Нові тренди та нові альянси*, „Вісті Ковельщини” 2000, nr z 2.10.

⁴⁶³ И. Илларионов., *Четырежды чрезвычайный Черномырдин*, „Независимая газета”, 2001, nr z 31.05.

⁴⁶⁴ *Черномырдин хочет, что бы русский язык стал в Украине государственным*
<https://www.pravda.com.ua/rus/news/2002/09/2/4369178/>, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁶⁵ L.Kuczma, *Przez Polskę do Europy*, „Wprost”, 2002, nr z 28.07.

jego lojalnością wobec „starszego brata”. Kierownictwo Federacji Rosyjskiej wpływało jednak na postawę społeczeństwa ukraińskiego z myślą o utrzymaniu Ukrainy w orbicie swych wpływów. W tym celu wykorzystywano media, kontakty na najwyższym szczeblu, prorosyjski biznes i pozycje znacznej części deputowanych RN.

Rosja starała się wciągnąć Ukrainę do instytucji integracyjnych tworzonych na obszarze postsowieckim. Najważniejszym z nich było utworzenie 19 września 2003 r. przez Rosję, Ukrainę, Białoruś i Kazachstan Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej⁴⁶⁶. Dokument o utworzeniu WPG zakładał zjednoczenie terytoriów celnych oraz funkcjonowanie jednolitych mechanizmów gospodarczych zapewniających swobodny przepływ towarów, usług, kapitału i pracy. Jednocz

nie z dokumentu wynikało dążenie do ujednoczenia polityki handlowej, podatkowej i pieniężno-finansowej. Umowa była krytykowana przez ukraińską opozycję i społeczności obywatelskie. Pisano o jej niespójności z konstytucją, zagrożeniu niepodległości gospodarczej i utrudnieniu eurointegracji Ukrainy. W konsekwencji frakcja Nasza Ukraina w Radzie Najwyższej zainicjowała impeachment, postawienie prezydenta w stan oskarżenia⁴⁶⁷.

Pomimo tych wydarzeń prezydent Ukrainy nadal prowadził politykę prorosyjską. 29 stycznia 2003 r. został wybrany przewodniczącym Rady Prezydentów WNP, co uznano za złamanie tradycji, ponieważ od utworzenia WNP stanowisko to zajmowali tylko prezydenci Rosji, najpierw B. Jelcyń, a następnie W. Putin. Wysuwając na przewodniczącego Kucznię Rosja umożliwiła mu kontynuowanie kariery politycznej na tym stanowisku po zakończeniu drugiej kadencji prezydenckiej oraz jeszcze bardziej wciągnęła prezydenta Ukrainy w strefę wpływów moskiewskich. Kuczma, czując uzależnienie od Federacji Rosyjskiej i pośrednio wyrażając wdzięczność za wsparcie swojej osoby, coraz częściej wypowiadał się przeciwko kooperacji Ukrainy z państwami UE i Ameryki Północnej. Podczas prezentacji nowego przedstawiciela w obwodzie charkowskim poradził mu „mniej jeździć do krajów europejskich i Ameryki, a zacieśnić współpracę z państwami Wspólnoty Niepodległych Państw”, bo „to w krajach WNP na Ukrainę czekają i są gotowi współpracować”. Wniosek finalny brzmiał: odwrócenie się od strategicznych partnerów – Rosji i Białorusi jest niemożliwe⁴⁶⁸. Podobne zdanie miał minister spraw zagranicznych A. Zlenko. „Wśród priorytetów polityki zagranicznej stosunki Ukrainy z Rosją są najwyższym priorytetem”, taką deklarację złożył podczas pierwszej wizyty w Moskwie⁴⁶⁹.

⁴⁶⁶ *Угода про формування єдиного економічного простору*. Ялта 19.09.

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_990#Text data dostępu 3.05.2022, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁶⁷ *Наша Україна ініціювала імпичмент* президенту Леоніду Кучмі,

<https://www.pravda.com.ua/news/2003/09/19/2995515/>, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁶⁸ *Нові старі друзі президента*, <https://www.pravda.com.ua/news/2000/10/30/2981262/>, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁶⁹ *Зленко проголошує Росію головним пріоритетом зовнішньої політики України*, <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2000/10/23/4360462/>, [dostęp 19.05.2022].

Jednak w retoryce Kuczmy pozostawały elementy niepodległościowe, a czasami nawet hasła antyrosyjskie. W 2003 r. napisał on książkę „Ukraina to nie Rosja”. Ukazał w niej ukraiński interes narodowy podkreślając różnice językowe, kulturowe, mentalne między Rosją a Ukrainą. Ponadto Kuczma wypowiedział się o najostrzejszych konfliktach z lat dziewięćdziesiątych.: „Pamiętamy uchwałę Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej w lipcu 1993 r. w sprawie rosyjskiego statusu Sewastopola, pamiętamy próbę zniesienia Porozumienia Białowieskiego przez Dumę. To nie była nawet próba, ale zatwierdzona decyzja. Pamiętamy jednak, że prezydenci Rosji i rosyjskie MSZ nie tylko wyparli wszystkie takie démarche, ale także zmusili Dumę kolejnej kadencji, choć nie było to łatwe, do ratyfikacji *Wielkiego traktatu z nami*”⁴⁷⁰. W książce Kuczma skłaniał się – zgodnie ze swoją zasadą wariantowości - i ku potrzebie europejskiej drogi rozwoju Ukrainy: „Nasi sąsiedzi Polacy absolutnie nie mieli podziałów w wyborze strategicznym. Od razu zdecydowali: do Unii Europejskiej, do NATO, do liberalnej gospodarki rynkowej i własności prywatnej, do demokracji typu zachodniego. Zarówno u nas, jak i w Rosji do dziś wielu nadal chce wrócić do politycznego i gospodarczego Związku Radzieckiego nie zdając sobie sprawy, że jest to po prostu bez sensu i niemożliwe nawet w teorii”.

Jeśli w latach dziewięćdziesiątych wśród ukraińskiej elity politycznej i politologów Rosja była postrzegana albo jako przebiegły i pragmatyczny potwór, który chce wchłonąć jak najwięcej otaczających terytoriów, a przede wszystkim Ukrainę, albo jako mądry, życzliwy przywódca, to w latach 2000-2004 ta polaryzacja zmniejszała się. Władza i opozycja nie kwestionowały niezbędności kooperacji z Rosją, rząd ukraiński prowadził negocjacje z rządem rosyjskim, a opozycja ukraińska z opozycją rosyjską. 22 października 2002 r. na spotkaniu, które odbywało się w Dumie Państwowej Federacji Rosyjskiej, przywódcy frakcji Unii Prawych Sił Borys Niemcow i Irina Chakamada oraz lider bloku „Nasza Ukraina” Wiktor Juszczenko porozumieli się, ukraińska opozycja zrezygnowała z przedterminowego odejścia prezydenta Kuczmy⁴⁷¹. Interesujące, że ani prasa ukraińska, ani społeczeństwo obywatelskie nie oskarżyły rosyjskiej opozycji o ingerencję Rosji w wewnętrzne sprawy Ukrainy, a W. Juszczenki o zdradę interesów narodowych. Trudno zresztą mówić o antyrosyjskości Juszczenki mimo formowania takiego wizerunku publicznego. Rząd pod jego kierownictwem szeroko dopuścił rosyjskich przedsiębiorców do legalnej prywatyzacji na Ukrainie. Zdaniem T.A. Olszańskiego Lukoil dzięki Juszczence uzyskał kontrolę nad większością ukraińskiej petrochemii⁴⁷². Rząd W.

⁴⁷⁰ Л. Кучма., *Украина — не Россия*, Москва 2003, s.50.

⁴⁷¹ *Хакамада і Немцов вирішили, що Кучма має працювати до кінця. Ющенко з ними погодився?*, <https://www.pravda.com.ua/news/2002/10/22/2991226/>, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁷² T.A. Olszański, *Trud Niepodległości. Ukraina na przelomie tysiącleci*, Kraków 2009, s. 125.

Juszczynki realizował politykę wielowektorowości, którą podzielała większość elity ukraińskiej, a autorem której był Ł. Kuczma.

Wizerunek prezydenta zmieniał się w różnych okresach jego kariery politycznej, od obrońcy rosyjskojęzycznych mieszkańców Wschodu i Południa Ukrainy podczas pierwszej kampanii wyborczej do zwolennika ukrainizacji oraz współpracy z NATO w latach 1995-1999 r. oraz od zwolennika utworzenia Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej i polityka uzależnionego od Rosji w latach 2000-2002 r. do proamerykańskiego polityka w 2003 r. Grając na sprzecznościach między Stanami Zjednoczonymi a Unią Europejską z jednej strony, a Rosją z drugiej, Kuczma przy podpisaniu *Wielkiej Umowy* w 1997 r. uzgodnił granicę państwową z Rosją. Dzięki retoryce prorosyjskiej uzyskał wsparcie Moskwy podczas politycznego kryzysu 2000-2001 r, a dzięki prozachodniej oraz wysłaniu kontyngentu wojskowego do Iraku w 2003 r. udało mu się wyjść z międzynarodowej izolacji oraz zabezpieczyć balans wpływów Federacji Rosyjskiej, Stanów Zjednoczonych i Unii Europejskiej w Ukrainie. Polityka wielowektorowości L. Kuczmy mogła mu zapewniać doraźne sukcesy, ale potęgowała niepewność i w dłuższej perspektywie czasowej szkodziła powadze prezydenta, stała się jedną z przyczyn Rewolucji Pomarańczowej.

Rozdział V.

Sytuacja polityczna na Ukrainie w latach 1991–2004.

Na koniec analizy sytuacji w niepodległej Ukrainie powracam do kwestii politycznych, przemian w funkcjonowaniu aparatu państwowego, organów centralnych władzy i struktur terytorialnych. Usuwanie relikwów poprzedniego systemu nie przebiegało łatwo, podejmowano i błędne decyzje, skutki których Ukraina odczuwała przez następne dziesięciolecia. Istotne zmiany następowały w życiu politycznym, co jednak nie szło w parze z konsekwentnym eliminowaniem niebezpiecznych zjawisk, na czele z powiązaniem między biznesem, biurokracją i środowiskiem oligarchów. Wolniej też niż oczekiwali reformatorzy i obserwatorzy z krajów wolnego świata postępowało umacnianie się postaw obywatelskich.

1. Pierwsze lata niepodległości

Większość posłów Rady Najwyższej, wybranych na wolnych wyborach w 1990 i pierwszej połowie 1991 r. zachowywała poprzedni styl działania, choć publicznie popierała zmiany demokratyczne. Nie wypadało już okazywać wylewnie sympatii prorosyjskich i używać w mowie frazesów komunistycznych, ale można było spowalniać procesy demokratyczne. Sytuacja zaczęła się nieco szybciej zmieniać od lipca 1991 r., po uchwaleniu zmian do konstytucji USRR., w wyniku których w konstytucji pojawił się rozdział 12.1 *Prezydent Ukrainy*⁴⁷³. Ustawa określiła uprawnienia prezydenta oraz ostatecznie złamała system rad, którymi w czasie radzieckiej Ukrainy kierowali szefowie struktur partyjnych. Prezydent stał się głową państwa i miał nadzór nad władzą wykonawczą, jednak głównym organem tej władzy nadal była Rada Ministrów z premierem na czele. Rada Najwyższa miała z kolei wpływ na powołanie premiera i ministra obrony, zaś pozostałych ministrów mianował prezydent.

Prawie od razu L. Krawczuk zaczął budować swój układ władzy, stworzył administrację prezydenta Ukrainy. W przyspieszonym tempie zostało przyjęte ustawodawstwo umożliwiające mianowanie przedstawicieli w obwodach i miastach⁴⁷⁴. Na początku 1992 r. Krawczuk mianował pierwszych zastępców szefów administracji obwodowych, przedstawiciela Ukrainy przy ONZ i ambasadora Ukrainy w Rosji. W kwietniu 1992 r. dokonał kolejnych pięciuset nominacji szefów rejonowych i administracji⁴⁷⁵. L. Krawczuk przed wybraniem go przewodniczącym RN był odpowiedzialnym za ideologię członkiem Komitetu Centralnego KPU, miał kontakty z byłymi funkcjonariuszami partyjnymi, spośród których wielu nominowano na najważniejsze stanowiska w niepodległej Ukrainie. Jednak rotacja kadr odbywała się i tylko „nowi” nie zajmowali z reguły wysokich stanowisk w USRR.

Na etapie przejściowym prezydent zostawił rząd na czele z Witoldem Fokinem, którego dymisja nastąpiła 1 października 1992 r. Zgodnie z wizją Ł. Krawczuka przyszły premier powinien być zwolennikiem reform gospodarczych, a jego powołanie musiało budzić zadowolenie zarówno wpływowych osób z zachodnich, jak z wschodnich regionów kraju. W tej sytuacji prezydent mógł wybrać premiera z grona pięciu osób: odessyjczyka Walentyna Symonenki, charkowianina Wołodymyra Hryniowego, urodzonego w Doniecku Wołodymyra Bulanda i urodzonego w Dniepropietrowsku Leonida Kuczmy. Premierem został L. Kuczma, który będąc kierownikiem jednego z największych przedsiębiorstw, Południowego Zakładu Budowy Maszyn im. A. M. Makarowa (Jużmasz), miał poparcie wielkiego przemysłu. Kuczmie parlament przyznał nadzwyczajne uprawnienia, prawo mianowania i dymisjonowania

⁴⁷³ Закон УРСР „Про Президента Української РСР”, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1991, nr 33, s. 446.

⁴⁷⁴ Закон України „Про Представника Президента України”, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 23, s. 335.

⁴⁷⁵ М. Отг, *Кадри вирішують все. Хто з президентів України провів найглибшу кадрову «чистку»?* Аналіз 18 000 указів, <https://voxukraine.org/longreads/ukazy/index.html>, [dostęp 19.05.2022].

kierowników obwodów oraz wydawania dekretów z mocą ustaw⁴⁷⁶. Jednak po odmowie Rady Najwyższej przedłużenia na kolejne pół roku tych uprawnień, 21 września 1993 r. Ł. Kuczma podał się do dymisji i został jednym z najbardziej aktywnych krytyków prezydenta.

Pomimo jednak rywalizacji podczas wyborów w grudniu 1991 r., Ludowy Ruch Ukrainy i Ł. Krawczuk potrafili znaleźć wspólny język i w 1992 r. niektórzy działacze LRU weszli do władzy wykonawczej. Kierownik Narodowej Rady Ihor Juchnowski został pierwszym wicepremierem, Jurij Kostenko ministrem ochrony środowiska, a Wiktor Pinzenik ministrem finansów. Współpraca Krawczuka i Ruchu Narodowego w 1991 r. to sojusz, który pozwolił Narodowemu Ruchowi Ukrainy na wykorzystywanie nomenklatury dla urealnienia niepodległości kraju i stworzenie niezbędnych instytucji państwowych, a nomenklaturze na zachowanie stanowisk w organach władzy państwowej. Postawy Narodowego Ruchu Ukrainy i Ł. Krawczuka były zgodne w najważniejszej kwestii, czyli dążeniu do niepodległości, co sprawiło, że ich sojusz był autentyczny i posiadał podstawy ideowe. Jeden z liderów Ruchu Narodowego Ukrainy, Mikołaj Skoryk, napisał: „Ja zawsze gotowy jestem schować i swoją pychę, i swoje ambicje, i swój poprzedni krytycyzm i wykorzystać je dla wsparcia każdego, kto chce i umie prowadzić statek państwowy Ukrainy”⁴⁷⁷. Zdaniem T. Olszańskiego Ukraina nie miała liczniejszych elit alternatywnych wobec nomenklatury, również nie posiadała historycznych, sprawdzonych wzorców pokojowej budowy państwa. Zrozumiałym było wówczas odrzucenie pragmatyki z okresu sowieckiego⁴⁷⁸. Stało się i tak, że opozycja nie zwracała należytej uwagi na działania korupcyjne części otoczenia Prezydenta Ukrainy, brak koncepcji rozwijania stosunków międzynarodowych i nieprzeprowadzanie reform gospodarczych.

Dla Ruchu Ludowego Ukrainy ważne było utrzymanie sojuszu z prezydentem, gdyż dawało to możliwość wpływania na podejmowane w kraju decyzje, a sojusz części nomenklatury i narodowych demokratów uniemożliwiał odwet komunistyczny. O postawie LRU wiele mówi zaproszenie Krawczuka na kongres, który odbył się w dniach 10–12 grudnia 1993 r. w Kijowie. Zaproszenie podpisał przewodniczący Ludowego Ruchu Wiaczesław Czornowil⁴⁷⁹, ale Ł. Krawczuk nie odpowiedział na nie i nie pojawił się na kongresie. Najwyraźniej stosunek LRU do prezydenta wyraził się w liście drohobyckiej organizacji miejskiej z 7 października 1993 r.: „Członkowie drohobyckiego oddziału Ruchu chcą poinformować, że nasze wsparcie dla Pana Prezydentury jest możliwe tylko pod warunkiem, że swoją działalnością zagwarantuje Pan

⁴⁷⁶ Закон України “Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання”, „Відомості Верховної Ради України” 1993, nr 2, s. 6.

⁴⁷⁷ М. Скорик, *Народний Рух і нова влада*, „Правда України”, 1993, nr z 14.08..

⁴⁷⁸ А. Олшаński, *Trud Niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2009, s. 39.

⁴⁷⁹ ЦДАВО України, Фонд Р – 5233, опис 1, справа 203, s. 129.

interesy narodowe państwa ukraińskiego. W przeciwnym razie drohobycki oddział Ludowego Ruchu będzie zmuszony do wyrażenia nieufności wobec Pana jako prezydenta”⁴⁸⁰.

Jednak większość działań Krawczuka w latach 1992–1993 wynikała z realizacji programu Ludowego Ruchu Ukrainy. Prezydent nie przeszkadzał w dekomunizacji, która w latach 1992–1994 odbywała się na terenie całego kraju. Krawczuk razem z LRU domagał się przyjęcia przez Radę Najwyższą ustaw „O obronie Ukrainy”⁴⁸¹ i „O siłach zbrojnych Ukrainy”⁴⁸². Właśnie przez wzgląd na prymat celu, jakim była niepodległość kraju oraz z powodu obaw przed powstaniem konfliktów społecznych i regionalnych w jeszcze słabym państwie, ukraińscy demokraci narodowi - głównie z terenu Ukrainy Zachodniej, gdzie kulturowo-psychologiczna gotowość do kapitalizmu była większa niż na wschodzie - nie wywierali presji na Krawczuka w kwestii wprowadzania liberalnych reform rynkowych.

Sojusz premiera Leonida Krawczuka z Ludowym Ruchem Ukrainy i działania prezydenta mające na celu zapewnienie niepodległości kraju, doprowadziły natomiast do konfliktu z prokomunistyczną większością Rady Najwyższej. Większość ta była lojalną wobec Krawczuka jako przewodniczącego parlamentu, a zmieniła swoje stanowisko po jego wyborze na prezydenta. Rada Najwyższa Ukrainy według konstytucji mogła czuć się głównym organem władzy państwowej, z kolei uprawnienia prezydenta zostały określone nieprecyzyjnie. Sprawował on formalnie nadzór nad władzą wykonawczą i powoływał kluczowych ministrów, ale nie mógł wpływać na bieżącą działalność rządu. Chcąc to zmienić Ł. Krawczuk w 1992 r. stworzył organ niekonstytucyjny – Dumę Państwową, która miała określać główne kierunki polityki wewnętrznej i zagranicznej, rozwoju gospodarczego i społecznego. W jej skład weszły 62 osoby wyznaczone przez prezydenta Ukrainy⁴⁸³. Duma miała zatem stać się swoistą przeciwwagą dla opozycyjnej wobec prezydenta Rady Najwyższej. Jednak będąc organem doradczym nie mogła zastąpić Rady Najwyższej, a jej powołanie pogłębiło konflikt „na szczytach” i negatywnie wpłynęło na wizerunek Krawczuka.

W styczniu 1994 r. Parlament znalazł kompromis z głową państwa i zostały ogłoszone wybory przedterminowe na urząd prezydenta oraz do Rady Najwyższej. W roli głównego konkurenta obecnego prezydenta wystąpił były premier Ł. Kuczma, który chciał siebie zaprezentować jak nowoczesnego polityka, wojownika przeciwko korupcji i zwolennika śmielszych reform. Drugim jego atutem w odczuciu części wyborców była retoryka prorosyjska. Kuczma nieustannie przedstawiał się jako zwolennik przywracania więzi z Rosją. Jeden z jego

⁴⁸⁰ ЦДАВО України, Фонд-Р - 5233, опис 1, справа 203, s. 62-63.

⁴⁸¹ Закон України. „Про оборону України”, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 9, s. 106.

⁴⁸² Закон України. „Про Збройні Сили України”, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 9, s. 108.

⁴⁸³ Розпорядження Президента України, „Про затвердження Положення про Державну думу України, матеріальне забезпечення Державних радників України”, <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=37%2F92-%F0%EF#Text>, [dostęp 19.05.2022].

plakatów w kampanii przedwyborczej głosił: „Ukraina–Rosja: mniej rzek, więcej mostów”⁴⁸⁴. Taka wizja zyskała zwolenników na Ukrainie Wschodniej oraz budziła sympatie w Rosji, która podczas kampanii przedwyborczej w 1994 r. wyraźnie postawiła na Kuczmę, wspierała go na rosyjskich kanałach telewizyjnych. Na urząd prezydenta kandydowali również bezpartyjni: Walerij Babicz, Wołodymyr Łanowy, Iwan Pluszcz, Petro Tałanczuk. Socjalistyczna Partia Ukrainy wysunęła Oleksandra Moroza, zaś Ludowy Ruch Ukrainy nie wyłaniając własnego kandydata, faktycznie wspierał Ł. Krawczuka.

Pierwsza tura drugich wyborów prezydenta Ukrainy odbyła się 27 listopada 1994 r., 38,36% głosów uzyskał Leonid Krawczuk, a 31,17% głosów oddano na Leonida Kuczmę. Na przewodniczącego Rady Najwyższej Oleksandra Moroza padło 13,3% głosów, były minister gospodarki Wołodymyr Łanowy otrzymał 9,6%, naukowiec Walerij Babicz 2,5%, były przewodniczący Rady Najwyższej Iwan Pluszcz 1,2%, a polityk Petro Tałanczuk 0,5%. Frekwencja w pierwszej turze wyniosła 70,4%. W takiej sytuacji 10 lipca 1994 r. musiała odbyć się druga tura. Frekwencja w niej wyniosła 71,6% w skali kraju. Tak wysoka frekwencja wynikała z faktu, że były pierwsze to autentycznie konkurencyjne wybory w historii Ukrainy. W 1991 r. zwycięzca był przewidywalny przed wyborami, natomiast w 1994 r. emocje utrzymywały się do ostatniego momentu. W konsekwencji L. Kuczma dostał 52,2% głosów, a Krawczuk 45,1%, zatem kolejność zmieniła się w stosunku do pierwszej rundy. Klęska urzędującego prezydenta, który miał przewagę 7% w pierwszej turze zaskoczyła społeczeństwo i samych kandydatów. O zwycięstwie Kuczmy zdecydowały regiony wschodnie, największe poparcie nowy prezydent otrzymał w Sewastopolu – 92%, na Krymie – 89,7% i w obwodzie ługańskim – 88,0%. Krawczuk najlepszy wynik miał w obwodach: tarnopolskim – 94,8%, iwanofrankiwskim – 94,5% i lwowskim – 93,8%⁴⁸⁵.

Na podstawie analizy tych wyników wyborów można stwierdzić, że zaznaczyły się dwie strefy: zachodnia i wschodnia, co nie może dziwić historyka. Zachód Ukrainy w 1994 r. to przewaga wsi z ludnością mówiącą językiem ukraińskim i z elementami tradycji z czasów monarchii habsburskiej oraz II RP, a wschód kraju to miasta z ludnością rosyjskojęzyczną i zadawnione więzi z Moskwą⁴⁸⁶. W tej sytuacji o wynikach wyborów prezydenckich zadecydowały ostatecznie lewobrzeżne obwody centralnej Ukrainy: czerkaski, czernihowski, kirowohradzki, połtawski.

⁴⁸⁴ Д. Коротков, *В Украине произошла первая смена власти*, „Газета Сегодня”, 1994, nr z 12.07.

⁴⁸⁵ *демографія, економіка, електоральна географія України*, <https://datatowel.in.ua/elections/presidential1994>, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁸⁶ Na zachodzie Ukrainy w 1994 r. krążyło powiedzenie: lepiej z Pluszczem do kołchozu niż z Kuczmą do Rosji. С. Винярьський, *Кучма-улюбленець Росії*, „Молодь Черкащини”, 1994, nr z 16.06., s. 2.

Po wyborach 1994 r. rosyjska gazeta „Segodnia” napisała: „Wraz ze zwycięstwem Leonida Kuczmy zaczyna się zabawa. Kuczma jest do pewnego stopnia «kotem w worku» i praktycznie nikt nie wie, co dokładnie zrobi. Kuczma to z pewnością nowy zespół i praktycznie niemożliwe jest, aby okazał się on gorszy od obecnego: powrót Witalija Masoła – jednego z najbardziej klasycznych potworów epoki breżniewowskiej – to godne zakończenie cyklu krawczukowskiej polityki gospodarczej”⁴⁸⁷. Jednak po wyborach Kuczma zachował W. Masoła na stanowisku premiera, co można potraktować jako ustępstwo dla starej partyjnej nomenklatury. Jednocześnie wicepremierem w lipcu tego roku został Jewgen Marczuk, awansowany wkrótce na stanowisko pierwszego wicepremiera. Marczuk w latach 1994–2000 r. był uważany za jednego z najbardziej proeuropejskich polityków ukraińskich. Część stanowisk ministerialnych w rządzie zachowali przedstawiciele Ludowego Ruchu Ukrainy.

Wybory parlamentarne odbyły się 27 marca 1994 r. przy zastosowaniu systemu większościowego i w jednomandatowych okręgach wyborczych. Najważniejszym problemem były wymóg frekwencji w poszczególnych okręgach powyżej 50% i konieczność uzyskania przez zwycięzcę bezwzględnej większości głosów. Utworzono 450 okręgów wyborczych, gdyby żaden kandydat nie zdobywał więcej niż 50% głosów, do drugiej tury przechodziło dwóch z najlepszymi wynikami. Jednak warunek uzyskania przez zwycięzcę ponad 50% głosów pozostał i w drugiej turze, co sprawiało, że trzeba się było liczyć z przeprowadzeniem powtórnych wyborów⁴⁸⁸. Rzeczywiście, w znacznej liczbie okręgów wyborczych nie wprowadzono zwycięzców w pierwszym terminie i proces obsadzania wolnych miejsc w parlamencie przeciągnął się ponad dwa lata. Wskutek tego większość decyzji Rady Najwyższej była podejmowana nie większością głosów w stosunku do składu konstytucyjnego, a większością głosów posłów, którzy złożyli przysięgę. Oleksandr Moroz został wybrany przewodniczącym Rady Najwyższej z wynikiem 171 głosów spośród tylko 313 posłów⁴⁸⁹.

Rada Najwyższa w latach 1994–1998 charakteryzowała się dominacją partii lewicowych. 27 marca w jej składzie potwierdzono obecność 85 posłów wysuniętych przez Komunistyczną Partię Ukrainy, 20 przez Ludowy Ruch Ukrainy, 18 przez Partię Chłopską, 14 przez Socjalistyczną Partię Ukrainy, 9 przez Partię Republikańską i 5 przez Kongres Ukraińskich Nacjonalistów. 17 posłów pochodziło z dziewięciu mniejszych ugrupowań politycznych, a ponadto do Rady Najwyższej wybrano 168 posłów bezpartyjnych⁴⁹⁰. Jednomandatowy system

⁴⁸⁷ М. Леонтьев, *По-українски-Кравчук, а по-російски-Кучма*, „Газета Сьогодні”, 1994, nr z 13.07., s. 3.

⁴⁸⁸ Ю.Тодыка, *Выборы народных депутатов Украины: конституционноправовой аспект*, Харків 1998, s. 56.

⁴⁸⁹ *Стенограма засідання Верховної Ради*, <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3477.html>, [dostęp 19.05.2022].

⁴⁹⁰ О. Любовець, *Політичні партії у парламентських фракціях і групах Верховної Ради України II скликання (1994–1998)*, „Наукові Записки” 2011, nr 3 (53), s. 149-150.

wyborczy doprowadził do wybrania osób o wąskiej orientacji regionalnej, często związanych z interesami grup etnicznych lub sektorów gospodarczych. W konsekwencji zostały utworzone następne frakcje parlamentarno-partyjne: Ruch Ludowy Ukrainy, Komunistyczna Partia Komunistyczna, Socjalistyczna Partia Ukrainy, Partia Chłopska. Ponadto uformowały się grupy mniej wyrazistej orientacji politycznej: Agrariusze Ukrainy, Agrariusze za Reformami, Międzyregionalna Grupa Deputowanych oraz Partia Rolnicza Ukrainy i Partia Odrodzenia Regionalnego Ukrainy, Wybór Społeczno-Rynkowy, Derżawnist, Centrum, Centrum Konstytucyjne, Reformy, Jedność, Niepodlegli, Ukraina-Naprzód. Deputowani często zmieniali grupę oraz swoją orientację polityczną. Stosunkowo niski odsetek posłów związanych z partiami był przyczyną znacznej niestabilności w strukturze frakcji i grup parlamentarnych⁴⁹¹. Po wyborach w 1994 r. stała się widoczna potrzeba przyjęcia w przyszłości proporcjonalnego systemu wyborczego w celu zmniejszenia liczby posłów niezrzeszonych i ustabilizowania systemu partyjnego.

W latach 1991–1994 Ukraina rozwijała się podobnie do innych krajów postradzieckich. W Rosji, Białorusi, Gruzji czy Mołdawii można było zauważyć zbliżone efekty. Wybory demokratyczne w 1991 r. częściowo doprowadziły do władzy w tych krajach siły reformatorskie i proeuropejskie, a ciężka sytuacja gospodarcza w latach 1993–1994 umożliwiła rewanż ugrupowań konserwatywnych. Jeśli w Rosji zejście z drogi demokratycznego rozwoju zaczęło się od dymisji Rady Najwyższej w październiku 1993 r., to w Gruzji, Ukrainie i Białorusi nastąpił wybór prorosyjskich prezydentów Eduarda Szewardnadze, Łeonida Kuczmy i Aleksandra Łukaszenko. Jednak prawie każda rosyjska figura polityczna miała podobne osoby na Ukrainie. Krawczuk to pod wieloma względami odpowiednik Borysa Jelcyna, czyli figura nomenklaturowa, która przetrzymała się do obozu demokratycznego i stanęła na czele walki o suwerenność. Wiaczesław Czornowił był kimś pośrednim między Sacharowem (dysydent) i Sobczakiem (mer dużego miasta, w którym wygrały siły antykomunistyczne). W odróżnieniu od Rosji, gdzie na czele rządu w okresie 1991–1992 stał liberalny polityk Jegor Gaidar, a siły prokomunistyczne zostały całkowite pozbawione władzy w trakcie kryzysu politycznego 1993 r., to na Ukrainie od 1990 r. do początku 1994 r. skład elit prawie się nie zmienił, a lustracja pozostawała tylko straszakiem.

Władzy na Ukrainie brakowało ogólnej wizji przeprowadzenia reform, na co wpływ miały i wyniki wyborów parlamentarnych z 1994 r. Na 403 deputowanych tylko 65 wcześniej było członkami Rady Najwyższej, zatem instytucja ta została odnowiona w 84%⁴⁹². W tej sytuacji

⁴⁹¹ М. Ярош, *Верховна Рада України : інформаційний довідник*, Київ 2002, s. 32.

⁴⁹² Д. Коротков, *Зміна політичних еліт у контексті парламентських виборів в Україні (1998-2007 рр.)*, „Політичний менеджмент” 2012, nr 4-5, s. 65-72.

nawet typowy projekt regulaminu Rady Najwyższej spowodował ostre nieporozumienia⁴⁹³. Podsumowując lata 1991–1994 można je określić jako czas straconych możliwości. Nie przeprowadzono wówczas wielu ważnych reform politycznych, zjawiskiem permanentnym były zmiany układów partyjno-personalnych, a największym osiągnięciem państwa ukraińskiego stało się pokojowe przekazanie władzy i dokonanie demokratycznych wyborów wiosną oraz latem 1994 r. Wybory te odbyły się jednak z wykorzystaniem struktur administracyjnych, co też miało znaczący udział na przegranej opozycji. Kuczma mimo porażki w pierwszej turze wygrał drugą i zwyciężył z urzędującym prezydentem kraju. W 1994 r. wyraźnie nasiliły się negatywne tendencje: wpływ Rosji za pośrednictwem mediów, upolitycznianie administracji, populizm i retoryka powodujące polaryzację kraju. Tendencje te w pełni objawiły się podczas kampanii wyborczej w 2004 r.

2. Przyjęcie konstytucji w 1996 i próby jej zmiany w latach 1999–2004

W grudniu 1991 r. na Ukrainie obowiązywała Konstytucja Ukraińskiej SRR, uchwalona w 1978 r.⁴⁹⁴ Ten dokument ograniczał możliwości rozwoju nowego państwa, a społeczne oczekiwanie szybkich zmian konstytucyjnych było silne. Proces konstytucyjny rozpoczął się 24 czerwca 1990 r., Rada Najwyższa zatwierdziła skład komisji do opracowania nowej konstytucji, kierowanej przez przewodniczącego Rady L. Krawczuka⁴⁹⁵. Pierwszy projekt konstytucji został ujawniony 1 lipca i stał się przedmiotem publicznej debaty, która trwała do 1 grudnia 1992 r. Udział w dyskusji wzięło około 200 tys. obywateli, 134 rady lokalne, 118 stowarzyszeń obywateli i około 3000 zespołów pracowniczych, a ponadto wiele instytucji naukowych i edukacyjnych organów państwowych. Grupa robocza referendum zanotowała ponad 47 tys. propozycji i uwag⁴⁹⁶. Liczby te robią wrażenie, ale nie wiemy na ile autentyczna, krytyczna było to dyskusje.

Jednak ta wersja konstytucji nie została przyjęta przez parlament z powodu konfliktu między rządem a prezydentem i Radą Najwyższą. Do dyskusji powrócono po wyborach, Rada 10 listopada 1994 r. zatwierdziła nową Komisję Konstytucyjną na czele z współprzewodniczącymi: prezydentem Ukrainy Ł. Kuczma i przewodniczącym Rady O. Morozem. Do komisji weszli przedstawiciele prezydenta i Rady Najwyższej, Rady Najwyższej Autonomicznej Republiki Krymu, Rady Sądów i Prokuratury Generalnej. Wstępnie (doraźnie)

⁴⁹³ Регламент Верховної Ради України, „Відомості Верховної Ради України” 1994, nr 35, s. 338.

⁴⁹⁴ Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки: прийнята на позачерговій VII сесії Верховної Ради УРСР IX скликання 20.04.1978, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1978, nr 18, s. 278.

⁴⁹⁵ Закон України. Про внесення і доповнень до Конституції Української РСР, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1991, nr 26, s. 302.

⁴⁹⁶ М. Орзіх, Конституція України діє, конституційні перетворення тривають (до 15-ї річниці Конституції України), „Наукові праці Національного університету Одеська юридична академія” 2011, nr 10, s. 28-46.

przyjęto Traktat Konstytucyjny, który nadawał dość szerokie pełnomocnictwa prezydentowi jako przewodzącemu władzy wykonawczej⁴⁹⁷. Zgodzono się, że w ciągu roku Rada Najwyższa albo przyjmie nową konstytucję, albo odbędzie się referendum w sprawie zaaprobowania Traktatu Konstytucyjnego.

W marcu 1996 r. nowy projekt konstytucji został przedyskutowany przez komisję, która skierowała go do Rady Najwyższej. Debata w Radzie przeciągała się, ale 27 czerwca o godz. 9 deputowani rozpoczęli ostateczne czytanie projektu i bez przerwy pozostawali na sali do dnia następnego przyjmując Konstytucję Ukrainy 28 czerwca (o godz. 9.20) 315 głosami. Działali pod presją, bo 27 czerwca prezydent L. Kuczma zdecydował o przeprowadzeniu referendum konstytucyjnego w dniu 25 września 1996 r. Chciał w ten sposób nadać moc konstytucyjną traktatowi przewidującemu powiększenie uprawnień prezydenta⁴⁹⁸. Podobnie stało się 24 listopada 1996 r. na Białorusi, gdzie przyjęta na referendum konstytucja uniemożliwiła zmianę władz najwyższych w kraju i zatrzymała procesy demokratyczne.

Okoliczności uchwalenia Konstytucji Ukrainy są różnie komentowane. Konstytucjonalista Wiktor Szyszkin wspominał: „Nie mówiłbym o dużej roli Kuczmy w przyjęciu Konstytucji. W ogóle nie miał nic wspólnego z redagowaniem obecnego dokumentu. Kuczma nawet nie wiedział o jego przyjęciu, a kiedy się dowiedział z przerażenia przyszedł do Parlamentu, gdzie już przyjęliśmy ostateczne rozdziały”⁴⁹⁹. Inaczej ocenił rolę Kuczmy w uchwaleniu Konstytucji Łewko Łukjanienko: „Za jego [Kuczmy] rządów w 1996 roku uchwalono Konstytucję. Nie chcieli jej komuniści, którzy marzyli, że Ukraina «zawali się» i znowu stanie się częścią strefy wpływów rosyjskich”⁵⁰⁰.

Według konstytucji Ukraina jest suwerennym i niepodległym, demokratycznym, państwem. Jedynym organem władzy ustawodawczej pozostaje Rada Najwyższa Ukrainy, a Prezydent Ukrainy został głową państwa, występuje w jego imieniu. Konstytucja określiła zasadę podziału władzy w kraju i stworzyła system przeciwwag niezbędny dla zachowania systemu demokratycznego. Konstytucja gwarantuje prawa mniejszości narodowych i samorządów, określa podstawy ustroju społecznego i państwowego, prawa i wolności człowieka oraz obywatela. Parlament zachował wpływ na podejmowanie najważniejszych decyzji politycznych, w tym mianowanie: premiera, kierownictwa Izby Obrachunkowej, pełnomocnika do ochrony praw człowieka oraz części sędziów Sądu Najwyższego i Trybunału

⁴⁹⁷ *Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 08.06.1995*, Відомості Верховної Ради України 1995, nr 18, s. 133.

⁴⁹⁸ Указ Президента України “Про проголошення всеукраїнського референдуму з питань прийняття нової Конституції України”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489/96#Text>, [19.05.2022].

⁴⁹⁹ И. Капсамун, «Кучмизм» и общество: кто кого?, <https://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti-nota-bene/kuchmizm-i-obshchestvo-kto-kogo>, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁰⁰ И. Капсамун, *От колониального состояния к независимости*, „Газета День”, 2011, nr z 25.08., s. 12.

Konstytucyjnego. A nadto parlament przyjmuje roczny budżet. Rada Najwyższa może odwołać poszczególnych ministrów lub przyjąć wotum nieufności dla rządu. Prezydent otrzymał szerszy zakres uprawnień, proponuje Radzie Najwyższej kandydaturę do zatwierdzenia: premiera, szefów Prokuratury Generalnej i Służby Bezpieczeństwa Ukrainy. Może też odwołać ministrów swoim dekretem, mianować szefów administracji państwowych, które miały więcej uprawnień niż rady obwodowe oraz rejonowe. Dzięki temu, że konstytucja zachowała podstawowe funkcje Rady Najwyższej jako centralnego organu władzy ustawodawczej, to w krytycznych momentach ukraiński parlament stawał się centrum władzy państwowej w kraju. Prezydent nie mógł bez zgody parlamentu przeprowadzać transformacji ustrojowej, znieść konstytucję, zmieniać terminy wyborów⁵⁰¹.

Po wygranej kompanii wyborczej w 1999 r. Ł. Kuczma proponował zmiany w konstytucji, które usunęłyby system kontroli i równowagi utworzony w 1996 r. W tym celu w dekrete „O ogłoszeniu ogólnoukraińskiego referendum z inicjatywy ludowej” wniósł wprowadzenie dwuizbowego parlamentu, zmniejszenie liczby deputowanych Rady Najwyższej do 300 osób oraz pozbawienie ich immunitetu poselskiego⁵⁰². Prezydent po zmianie konstytucji mógłby również rozwiązać Radę Najwyższą. Opozycja zakwestionowała konstytucyjność referendum podważając zasadność decyzji podjętych w tej kwestii przez Centralną Komisję Wyborczą. Deputowani zwrócili się do Trybunału Konstytucyjnego z wnioskiem o odwołanie referendum. Wniosek rozpatrywano do 27 marca 2000 r., a wyrok Trybunału Konstytucyjnego był w pewnym stopniu zgodny z poglądami polityków opozycji i naukowców. Trybunał uznał pytania 1 i 6 za niekonstytucyjne i potwierdził, że procedura zmiany ustawy zasadniczej musi być zgodna z rozdziałem XIII Konstytucji Ukrainy. W takich okolicznościach Socjalistyczna Partia Ukrainy i Partia Sobór wezwały do bojkotu referendum. Możliwość rozwiązania Rady Najwyższej czyniłaby ją zależną od prezydenta, a pozbawienie immunitetu deputowanych umożliwiałoby powoływanym przez prezydentów strukturom władzy tłumienie opozycji i stosowanie represji politycznych.

Ogłoszenie referendum wywołało również sprzeciw Komisji Europejskiej na rzecz Demokracji poprzez Prawo (Komisji Weneckiej), która na swoim 42 posiedzeniu przyjęła wniosek dotyczący referendum konstytucyjnego na Ukrainie z dnia 31 marca 2000 r.⁵⁰³ Komisja zwróciła uwagę na niespójność z konstytucją ustawy „O referendach ogólnoukraińskich i

⁵⁰¹ *Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996*, „Відомості Верховної Ради” 1996, nr 30, s. 141.

⁵⁰² *Указ президента України. Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2000#Text>, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁰³ *Висновок Європейської комісії за демократію через право щодо конституційного референдуму в Україні від 31 березня 2000р.*, [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(2000\)005-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(2000)005-e), [dostęp 19.05.2022].

lokalnych” oraz wyraziła opinię, że ustawa ta została opracowana dla innego systemu konstytucyjnego, co podważa możliwość jej zastosowania w tej konkretnej sytuacji. Referendum odbyło się jednak 16 kwietnia 2000 r., wzięło w nim udział 79,2% wyborców. Za utworzeniem dwuizbowego parlamentu opowiedziało się aż 82,9% głosujących, a za prawami prezydenta do rozwiązania parlamentu jeszcze więcej, bo 85,9%. Ponadto za zmniejszeniem liczby deputowanych Rady Najwyższej do 300 osób padło 91,1% głosów i za ograniczeniem immunitetu deputowanych 90,2%⁵⁰⁴. Wyniki te pokazały, jak wciąż krucha była demokracja ukraińska.

Obserwatorzy zauważyli wykorzystanie w trakcie kampanii referendalnej struktur administracyjnych, niedostatek dyskusji w mediach i nawet możliwość manipulowania wynikami głosowania. Głosowanie odbywało się bowiem w ciągu dwóch tygodni, a proces tworzenia komisji wyborczych był kontrolowany przez lokalne władze powołane przez Kuczmę. Wyniki referendum i odsetek głosujących za propozycjami prezydenta w obwodach określano w prasie jako efekt nacisków administracyjnych. Pisano też, że społeczeństwo nie rozumiało znaczenia zmian konstytucyjnych. Generalnie wyniki referendum było postrzegane jako wotum poparcia dla prezydenta i przejaw nieufności wobec Rady Najwyższej. Opozycja wypowiedziała się przeciwko uznaniu tych wyników, polityk Anatolij Matwijenko stwierdził: „Scenariusz, który rozwija się dzisiaj na Ukrainie prawie jeden do jednego przypomina scenariusz wydarzeń, które miały miejsce 4 lata temu na Białorusi”⁵⁰⁵.

Prezydent Ukrainy zaskoczył komentatorów, złożył projekt ustawy „O zmianie Konstytucji Ukrainy w wyniku ogólnoukraińskiego referendum”, ale z jednym tylko punktem - przedterminowym zakończeniu kadencji parlamentu przez prezydenta w razie braku możliwości utworzenia w ciągu miesiąca większości parlamentarnej⁵⁰⁶. Taka propozycja, niezrozumiała dla większości opinii publicznej, spowodowała ostatecznie wycofanie całego projektu ustawy. Atmosfera kampanii wyborczej i niezrozumiałe postępowanie prezydenta po referendum doprowadziły do wzrostu nieufności społecznej wobec procesu konstytucyjnego na Ukrainie. Piąta rocznica uchwalenia Konstytucji Ukrainy stała się okazją do przeprowadzenia badań socjologicznych. Prawidłową odpowiedź na pytanie o nazwę i genezę święta obchodzonego 28 czerwca udzieliło tylko 44,7% respondentów⁵⁰⁷.

⁵⁰⁴ *Центральна Виборча комісія повідомлення. Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00>, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁰⁵ А. Матвиенко, *Перемога над своїм народом*, „Голос України” 2000, nr 10.

⁵⁰⁶ *Постанова Верховної Ради України, Про попереднє схвалення проекту Закону України про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1867-14#Text>, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁰⁷ Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, *Даньє соціологічного опроса Центра Разумкова*, „Газета День”, 2001, nr z 27.06., s. 8.

Kolejna próba zmiany konstytucji zaczęła się 24 sierpnia 2002 r. Leonid Kuczma w telewizyjnym przemówieniu wysunął pomysł wprowadzenia rozwiązań, które radykalnie zwiększyłyby rolę Rady Najwyższej w systemie politycznym kraju. Eksperci zakładali, że w ten sposób Kuczma planuje utrzymać wpływ na procesy polityczne w kraju po odejściu ze stanowiska prezydenta w 2004 r. Zdaniem ukraińskiego politologa Wołodymira Fedenko w latach 2002–2003 lider opozycji Wiktor Juszczenko był zdecydowanym faworytem w zbliżających się wyborach prezydenckich. W związku z tym ewentualne ograniczenie uprawnień prezydenta i wzmocnienie roli rządu postrzegane było jako próba „okradzenia ewentualnego zwycięstwa” Juszczenki⁵⁰⁸. Propozycje reformy zmieniały się kilka razy. W różnych momentach pojawiał się postulat wprowadzenia dwuizbowego parlamentu na Ukrainie, a następnie wybór prezydenta przez Radę Najwyższą. Tych zmian jednak nie akceptował parlament i przeciwna im była opinia społeczna.

Natomiast 4 września 2003 r. do parlamentu został złożony projekt ustawy „O zmianie Konstytucji Ukrainy” z podpisami 233 deputowanych⁵⁰⁹. Przewidywał on zmniejszenie uprawnień prezydenta na rzecz Rady Najwyższej i gabinetu ministrów. 24 grudnia projekt został wstępnie zatwierdzony przez Radę Najwyższą, jednak 8 kwietnia 2004 r. zabrakło 7 głosów dla ostatecznego przeprowadzenia zmian w konstytucji. Propozycje prezydenta były wspierane przez frakcje Komunistycznej Partii Ukrainy i Socjalistycznej Partii Ukrainy oraz wszystkie ugrupowania prorządowe. Głosów opozycyjnych frakcji Nasza Ukraina i Bloku Julii Tymoszenko, które spodziewały się wybrania na prezydenta W. Juszczenki, nie powinno było wystarczyć do zablokowania przyjęcia tego dokumentu. Jednak podczas głosowania kwietniowego nieobecnych było sześciu posłów z frakcji Regiony Ukrainy oraz kilku posłów niezrzeszonych, w tym kierownik kompanii wyborczej Kuczmy w 1999 r. Oleksander Wolkiw oraz były kierownik Służby Bezpieczeństwa Ukrainy Oleksander Derkacz, jego syn Leonid Derkacz oraz prorosyjski polityk Wołodymir Siwkowicz⁵¹⁰. W 2022 r. Ł. Derkacz oraz W. Siwkowicz zostali oskarżeni o szpiegowstwo na rzecz Rosji oraz o zamachu stanu. Można więc przypuszczać, że w 2004 r. obaj również działali zgodnie z interesami Kremla.

Stało się widocznym, że nie został osiągnięty konsensus w otoczeniu Kuczmy co do konieczności zmian konstytucyjnych. Jeśli prezydent, Rada Ministrów i najwięksi oligarchowie widzieli w reformie politycznej szansę na zachowanie swoich wpływów, to część mniejszych graczy obawiała się o swoje miejsce w nowym systemie konstytucyjnym. Opozycja ze swojej

⁵⁰⁸ В. Фесенко, *На полпути*, „Газета День”, 2004, nr z 20.04.

⁵⁰⁹ *Проект Закону про внесення змін до Конституції України 4105 від 4.09.2003*, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15751, [dostęp 19.05.2022].

⁵¹⁰ *Поименное голосование за изменения в Конституцию Украины*, <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2004/04/8/4378116/>, [dostęp 19.05.2022].

strony spodziewała się wygrać wybory prezydenckie i w konsekwencji dojść do władzy. Jak wcześniej pisałem, reforma konstytucyjna, która faktycznie podtrzymała istniejący w 2004 r. status quo, również mogła być niezgodna z interesami władz rosyjskich dążących do konfrontacji i dokonywania rozłamów w społeczeństwie ukraińskim. W konsekwencji kraj zaczął przygotowywać się do wyborów prezydenckich według dotychczas obowiązujących reguł. Autorstwo odrzuconej koncepcji reformy politycznej przypisywano ówczesnemu szefowi administracji prezydenckiej Wiktorowi Medwedczukowi, którego pozycja, podobnie jak i całego klanu kijowskiego wyraźnie osłabła. Sposób rozgrywania tej arcyważnej kwestii, bo dotyczącej konstytucji można uznać za wręcz niepoważny, a na pewno za kompromitujący dla elit politycznych.

Po nieudanych próbach zreformowania konstytucji Kuczma szukał możliwości kontynuowania kariery politycznej. Dzięki orzeczeniu Trybunału Konstytucyjnego miał on prawo uczestniczenia w wyborach prezydenckich w 2004 r.⁵¹¹, ponieważ na pierwszą kadencję został wybrany przed uchwaleniem konstytucji z 1996 r. Przypomnieć trzeba, że nowa konstytucja wykluczała możliwość obejmowania stanowiska funkcji prezydenta więcej niż dwa razy. Opozycja i społeczeństwo zdecydowanie krytykowały orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego, co doprowadzało do wzrostu nieufności wobec prezydenta. Nic więc dziwnego, że kilka tygodni przed rozpoczęciem kampanii wyborczej Kuczma jednoznacznie stwierdził, że nie zamierza brać udziału w wyborach prezydenckich. „Chcę spojrzeć na Ukrainę bez Kuczmy razem z wami”, powiedział w czerwcu 2004 r.⁵¹²

Decyzja o rezygnacji Kuczmy z udziału w kampanii została podjęta z powodu niskiego wyniku w sondażach, a także wątpliwości towarzyszących orzeczeniu konstytucyjnemu. Można przyjąć, że niepowodzenie reformy konstytucyjnej uniemożliwiłoby kontynuowanie kariery politycznej przez Łeonida Kuczmy w przypadku spokojnego przebiegu kampanii wyborczej w 2004 r. W przypadku jednak pogłębiania się kryzysu politycznego i spadku wskaźników uznania także czołowych kontrkandydatów, Kuczma mógłby kandydować na kolejną kadencję z szansą na zwycięstwo. Dla wielu nadal bowiem jawił się jako lider, który zabezpiecza spokojny rozwój Ukrainy. Trudno natomiast oceniać, czy jego otoczenie polityczne dopuszczało ewentualność działań typu rewolucyjnego dla utrzymania władzy przez drugiego prezydenta Ukrainy.

Ważne, że pluralizm podczas sporów o konstytucję w latach 1991–1996 r. stał się gwarancją demokratycznego rozwoju Ukrainy w latach 1996–2004 i pokojowego przekazania

⁵¹¹ *Рішення Конституційного Суду від 25 грудня 2003 року*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-03#Text>, [dostęp 19.05.2022].

⁵¹² *Президент хочет посмотреть на Украину без Кучмы*, https://www.mediaport.ua/news/ukraine/14530/prezident_hochet_posmotret_na_ukrainu_bez_kuchmyi, [dostęp 19.05.2022].

władzy podczas Rewolucji Pomarańczowej. Na Białorusi w 1996 r. zmiany konstytucyjne zostały przyjęte bez udziału parlamentu, czego rezultatem było stworzenie autorytarnego reżimu, natomiast na Ukrainie pomimo otrzymania przez prezydenta szerokich uprawnień, parlament zachował podmiotowość polityczną i pozostał jedynym organem władzy ustawodawczej w kraju. I chociaż Kuczma miał uprawnienia porównywalne z uprawnieniami Aleksandra Łukaszenki, to na Ukrainie pozostawał system kontroli i równowagi, który potwierdził swoje zalety w 2000 r., kiedy Rada Najwyższa zaaprobowała wyniki referendum. Próby zmian konstytucji w 2003 r., które w zamyśle inicjatorów miały w dużej części zniweczyć efekt ewentualnego zwycięstw w wyborach prezydenckich kandydata opozycji, również się nie powiodły. Konkuzja finalna brzmi zatem: wydarzenia z lat: 1996, 2000 i 2003 uczyniły Konstytucję Ukrainy stosunkowo stabilną, a przyjęcie zmian konstytucyjnych i przejście do republiki parlamentarno-prezydenckiej w grudniu 2004 r. było decyzją akceptowalną zarówno przez obóz władzy, jak i opozycję.

3. Geografia wyborcza w latach 1998–2004. Ku Rewolucji Pomarańczowej.

Ukraińska arena polityczna w latach 1991–2004 charakteryzowała się polaryzacją. W latach dziewięćdziesiątych największym zaufaniem społecznym cieszyła się lewica, do której należały: Komunistyczna Partia Ukrainy (lider Petro Symonenko), Socjalistyczna Partia Ukrainy (Oleksandr Moroz), Postępowa Socjalistyczna Partia Ukrainy (Natalia Witrenko). Ku partiom lewicowym ciążyła także Socjaldemokratyczna Partia Ukrainy (zjednoczona) na czele z Wiktorem Medwedczukiem, jednak obecność na jej listach wyborczych osób związanych z oligarchami, a także głosowanie za ustawami rynkowymi i reformatorskimi nie pozwalały na jednoznaczne określenie orientacji politycznej. Do prawicowych partii należał popularny w 1991 r. Ludowy Ruch Ukrainy (lider Wiaczesław Czornowił) oraz mniej znane: Partia Reformy i Porządek (Wiktor Pynzenyk), Ukraiński Ludowy Ruch (Jurij Kostenko), Kongres Ukraińskich Nacjonalistów (Jarosława Stecko). Ogólnoukraińskie Stowarzyszenie Hromada na czele z Pawłem Lazarenko nie miało wyraźnej ideologii i było czysto osobistym (prywatnym) projektem politycznym. Natomiast Ogólnoukraińskie Stowarzyszenie Batkiwszczyna, stworzone przez byłych działaczy Hromady, można nazwać za centroprawicową siłą polityczną. Za centrowe ugrupowanie uznawano Ludowo-Demokratyczną Partię, kierowaną przez Walerija Pustawojtenkę. Również blok wyborczy Za Jedyną Ukrainę można włączyć do centrowych sił politycznych, a blok wyborczy Nasza Ukraina do centroprawicy. Z kolei najpopularniejsi ukraińscy politycy Leonid Krawczuk, Leonid Kuczma i Wiktor Juszczenko pozostawali bezpartyjni.

Po przedterminowych prezydenckich i parlamentarnych wyborach w 1994 r. nastąpiła stabilizacja polityczna. Kolejne wybory parlamentarne miały odbyć się 29 marca 1998 r. w

systemie większościowo-proporcjonalnym. Najważniejsza zmiana polegała na tym, że połowa posłów miała być wybierana w okręgach jednomandatowych, a druga połowa na ogólnokrajowych listach partyjnych, z ustaloną czteroprocentową barierą warunkującą wejście do parlamentu. Próg frekwencji nie został tym razem uwzględniony. Przyjęto, że wybory odbędą się w jednej turze, zwycięży kandydat, który dostanie największą liczbę głosów⁵¹³. Zapobiegało to powtórzeniu maratonu wyborczego z 1994 r. oraz funkcjonowanie parlamentu z niepełną liczbą posłów. Wybory parlamentarne odbywały się przed kampanią prezydencką, miały więc bezpośredni wpływ na jej przebieg i wyłonienie zwycięzcy.

Ł. Kuczma chciał doprowadzić do uformowania przychylnego mu parlamentu, który przynajmniej nie przeszkadzałby w trakcie kampanii wyborczej. Natomiast opozycja liczyła na uzyskanie większości w Radzie Najwyższej i ograniczenie władzy prezydenta. W wyborach parlamentarnych w 1998 r. wzięło udział dużo, bo 30 partii i bloków, barierę przekroczyło jednak tylko osiem partii politycznych: Komunistyczna Partia Ukrainy (24,7% uzyskanych głosów), Ludowy Ruch Ukrainy (9,4%), Partia Socjalistyczna i Chłopska Partia Ukrainy (po 8,6%), Partia Zielonych Ukrainy (5,4%), Partia Ludowo-Demokratyczna (5%), Ogólnoukraińskie Stowarzyszenie „Hromada” (4,7%), Postępowa Partia Socjalistyczna (4,04%) i Zjednoczona Socjaldemokratyczna Partia Ukrainy (4,02%)⁵¹⁴. Podkreślić trzeba ponad dwuipółkrotnie lepszy wynik komunistów nad drugą w kolejności partią. Ogółem 174 miejsca przypadły partiom lewicowym, 108 partiom centrowym i 53 partiom prawicowym. Ponownie zaznaczył się ostry podział regionalny, bo regiony zachodnie sympatyzowały za ugrupowaniami narodowymi, prawicowymi za demokratami, na wschodzie zaś dochodziło do częściowego rewanżu sił komunistycznych. Przewodniczącym Rady Najwyższej wybrano za dwudziestym razem, został nim przedstawiciel partii chłopskiej Ołeksandr Tkaczenko. Wybory te trwały ponad trzy miesiące i otrzymały w prasie ukraińskiej nazwę *spikeriada* w nawiązaniu do spartakiady⁵¹⁵. Wybór Tkaczenki był zwycięstwem L. Kuczmy, który na wszelkie sposoby blokował ponowny wybór na to stanowisko O. Moroza⁵¹⁶.

W kwietniu 1998 r. w Ukrainie powstała instytucja Pełnomocnika Rady Najwyższej do Spraw Praw Człowieka. Stanisko to objęła Nina Korpczowa, która w Radzie Najwyższej pełniła funkcje zastępcy przewodniczącego Komisji ds. Praw człowieka i koordynowała prace nad ratyfikacją Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Jednak początek pracy N. Korpczowej był wyjątkowo trudny, prawie przez dwa lata brakowało odpowiedniego lokalu biurowego, a aż

⁵¹³ Закон України. Про вибори народних депутатів України, „Відомості Верховної Ради”, 1997, nr 43, s. 280.

⁵¹⁴ М.Рябець, Парламент України: вибори – 98. Інформаційно, аналітичне видання. Частина 2, https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/vibory1998_2.pdf, [dostęp 19.05.2022].

⁵¹⁵ Ю. Чубченко, Рада избрала спикера, „Газета Коммерсант”, 1998, nr z 10.07., s. 12.

⁵¹⁶ Г. Федоренко, Тень батьки Мороза, „Газета Коммерсант”, 1998, nr z 21.07., s. 34.

dziewięć miesięcy czekano na środki budżetowe⁵¹⁷. Sam jednak wybór też był niezbyt niefortunny, bo poseł Korpaczowa zajmowała stanowisko pełnocnika przez 12 lata i nie kryła swoich preferencji politycznych. Rada Najwyższa w latach 1998–2000 r. pozostawała jednak w opozycji wobec prezydenta. Dominacja partii lewicowych w najwyższym organie ustawodawczym Ukrainy nie tyle hamowała reformy rynkowe, ile je zniekształcała popychając kraj w oligarchiczny komuno-feudalizm⁵¹⁸. W 1998-2000 r. tylko 27% prezydenckich projektów ustaw zyskało uznanie większości posłów⁵¹⁹. Utrzymanie jednomandatowych okręgów wyborczych umożliwiło uzyskanie miejsc w parlamencie wielu urzędnikom wysokiego szczebla, przedsiębiorcom i lokalnym działaczom niezwiązanym z żadną partią. Kandydaci do ukraińskiej elity politycznej w 1998 r. okazali się niemal wyłącznie mężczyznami. Kobiety stanowiły tylko 9% ogółu osób umieszczonych na listach i to z reguły na dalszych miejscach. Niemal wszyscy kandydaci legitymowali się wyższym wykształceniem, najwięcej wśród nich miało dyplom inżyniera, po 8% ekonomisty i prawnika. Najliczniejszą grupą wiekową (35,8%) stanowiły osoby w wieku 41–50 lat⁵²⁰.

Wybory prezydenta Ukrainy w 1999 r. odbyły się według Konstytucji Ukrainy oraz nowej ustawy „O wyborach prezydenta Ukrainy”⁵²¹. Ustawa przewidywała między innymi rejestrację kandydatów po uzyskaniu miliona podpisów obywateli. Decydujący wpływ na kampanię wyborczą miała śmierć 25 marca 1999 r., w wypadku samochodowym, przywódcy Ludowego Ruchu Ukrainy i potencjalnego kandydata Wiaczesława Czornowiła. Opozycja oraz prasa oskarżała o upozorowanie wypadku władzę i Kucznię, który miałby się w ten sposób pozbyć się konkurenta posiadającego wsparcie na zachodzie i w centrum Ukrainy⁵²². Kolejne wydarzenie zmieniające układ sił miało miejsce 2 października 1999 r. Po wiecu wyborczym w mieście Ingulec w obwodzie dnipropropietrowskim w zamachu została ranna kandydatka na prezydenta z ramienia Postępowej Partii Socjalistycznej Natalia Witrenko. Od wybuchu na wiecu ucierpiał 33 osoby, dwie były w ciężkim stanie. Milicja zatrzymała dwóch mężczyzn, którzy przeprowadzili zamach. Pochodzili oni z obwodu rostowskiego Federacji Rosyjskiej. Jeden z nich powiedział, że „granaty przekazała im współlokatorka brata mieszkańca rejonu

⁵¹⁷ L. Leszczenko, *Instytucja ombudsmána w państwach poradzieckich. Geneza-Status Prawny-Rozwój*, Warszawa 2011, s. 117.

⁵¹⁸ С. Кульчицький. *Українська Революція 2004*, Київ 2005, s. 32.

⁵¹⁹ Д. Остапчук, *История украинского парламента: 20 лет Верховной Рады в 5 графиках*, <https://voxukraine.org/longreads/digital-history-of-rada/article-ru.html>, [dostęp 19.05.2022].

⁵²⁰ R. Gorwat, *Українські вибори. Елекція парламентарна 98 а партіе політичне*, Warszawa 1998, s. 74–75.

⁵²¹ *Закон України о виборах президента України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14>, [dostęp 19.05.2022].

⁵²² А. Рябокони, *Кучма причастен к гибели Вячеслава Черновола*, „Газета по-українски”, 2011, nr z 8.04.

krzyworoskiego, który był szefem tamtejszego sztabu wyborczego Oleksandra Moroza⁵²³”. Oskarżenie Moroza o zorganizowanie zamachu na przeciwnika politycznego doprowadziło do spadku jego poparcia i wzrostu notowań Natalii Witrenko oraz lidera Partii Komunistycznej Petro Symonenko, którzy mogli być wygodnymi rywalami Kuczmy w drugiej turze wyborów.

Jeszcze jedno wydarzenie mogło zmienić przewidywalny charakter wyborów. 24 sierpnia 1999 r. kandydaci na prezydenta w wyborach, w tym szef Rady Najwyższej Aleksander Tkaczenko, lider Socjalistycznej Partii Aleksander Moroz, były premier Jewhen Marczuk i burmistrz Czerkasów Wołodymyr Olijnik, po spotkaniu w Kaniowie podpisali porozumienie „Za uczciwe wybory”. Politycy ogłosili utworzenie koalicji politycznej zwanej Czwórką Kaniowską⁵²⁴. Wyszunęli oni hasła zjednoczenia narodu przeciwko korupcji i podziałowi na zachód – wschód oraz planowali wystawić wspólnego kandydata. Po przeprowadzeniu badań socjologicznych i konsultacji, 26 października 1999 r. mianowano na kandydata J. Marczuka. Jednak niecały dzień później Moroz odmówił wycofania swojej kandydatury, natomiast 27 października 1999 r. Tkaczenko wycofał swoją kandydaturę na rzecz lidera Komunistycznej Partii Ukrainy P. Symonenko, a jedynie Olijnik postawił na J. Marczuka⁵²⁵.

Przyczyny rozpadu tej czwórkowej koalicji wyjaśnił ukraiński politolog Wołodymyr Połochało: „Na Ukrainie powstała sytuacja, kiedy w procesie politycznym dominują interesy korporacyjne, a nie polityczne. Na tej podstawie powstają tymczasowe koalicje i kombinacje polityczne. Opozycja to ci, którzy zostali odepchnięci od dystrybucji przepływów finansowych, lub ci, którzy nie dostali swojej części władzy”⁵²⁶. Jedną z przyczyn upadku Czwórki Kaniowskiej były różnice ideologiczne kandydatów. Jeśli wśród elektoratu Moroza 44% wyborców opowiadało się za prowadzeniem polityki sprawiedliwości społecznej, a 25% za prowadzeniem reform rynkowych, to wśród elektoratu Marczuka 14% opowiadało się za realizacją polityki sprawiedliwości społecznej, a 45% za reformami rynkowymi⁵²⁷.

Ostatecznie kandydatami na prezydenta w tych wyborach zostali: Oleksander Basiliuk (Partia Słowiańska), Mykołaj Gaber (Patriotyczna Partia Ukrainy), Aleksander Moroz (Socjalistyczna Partia Ukrainy), Jurij Karmazin (Partia Obrońców Ojczyzny), Witalij Kononow (Partia Zielonych Ukrainy), Wasylj Onopenko (Socjaldemokratyczna Partia Ukrainy [Zjednoczona]), Oleksander Rusty (Zjednoczona Rodzina), Petro Symonenko (Komunistyczna Partia Ukrainy), Henadij Udowenko (Ludowy Ruch Ukrainy), Natalia Witrenko (Postępowa

⁵²³ В. Гончар, *Гранаты бросали не те люди*, „Газета День” 1999, nr 185.

⁵²⁴ О. Юрчук, *Єдиний кандидат від «канивської четвірки» може перемогти в першому турі*, „Газета День” 1999, nr z 26.08., s.3.

⁵²⁵ В.Шлинчак, *На соло Мороза «квартет» не рассчитывал*, „Газета Сегодня”, 1999, nr z 27.10

⁵²⁶ К. Разумовский, *Теперь Кучма победит. Каневская четверка распалась*, „Газета Коммерсант”, 1999, nr z 28.10.

⁵²⁷ І. Бекешкіна, *Особливості орієнтацій електорату кандидатів на посаду президента України*, <https://dif.org.ua/uploads/pdf/39502302258ee3096c3f7b3.24712307.pdf>, s.9, [dostęp 19.05.2022].

Socjalistyczna Partia Ukrainy). Jako kandydaci niezależni wystartowali: Jurij Kostenko, Leonid Kuczma, Jauhien Marczuk. Niektórzy kandydaci nie mieli żadnych szans na wygraną, ich głównym celem było zdobycie miejsc w komisjach wyborczych i zmniejszenie odsetka głosów oddanych na któregoś z najwyżej notowanych kandydatów.

W pierwszej turze 36,5% wyborców zagłosowało na Ł. Kucznię, 22,2% otrzymał P. Symonenko, O. Moroz – 11,3%, N. Witrenko – 11% i E. Marczuk – 8,1%. Kuczma wygrał zdecydowanie w zachodnich obwodach: iwanofrankińskim – 70,4% głosów, tarnopolskim – 69,4%, lwowskim – 64,1%. Nieco niższe wyniki osiągnął w obwodach: wołyńskim – 41,4%, rówieńskim – 45,8%, dnipropietrowskim – 39,1%, kijowskim – 36,5%, chmielnickim – 30,3%, odeskim – 36,9%; w Kijowie zgłosowało na niego 38,9%, a w Sewastopolu 34,5%. Symonenko największy odsetek głosów zdobył w obwodach: luhzańskim – 47,2%, donieckim – 39,4%, chersońskim – 35,1%, charkowskim – 32,9%, zaporoskim – 30,8% i i na Krymie – 37,5%. Moroz wygrał wybory w obwodzie połtawskim z wynikiem 26,2%, N. Witrenko w obwodzie sumskim z wynikiem 29,6%⁵²⁸. W zasadzie potwierdziły się preferencje wyborcze w odniesieniu do regionów i doszły tylko dodatkowe procenty za pochodzenie kandydata oraz jego aktywność.

W konsekwencji takich wyników musiała odbyć się druga tura pomiędzy prezydentem Kucznią i liderem KPU Symonenką. Wszystkie kanały telewizyjne oraz największe gazety były po stronie Kuczmy. W czasopiśmie „Fakty”, której dzienny nakład sięgał dwóch milionów egzemplarzy, między pierwszą a drugą turą opublikowane zostały artykuły z następującymi nagłówkami: „Prezydent wierzy, że naród ukraiński uratuje kraj od niebezpiecznych i ostrych zakrętów”⁵²⁹, „Na którego Kucznię zagłosujemy w drugiej turze?”⁵³⁰, „Błąd na wyborach może przynieść naszemu państwu kolejne 74 lata koszmaru komunistycznego”⁵³¹. Łącznie od 31 października do 13 listopada w „Faktach” pojawiło się 11 wzmianek o Kucznie, a o kontrkandydacie żadnej. Ponadto sporo było informacji o głodzie i represjach politycznych w ZSRR.

Oprócz kontroli nad mediami na rzecz Kuczmy działał aparat administracyjny nadzorujący komisje wyborcze. Kandydat na prezydenta J. Marczuk napisał o tym w gazecie „Dzień”: „W większości przypadków komisje wyborcze powstawały pod kontrolą ludzi Kuczmy. Mówi sam za siebie i ten fakt, że mało znani politycy i ich partie, nawet bez

⁵²⁸ Демографія, економіка, електоральна географія України, <https://datatowel.in.ua/elections/presidential1999>, [dostęp 19.05.2022].

⁵²⁹ Інформація редакції, Президент верит, що Український народ спасєт страну от острых и опасных поворотов, „Газета Факты”, 1999, nr z 6.11.

⁵³⁰ В. Веневцев, За какого Кучму мы проголосуем во втором туре, „Газета Факты”, 1999, nr z 6.11.

⁵³¹ Інформація редакції, Ошибка на выборах может обречь Украину на очередные 74 года коммунистического кошмара, „Газета Факты”, 1999, nr z 12.11.

rozwinętych struktur w regionach, w wielu regionach otrzymały większość stanowisk szefów komisji obwodowych”⁵³². Jednak według szacunków ukraińskiego historyka Stanisława Kulczyckiego fałszerstwa, które miały miejsce podczas wyborów prezydenckich w 1999 r. nie mogły wpłynąć na ostateczny wynik, ponieważ ówczesny prezydent miał bardzo duży zapas głosów z porównaniu z konkurentami⁵³³.

To była pierwsza kampania wyborcza w Ukrainie, w której brali udział spin doktorzy zza granicy. Wspominał o tym w wywiadzie dla gazety „Dzień” Mykyta Poturajew, który wówczas pracował w sztabie wyborczym Kuczmy: „W pewnym stopniu technologie kampanii przedwyborczej Jelcyna w 1996 r. zostały przeniesione bezpośrednio do kampanii wyborczej Kuczmy w 1999 r. Nie ma w tym żadnej tajemnicy. Jeden z autorów schematu z 1996 r., Gleb Pawłowski, założyciel Fundacji Efektywnej Polityki, nie był bezpośrednio związany z naszą kampanią z 1999 r., ale jego ludzie byli obecni. To był oczywisty scenariusz konfrontacji kandydatów lansowanych jako lider liberalny i jako lider zacofany (wsteczny)”⁵³⁴. Wiele aspektów kampanii wyborczej z 1999 r. na Ukrainie odpowiadało wyborom z 1996 r. w Rosji. Jeśli po pierwszej turze B. Jelcyn zaoferował stanowisko sekretarza Rady Bezpieczeństwa Aleksandrowi Lebiediewowi, który zajął trzecie miejsce, to Leonid Kuczma zaoferował podobne stanowisko Yewhenu Marczukowi, który zajął miejsce piąte.

Wyniki wyborów zostały przesądzone już po pierwszej turze, ponieważ Symonenko nie był akceptowany przez wielką część społeczeństwa, która nie chciała powrotu do czasów komunistycznych, a opozycja nie potrafiła się zjednoczyć i przedstawić mniej kontrowersyjnego kandydata. W konsekwencji Kuczma został wybrany z wynikiem 56,3% w skali kraju, Symonenko zaś dostał 37,8%. Jak i w pierwszej turze, Kuczma otrzymał najlepsze wyniki na zachodzie kraju: w obwodach lwowskim – 91,6%, tarnopolskim – 92,2%, iwanofrankiwskim – 92,3%. Wygrał on również w większej części obwodów Ukrainy Wschodniej: donieckim – 53%, dnipropietrowskim – 56,4%, charkowskim – 46,6%. Symonenko wygrał w większości obwodów Ukrainy Centralnej: winnickim – 59,2%, połtawskim – 57,7 %, kirowohradzkim – 52,6%, czernihowskim – 56,3% i również w obwodzie luhzańskim – 53,9% oraz na Krymie – 51,2%⁵³⁵. Wybory w 1999 r. nie doprowadziły do polaryzacji między Zachodem i Wschodem. Kampania wyborcza charakteryzowała się raczej konfrontacją zwolenników i przeciwników reform. Efektem kampanii wyborczej stało się wzmocnienie władzy prezydenckiej, a

⁵³² С. Марчук, *Канівська четвірка» продемонструвала загальноприйнятий у європейській політиці принцип консолідації різних політичних сил*, „Газета День”, 1999, nr z 15.10.

⁵³³ С. Кульчицький, *Українська революція...*, s. 31.

⁵³⁴ И. Камсопун, *Карточний домік – на гастролях*, „Газета День”, 2016, nr z 23.10.

⁵³⁵ *Informacja Centralnej Komisji wyborczej*, <https://datatowel.in.ua/elections/presidential1999>, [dostęp 19.05.2022].

konsekwencją przeformatowanie większości parlamentarnej, co dopełniło się 28 stycznia 2000 r. Przewodniczącym Rady Najwyższej został wybrany lojalny wobec prezydenta Iwan Pluszcz. Podjęto również decyzję o wymianie symboli na gmachu Rady Najwyższej oraz decyzję o zmianie numeracji kadencji Rady Najwyższej Ukrainy i kadencja Rady Najwyższej z lat 1990–1994 została uznana za pierwszą⁵³⁶. Decyzje te stanowiły kontynuację procesu dekomunizacji zapoczątkowanego w okresie *pieriestrojki*.

W wyniku udanej polityki monetarnej i stabilności hrywny w latach 1997–1999 wzrosła ocena prezesa Narodowego Banku Ukrainy W. Juszczenki. Jego kandydaturę rozważano już przed wyborami prezydenckimi w 1999 r. Mógł on dostać wsparcie wyborców zarówno w Ukrainie Zachodniej, jak i Ukrainie Wschodniej, ponieważ jednak nie wystartował do walki, doszło do reelekcji Kuczmy. Wynikiem tej kombinacji stał się sojusz polityczny Juszczenki i Kuczmy, który doprowadził do mianowania tego pierwszego na stanowisko premiera. Juszczenko korzystnie różnił się od poprzednich szefów Gabinetu Ministrów umiejętnością budowania współpracy z parlamentem, społeczeństwem obywatelskim i mediami. Zyskał poparcie frakcji: Batkiwszczyna, Solidarność, Ukraiński Ruch Ludowy i Ruch Ludowy Ukrainy oraz frakcji Partii Reformy i Porządek. Do składu rządu weszło dwóch kandydatów Ukraińskiego Ruchu Ludowego: Iwan Zajec i Iwan Dracz oraz liderka frakcji Batkiwszczyna Julia Tymoszenko. Przywódcy PRP Iwan Wasiunyk i Serhij Sobolew należeli do najbliższego otoczenia Juszczenki. Stanowisko ministra spraw zagranicznych w rządzie sprawował Borys Tarasiuk, który już po dymisji został członkiem PRP⁵³⁷.

Utworzenie prorządowej koalicji w parlamencie było nowym czynnikiem ukraińskiej polityki i bezpośrednio wpłynęło na ocenę premiera. W październiku 2000 r. Juszczenko całkowicie ufało 11% wyborców (w maju 2000 r. tylko 6%), Kuczmie – 6% respondentów (w maju 2000 r. 8%)⁵³⁸. Dynamika zmiany poparcia społecznego sprawiła, że rząd z premierem na czele stał się najważniejszym ośrodkiem wpływów w kraju. Ten wzrost popularności pośrednio doprowadził do pogorszenia relacji prezydenta i premiera, które Juszczenko starał się utrzymać za wszelką cenę. 19 stycznia 2001 r. premier ogłosił dymisję swojej zastępczyni J. Tymoszenko, która nie była lojalna względem części ludzi z otoczenia Kuczmy oraz oligarchów. Najbardziej uderzającym przykładem współpracy było przyjęcie 13 lutego 2001 r. wspólnego oświadczenia z prezydentem i przewodniczącym Rady Najwyższej. Kuczma, Juszczenko i Pluszcz podpisali list

⁵³⁶ Постанова Верховної Ради України, *Про визначення порядку обчислення скликань Верховної Ради України*, „Відомості Верховної Ради України” 2000, nr 8, s. 52.

⁵³⁷ Ю. Мостова, *Україна партійна. Частина II. Наша Україна*, „Дзеркало Тижня”, 2002, nr z 15.02, https://zn.ua/ukr/internal/ukrayina_partiyna_chastina_ii_nasha_ukrayina.html, [dostęp 19.05.2022].

⁵³⁸ *Ющенко йде у відпир*, <https://www.pravda.com.ua/news/2000/10/16/2981184/index.amp>, [dostęp 19.05.2022].

trzech, w którym nazwali uczestników protestów „faszystami”⁵³⁹. Lojalność pokazowa nie doprowadziła jednak do poprawy stosunków z prezydentem i rząd Juszczuki został zdymisjonowany. Za decyzją tą zagłosowała frakcja Komunistycznej Partii Ukrainy i frakcje wspierające Kucznię, które w dużej mierze znajdowały się pod wpływem oligarchów. Zmiana nie została poparte przez frakcję Ludowego Ruchu Ukrainy, Ukraiński Ludowy Ruch, Socjalistyczną Partię Ukrainy oraz frakcje kontrolowane przez Tymoszenko i Poroszenkę. Dymisja Juszczuki również nie była wspierana przez marszałka Rady Najwyższej Pluszcza, który w dniu głosowania był w szpitalu.

Dymisja premiera doprowadziła do ożywienia życia politycznego na Ukrainie, narodowi demokracji otrzymali przywódcę, którego nie mieli od 1991 r. Prezydentowi sprzeciwiała się lewicowa i prawicowa opozycja, które jednak ze względów ideologicznych nie miały możliwości negocjowania między sobą i ubiegania się o władzę w państwie, a ludzie o umiarkowanych poglądach zostali zmuszeni do głosowania na partie proprezydenckie jako mniejsze zło, lub do niewzięcia udziału w wyborach. Na możliwy sukces byłego premiera w kampanii wyborczej pozytywnie wpłynęło również jego pochodzenie. Juszczenko urodził się w obwodzie sumskim, 40 km od granicy z Rosją, co w przypadku prowadzenia udanej kampanii wyborczej dawało mu szansę na uzyskanie wsparcia nie tylko ukraińskojęzycznych wyborców z centralnych i wschodnich obwodów Ukrainy, ale również części prorosyjskiego elektoratu. Z inicjatywy byłego premiera został utworzony blok wyborczy Nasza Ukraina, do którego weszło dziesięć partii politycznych od centrolewicy do prawicy.

W wyborach parlamentarnych w 2002 r. Juszczenko wybrał taktykę, której żaden z ukraińskich polityków nie zastosował przed nim. Zamiast budować siłę polityczną pod swoim przywództwem, postanowił stworzyć koalicję z wcześniej istniejących partii politycznych, co oznaczało przeprowadzenie konsultacji i negocjacji, by pogodzić ambicje wszystkich twórców koalicji. W pierwszej dwudziestce listy bloku wyborczego Nasza Ukraina byli przedstawiciele: Ukraińskiego Ludowego Ruchu, Ludowego Ruchu Ukrainy, Liberalnej Partii Ukrainy, Partii Solidarność, Partii Reformy i Porządek, Kongresu Ukraińskich Nacjonalistów. Oprócz tego drugim numerem listy wyborczej był przewodniczący Federacji Związków Zawodowych Ukrainy Oleksander Stojan, trzynastym był przedstawiciel Kuczmy w Radzie Najwyższej Roman Bezsmertnyj⁵⁴⁰. Na liście Naszej Ukrainy obecni byli również: Jurij Jechanurow, pełnomocnik Kuczmy do spraw reformy administracyjnej, Mustafa Dżemilew, lider Medżlisu

⁵³⁹ "Батьківщина у небезпеці!", <https://www.pravda.com.ua/news/2001/02/13/2981874/>, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁴⁰ Постанова ЦВК, Про реєстрацію кандидатів у народні депутати України в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, включених до виборчого списку кандидатів у народні депутати України виборчого блоку політичних партій "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна" по виборах народних депутатів України 31 березня 2002 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0139359-02#Text>, [dostęp 19.05.2022].

narodu krymskotatarskiego, szef administracji państwowej obwodu sumskiego Wołodymyr Szczerbań, szefowie przedsiębiorstw przemysłowych i bankierzy. Obecność tych osób na liście Naszej Ukrainy podawała w wątpliwość jej opozycyjny charakter, a także umożliwiła negocjacje i kompromis z L. Kuczma.

Wybory do Rady Najwyższej IV kadencji odbyły się 31 marca 2002 r. System wyborczy został niezmienny od wyborów 1998 r., frekwencja wyniosła 65,2%. Do parlamentu weszło sześć partii i bloków. Według list partyjnych blok Juszczenki Nasza Ukraina zdobył 23,57%, KPU – 19,98%, proprezydenskie ugrupowanie Za jedyną Ukrainu! – 11,77%, Blok Julii Tymoszenko – 7,26%, SPU – 6,87%, Partia Socjaldemokratyczna (Zjednoczona) – 6,27%⁵⁴¹. Cztery mandaty w jednomandatowych okręgach wyborczych uzyskała Demokratyczna Partia Ukrainy, trzy blok Jedność, a po jednym otrzymały Partia Rozwoju Narodowo-Gospodarczego Ukrainy i Ukraińska Partia Morska. 94 mandaty zostały rozdzielone między kandydatami bezpartyjnymi, z których większość była lojalna względem władzy⁵⁴².

Wyniki wyborów pokazały, dlaczego władza zdecydowała się utrzymać mieszany system proporcjonalno-większościowy w stosunku 50:50. Jeśli na listach proporcjonalnych wyborcy głosowali na Naszą Ukrainę (wygrała w 13 obwodach i w Kijowie), Komunistyczną Partię Ukrainy (wygrała w 8 obwodach, Autonomicznej Republice Krymu i w Sewastopolu) lub Socjalistyczną Partię Ukrainy (wygrała w 1 obwodzie), to w okręgach jednomandatowych największe poparcie otrzymali kandydaci niezależni lub członkowie partii prorządowych⁵⁴³. Raport OBWE za anomalię uznał fakt, że kandydaci bloku Za Jedyną Ukrainę zdobyli 48 mandatów w tych jednomandatowych okręgach wyborczych, gdzie przy głosowaniu na listy wyborcze blok przegrał z opozycją⁵⁴⁴.

System jednomandatowych okręgów wyborczych generował korupcję i klanowość w ukraińskiej polityce. Anatolij Frańczuk został wybrany w siódmym okręgu znajdującym się na Krymie, a jego syn Igor Frańczuk wygrał w sąsiednim dziesiątym okręgu wyborczym⁵⁴⁵. Igor Frańczuk do 1997 r. był mężem Heleny, jedynej córki Kuczmy. Podczas kampanii wyborczej w 2002 r. obserwatorzy odnotowali wykorzystanie struktur administracyjnych na rzecz przede wszystkim bloku wyborczego Za jedyną Ukrainu i Socjaldemokratycznej Partii Ukrainy

⁵⁴¹ *Demografia, gospodarka, elektoralna geografia Ukrainy*, <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2002>, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁴² Центральна виборча комісія, *Результати голосування по Україні в одномандатних виборчих округах*, <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁴³ Центральна виборча комісія, *Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій)*, <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁴⁴ Бюро по Демократичним Інститутам та Правам Людини. Міжнародна місія спостереження за виборами 2002 до Верховної Ради України, *Україна. Парламентські вибори 31 березня 2002. Заключний звіт*, https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/2002_osce_ndu.pdf, s. 31, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁴⁵ *Постанова. Центральна виборча комісія, Результати голосування по Україні в одномандатних виборчих округах*, <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>, [dostęp 19.05.2022].

(zjednoczonej). Parze tej przypisano również największe możliwości finansowe, najlepszy dostęp do mediów i stosowanie brudnych metod⁵⁴⁶. Jednocześnie misja OBWE odnotowała postęp w stosunku do wyborów parlamentarnych z 1998 r. w zakresie zgodności z międzynarodowymi standardami i zobowiązaniami⁵⁴⁷.

Bezpośrednią przyczyną Rewolucji Pomarańczowej było fałszowanie wyników wyborów prezydenckich, co wywołało oburzenie społeczne i masowe protesty. Jednak wysoki poziom nieufności był widoczny jeszcze przed rozpoczęciem kampanii wyborczej. Ukraińskie centrum studiów ekonomicznych i politycznych im. Razumkova zwróciło się do wyborców z prośbą o przewidywanie poziomu fałszerstw w wyborach w 2004 r. 8,0% stwierdziło, że wybory odbędą się demokratycznie, 22,2%, że demokratycznie z niewielkim wykorzystaniem struktur administracyjnych. Natomiast 20,4% podało, że będą to wybory niedemokratycznie, a najwięcej, bo 29,2%, że niedemokratycznie i z dużym wykorzystaniem struktur administracyjnych. Na pytanie, jakie będą wyniki wyborów prezydenckich, które ogłosiła Centralna Komisja Wyborcza, 8,6% stwierdziło, że uczciwe, 39,6% że częściowo sfalszowane, ale to nie wpłynie na ich wynik, a 28,6% było zdania, że skala fałszerstw znacząco wpłynie na ostateczny rezultat wyborów⁵⁴⁸.

Wskaźniki te oznaczały, że społeczeństwo przewidywało ewentualne fałszerstwa. Główne pytanie brzmiało: czy fałszerstwa wywołają masowy protest, do którego przygotowywała się zarówno władza, jak i opozycja. Jesienią 2004 r. miał miejsce zbieg okoliczności, który doprowadził do najbardziej masowych protestów w historii Europy Wschodniej. Główne przyczyny Rewolucji Pomarańczowej dojrzały podczas drugiej kadencji Ł. Kuczmy: nieufność wobec władzy i niezadowolenie z jej działań. Na sukces zaś rewolucji złożyły się wydarzenia z lat 2000 i 2004, bo dzięki funkcjonowaniu wówczas instytucji demokratycznych Rada Najwyższa i społeczeństwo uniemożliwiły prezydentowi zmianę konstytucji. Jednak sukcesy opozycji i społeczeństwa odbywały się równoległe z próbami polaryzacji społeczeństwa ukraińskiego, przeprowadzanych przez media rosyjskie w trakcie kampanii wyborczej 2004 r. Między innymi rozpowszechniano nieprawdziwe mity (fałsze) o kilku obszarach Ukrainy i prorosyjskim nastawieniu jednego z nich. Sztuczność tego mitu

⁵⁴⁶ І. Бекешкіна, *Вибори-2002: погляд соціолога*, <https://dif.org.ua/uploads/pdf/6699046755981c54f4e14e2.90186438.pdf>, s.11, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁴⁷ Бюро по Демократичним Інститутам та Правам Людини. Міжнародна місія спостереження за виборами 2002 до Верховної Ради України, *Заява про попередні дані та висновки*, <https://www.osce.org/files/f/documents/4/3/14939.pdf>, s.1, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁴⁸ Українські центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова *Данные Центра политических и социально экономических исследований им. Разумкова, „Національна безпека і оборона”* 2004, nr 10.

została ujawniona w trakcie kolejnych, już na pełną skalę demokratycznych wyborów w 2014, 2019 r. oraz konfliktu zbrojnego, który rozpoczął się w lutym 2022 r.

Pierwsza tura wyborów odbyła się 31 października 2004 r. Podliczenie głosów ciągnęło się przez dziesięć dni, poczym ogłoszono, że Juszczenko wyprzedził Janukowycza o 0,55%. Długa zwłoka i de facto remisowy wynik wzmocniły podejrzania, że dokonano fałszerstw. To z kolei zmobilizowało oba obozy do pozyskiwania sympatii osób mających dotychczas wątpliwości na kogo oddać głos. Rezultaty drugiej tury, odbytej 21 listopada, ogłoszono bardzo szybko, bo już w południe 22 października. Podano, że za W. Janukowyczem swoje głosy oddało 49,46%, wyborców, a za W. Juszczenką 46,61%, tymczasem według upublicznianych sondaży Juszczenko miał zdobyć 52% głosów. W komentarzach powyborczych nie potrafiono wskazać przekonywująco, dlaczego zmienił się zwycięzca i dlaczego osiągnął tak znaczącą przewagę. Nieprawidłowości wyborcze potwierdzili obserwatorzy zachodni i szybko też napłynęły informacje z regionów o dużej liczbie naruszeń zasad głosowania. Stwierdzono między innymi manipulacje z listami wyborczymi, głosowanie tych samych osób w kilku punktach wyborczych. W przebieg wyborów wtrącały się milicja i miejscowe organy rządzące. Oliwy do ognia dołał W. Putin przesyłając gratulacje na ręce Janukowicza.

22 listopada o godz. 5 W. Juszczenko wraz z kilkoma posłami pojechał do Centralnej Komisji Wyborczej (CKW), żeby odbyć rozmowy z jej kierownikiem Sergiejem Kiwalowym. Po spotkaniu Juszczenko ogłosił, że nie ufa CKW i wezwał swoich zwolenników, by zaprotestowali przeciwko fałszerstwom. Najważniejszy ośrodek protestów powstał na placu centralnym Kijowa -- Majdanie Niepodległości. Ruch komunikacyjny w centrum miasta został zamknięty, postawiono scenę i duże monitory. Zrazu zebrało się około 200 tys. osób, w następnych dniach na Majdan przybyło co najmniej pół miliona osób (podawano i szacunki do miliona ludzi) z całego kraju, wielu protestujących z Ukrainy Zachodniej przyjechało specjalnie wynajętymi autobusami. Natomiast ruch do Kijowa ze wschodniej części kraju był utrudniony, stamtąd protestujące osoby dojeżdżały własnymi samochodami. Miasteczko namiotowe powiększyło się do 25 obiektów, po jednym namiocie dla regionu, 25 listopada na Majdanie już znajdowały się setki namiotów. Ponadto, mieszkańcy Kijowa wpuszczali protestujących do swoich mieszkań i karmili tych, którzy stali na Majdanie. Te działania zaczęto nazywać Rewolucją Pomarańczową. Fałszerstwo wyborcze potępiły Stany Zjednoczone Ameryki Północnej i państwa Unii Europejskiej.

Wieczorem 22 listopada protestujący opowiedzieli się za strajkiem powszechnym. Julia Tymoszenko przekonywała: „Teraz nie jest czas, aby pracować! Czas bronić Ukrainę! Jeśli

banda nie zatrzyma się, my będziemy zamykać drogi, koleje, lotniska”⁵⁴⁹. W trakcie masowych akcji protestu opozycja podała wnioski do Sądu Najwyższego Ukrainy o nieuznanie wyborów za prawomocne. Jeszcze tego samego dnia sąd zabronił Centralnej Komisji Wyborczej ogłoszenia wyników wyborów prezydenckich, a 27 listopada Rada Najwyższa uznała, że wyniki wyborów 21 listopada nie są zgodne z wolą narodu. Wcześniej parlament wyraził nieufność wobec Centralnej Komisji Wyborczej w związku z nienależytym wykonaniem obowiązków przewidzianych konstytucją. W tej sytuacji, biorąc pod uwagę i wciąż napływające dane o fałszerstwach, Sąd Najwyższy uznał, że miało miejsce fałszerstwo wyborcze i nakazał powtórzenie głosowania w dniu 26 grudnia 2004 r. Sztab wyborczy W. Janukowycza nazwał tę decyzję nielegalną i umotywowaną politycznie.

Ważną innowacją było wystąpienie w roli mediatorów między władzą a opozycją prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego oraz prezydenta Litwy Valdamasa Adamkusa. W efekcie 26 listopada doszło do obrad okrągłego stołu, przy którym zasiadł i przewodniczący Dumy Federacji Rosyjskiej. Pojawili się również zwolennicy użycia siły, po raz pierwszy zaczęto mówić o możliwości odłączenia od Ukrainy obwodów Donbasu (południowo-wschodnich). Powtarzano obrady okrągłego stołu, postulowano na Majdanie dymisję premiera i zmiany składu Centralnej Komisji Wyborczej, a także nowelizację konstytucji. Coraz silniej rozbrzmiewał głos młodzieży, powstawały nowe ruchy polityczne. Dopiero 20 grudnia udało się przeprowadzić debatę telewizyjną z udziałem obu kandydatów na prezydenta, a 10 stycznia 2005 r. odbyła się odwołana, powtórzona druga runda głosowania. Zwycięsko wyszedł z niej W. Juszczenko, który uzyskał 51,99% głosów⁵⁵⁰, czyli niemal dokładnie tyle samo, co przewidywały sondaże w dniu 21 listopada.

Oczekiwano, że Ukraina przyspieszy prowadzenie reform obierając *twardy kurs* na wstąpienie do zjednoczonej Europy. 23 stycznia nowy prezydent został zaprzysiężony i ta data jest uznawana za kończącą okres Rewolucji Pomarańczowej. Ważne, że uniknięto rozlewu krwi, umocniły się ruchy obywatelskie i liberalne, odrzucono wizję przywrócenia odnowionego ZSRR pod dyktando Kremla. Miało się jednak okazać, że przesłanki Rewolucji Pomarańczowej nie zamieniono na program, który zyskałby poparcie niekwestionowanej większości narodu ukraińskiego i byłby konsekwentnie wcielany w życie przez liderów państwa oraz przywódców głównych sił politycznych. A dyskusja o genezie, przebiegu i znaczeniu Rewolucji Pomarańczowej ożywa co pewien czas.

⁵⁴⁹ Тимошенко закликає громадян до страйку, <http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/22/3004466>, [dostęp 19.05.2022].

⁵⁵⁰ Результати голосування по Україні, <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp3002e3e.html>, [dostęp 19.05.2022].

Zakończenie

Max Weber pisał, że wątpliwe jest, aby badacz był w stanie wyzwolić się od własnych wartości. Ukraińskie pochodzenie części mojej rodziny przyczyniło się do zainteresowania najnowszą historią Ukrainy oraz do wyboru tego tematu rozprawy doktorskiej. W trakcie pisania niniejszej dysertacji doktorskiej starałem się pozostać obiektywnym, zgodnie z zasadą, że «tylko prawda jest ciekawa».

Temat genezy Rewolucji Pomarańczowej nie może zostać uznany za zamknięty. W Archiwum Najwyższych Władz Ukrainy korespondencja Rady Najwyższej, Gabinetu Ministrów oraz Kancelarii Prezydenta jest dostępna jedynie za lata 1991-2000. Wydarzenia pomiędzy latami 2000 i 2004 można opisać tylko poprzez kwerendy prasy, poszukiwania w Internecie i analizę decyzji władz państwowych, jeśli te zostały opublikowane. Znaczna część danych archiwalnych jest utajniona i do ich wykorzystania potrzebne jest specjalne zezwolenie władz państwowych, których nie mogłem uzyskać. Obecnie trzeba pogodzić się z nowymi obostrzeniami. Myślę, że dostęp do materiałów zamkniętych zmieniłby niektóre partie mego opracowania, pozwoliłby na bardziej wnikliwe ich potraktowanie. Liczę na to, że będę mógł po latach wojny i odbudowy na Ukrainie powrócić do interesujących mnie kwestii. Wierzę ponadto, że bardziej intensywne badania podejmą niedługo historycy ukraińscy. Po wejściu Ukrainy do Zjednoczonej Europy i NATO będzie to łatwiejsze.

Analizując problemy państwowości Ukrainy i rozwój społeczeństwa ukraińskiego, genezę Rewolucji Pomarańczowej, a także trudności, z powodu których w latach 1991-2004 nie udało się zreformować kraju, należy pamiętać o zaszcłościach historycznych. Nie można też niepowodzeń tłumaczyć przede wszystkim uwarunkowaniami zewnętrznymi. Zwłaszcza w początkowych latach niepodległości władze ukraińskie same przyczyniły wielkrotnie do powstania sytuacji kryzysowych.

Jednak po inwazji Rosji na Ukrainę, która rozpoczęła się 24 lutego 2022 r. - właściwie już po ukończeniu rozdziałów mojej pracy doktorskiej – dostrzegam konieczność spojrzenia z innej perspektywy na wydarzenia lat 1991-2004. Do lutego 2022 r. można było sądzić, że medialne, organizacyjne i materialne wsparcie, udzielane przez różne struktury Federacji Rosyjskiej niektórym partiom ukraińskim i kandydatom podczas wyborów na wszystkich poziomach, miało na celu jedynie stworzenia promoskiewskiego lobbingu. O ułatwienie w ten sposób późniejszych uzgodnień, uzyskanie korzystniejszych rozstrzygnięć przy rozwiązywaniu spraw bieżących. Teraz widać, że Moskwie chodziło o wzmacnianie wpływów na wewnętrzną, zewnętrzną i gospodarczą politykę kraju, utrzymanie Ukrainy u swego boku, nie dopuszczenie do powstania w formalnie niepodległym kraju innych opcji, mocnych sojuszków z państwami (mocarstwami) zachodnimi. Obserwując przebieg wojny i zachowanie się wojsk rosyjskich na Ukrainie należy rozważyć hipotezę, że od początku była to przemyślana polityka zmierzająca do zniszczenia niezależnej, suwerennej państwowości ukraińskiej.

Szowinistyczne i imperialne nastroje wśród rosyjskiej elity były zauważalne od połowy 1992 r., jednak zagrożenia ówczesne nie były traktowane poważnie zarówno przez ukraińskich, jak i zachodnich polityków, a piszący lub mówiący o zagrożeniu moskiewskim w latach 1991-2014 zostali zlekceważeni przez większość społeczeństwa ukraińskiego. Społeczności oduczonej

samodzielnego myślenia politycznego, nieświadomej istoty ukraińskiej racji stanu, pochłoniętej troską o trudną codzienność i naiwnie wierzącą w dobroć „starszego brata”. Władze kijowskie nie monitorowały wnikliwie zmian zachodzących w Federacji Rosyjskiej, nie zmarginalizowano skutecznie sił prorosyjskich we własnym państwie.

W czasie pracy nad rozprawą doktorską doszedłem do wniosku, że główną przyczyną Rewolucji Pomarańczowej była słabość instytucji państwowych, brak komplementarnego ustawodawstwa regulującego prowadzenie działalności gospodarczej, a także świadome formowanie przez Ł. Kucznię systemu oligarchicznego, sprzyjanie klanom bogacym się i wzmacniającym wpływ na życie publiczne. Po wydarzeniach 2022 r. spojrzałem na korupcję, która w 1991-2004 r. była najbardziej rozpowszechniona w sferze kompleksu paliwowo-energetycznego, jako na ważny element tworzenia przez Rosję lojalnego biznesu i prorosyjskich elit politycznych. Najwięksi ukraińscy biznesmeni, Wiktor Pinczuk i Rinat Achmetow, których główny kapitał powstał w latach 1998-2004, po wybuchu wojny opuścili kraj, a pomoc dla Sił Zbrojnych Ukrainy ze strony ich przedsiębiorstw jest marginalna, nie dostrzegalna w większości regionów Ukrainy⁵⁵¹. Wiktor Miedwiedczuk, jeden z czołowych prorosyjskich polityków pomiędzy 1999-2004 r., w kwietniu 2022 r. został aresztowany i oskarżony o zdradę stanu.

Jednak utworzone w latach 1991-2004 instytucje państwowe i budzące się społeczeństwo obywatelskie potrafiły obronić demokratyczne procedury procesu wyborczego w 2004 r. Fałszerstwa wyborów prezydenckich, na które odpowiedzią była Rewolucja Pomarańczowa, można uznać za pierwszą, nieudaną próbę Rosji przejęcia kontroli nad Ukrainą. Wybranie na prezydenta Wiktora Janukowycza, którego w 2004 r. w nieuznawanych przez społeczność międzynarodową wyborach wyraźnie poparł Kreml, doprowadziłoby do izolacji Ukrainy i skierowania jej na drogę, którą pokornie posuwała się Białoruś. Kandydat ten, szczęśliwie, był nie do przyjęcia dla znacznej części wyborców ze względu na przeszłość (karany), brak wykształcenia i doświadczenia na miarę dokonujących się zmian.

Wiktor Janukowycz z powodu radykalnie prorosyjskiego programu polaryzował Ukrainę, doprowadzał do rozłamów w kraju, co było w 2004 r, i w latach 2013-2014 jednym z celów Kremla. Z pewnością osoba Janukowycza zasługuje na odrębne potraktowanie. Pytań nasuwa się wiele. Jak możliwa była kariera tak słabo przygotowanego polityka? Nie można jego wyników wyborczych tłumaczyć tylko poparciem władz moskiewskich. A może celem W. Janukowycza nie były zwycięstwa wyborcze, lecz chęć utrzymania się w kręgu osób wpływowych, mogących korzystać z przywilejów i bezkarności. Przy tej okazji można się zastanawiać, czy w kompanii wyborczej 2004 r. mniej kontrowersyjni politycy, między innymi

⁵⁵¹ Wyjątkiem jest Krzywy Róg, w którym szefem administracji wojskowo-cywilnej został Aleksander Wilkuł, który przez długi czas pracował w przedsiębiorstwach Rinata Achmetowa.

Sergij Tygipko albo Wołodymir Lytwyn mieli szansę pokonania W. Juszczenko? A wówczas Ukraina pozostałaby w strefie wpływów rosyjskich. Seria błędów rosyjskiego przywództwa i wzrost świadomości narodowej Ukraińców nie pozwoliły na realizację planów Federacji Rosyjskiej i rolę lidera przejął Wiktor Juszczenko. Dzięki prowadzonej przez niego polityce podczas kolejnej kampanii wyborczej w 2010 r. Rosja nie mogła zdominować opinii publicznej i główni kandydaci, nawet jeśli brali pod uwagę interesy Moskwy, to zmuszeni byli deklorować się przed wyborcami jako zwolennicy integracji europejskiej jako podstawy interesu narodowego Ukrainy. Zwycięstwo Janukowycza w wyborach dokonało się wskutek rozczarowania społeczeństwa liderami Rewolucji Pomarańczowej, konfliktami pomiędzy Wiktorem Juszczenką i Julią Tymoszenko oraz obniżenia standardu życia po ogólnoswiatowym kryzysie gospodarczym 2008 r.

Głównymi wydarzeniami pierwszego roku kadencji prezydenckiej Janukowycza było przedłużenie dzierżawy Sewastopola jako bazy wojskowej Floty Czarnomorskiej Federacji Rosyjskiej i odmowa przystąpienia do NATO. W następnych latach nastąpiło wzmocnienie struktur władzy, rozpoczęto represje polityczne przeciwko byłej premier Julii Tymoszenko i byłemu ministrowi spraw wewnętrznych Jurijowi Łucence, powrócono do prezydenckiej formy rządu poprzez zmianę konstytucji.

Kadencja Janukowycza zakończyła się Rewolucją Godności w 2014 r., która nie była już pokojową i doprowadziła do śmierci ponad stu osób. Władza utworzona po Majdanie okazała się jednak słabą, armia i o/rgany ścigania zostały zniszczone przez ekipę W. Janukowycza. Wykorzystując ten fakt, Rosja podjęła kolejną próbę rozłamu Ukrainy poprzez aneksję Krymu, destabilizację i utworzenie marionetkowych formacji państwowych na większej części południowo-wschodniej Ukrainy. W regionach, w których lokalne elity poparły władzę centralną, tendencje separatystyczne zostały wstrzymane⁵⁵². Jednak na terytorium części obwodu donieckiego i ługańskiego siły zbrojne Federacji Rosyjskiej utworzyły w 2014 r. nieuznawane formacje państwowe, które istniały dzięki wsparciu gospodarczemu i wojskowemu Federacji Rosyjskiej. To one stały też się pretekstem do rozpoczęcia pełnej inwazji w 2022 r. kamuflowanej nad nazwą Akcji Specjalnej.

Wojnę rozpoczęła w lutym 2022 r. na Ukrainie można nazwać historyczną. Rosja odmawia możliwości istnienia nie tylko państwa ukraińskiego, ale kwestionuje fakt bytu narodu ukraińskiego, jego języka, kultury i historii. W rosyjskiej debacie publicznej pojawiły się terminy Małorosja i Noworosja, używane oficjalnie przed I wojną światową, zapomniane w następnych dziesięcioleciach. Idee te, popularne od pierwszej połowie XIX w. w Imperium Rosyjskim wśród skrajnie prawicowych konserwatystów, dziś są popierane przez W. Putina.

⁵⁵² Chodzi o odeski, charkowski, dniepropetrowski obwody

Zdziwienie budzi, że Rosja na czasowo okupowanych terytoriach generuje ideologię sowiecką, przywracane są pomniki Lenina i wywieszane czerwone flagi. Zarazem książki z historią Ukrainy są niszczone w bibliotekach, podobnie napisy w języku ukraińskim i pomniki narodowe.

Rosyjscy propagandziści głoszą konieczność podziału Ukrainy na kilka części, przyłączenia tymczasowo okupowanych terytoriów do istniejących już jednostek administracyjnych Federacji Rosyjskiej. Wybrzmiewają także w mediach rosyjskich absurdalne oczekiwania oderwania terenów pogranicznych Ukrainy przez państwa sąsiednie (powtórka Monachium?). Zdziwił Kreml świat misją wytępienia przez autentyczny nacjonalizm wielkorosyjski historycznego nacjonalizmu ukraińskiego. Wspólnym hasłem propagandowym pozostaje nakaz: „Ukraina w jej dzisiejszych granicach powinna zostać zlikwidowana”. Prezydent W. Putin powiedział, że o państwie ukraińskim zaczęto mówić dopiero w 1917 r. i była to zasługa W. Lenina. Przytaczam te androny propagandowe tylko dlatego, że potwierdzają one zasadność umieszczenia w mojej rozprawie rozdziału o tradycjach państwowości ukraińskiej od Rusi Kijowskiej poczynając. Widzę zarazem potrzebę dalszych badań w tym zakresie, stymulowania dyskusji naukowych i prowadzenia edukacji, popularyzacji dziejów państwa i narodu ukraińskiego.

Agresja Rosji przekonała, jak bardzo potrzebna jest dekomunizacja i derusyfikacja ukraińskiej przestrzeni kulturowej. Jednocześnie odbywa się deregulacja i deoligarchizacja gospodarki, przyspieszenie współpracy z UE i USA, upowszechniania wartości demokratycznych. Problemy, które w 2004 r. doprowadziły do Rewolucji Pomarańczowej i masowych protestów w latach 2013-2014, pozostały w znacznej części aktualne w 2022 r. Rozwiązać powinni je Ukraińcy, skonsolidowane społeczeństwo korzystające z pomocy UE i USA, świadome przebytej drogi, krytyczne oceniające wiekową historię. Przeglądając kwestie poruszone w mojej rozprawie doktorskiej za szczególnie ważne uznaje nasilenie badań nad racją stanu państwa ukraińskiego w latach 1991-2004 r., zmianami ideologicznymi i tożsamościowymi Ukrainy w latach 1991 - 2004 r. Nie można jednak ich badać w oderwaniu od wcześniejszych dziejów ziem ukraińskich, a przy tej okazji trzeba więcej uwagi zwrócić na podziały historyczno-regionalne.

Źródła archiwalne

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

ЦДАВО України, Фонд Р-1, опис nr 28, справа 144.

ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 4, справа 34.

ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 14, справа 80.

ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 18, справа 95.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 1736.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 1781.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 1782.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 1786.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 1788.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 1789.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 1880.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 2196.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 2222.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 2298.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 3, справа 2343.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 2444.
ЦДАВО України, Фонд Р-2, опис nr 15, справа 2526.
ЦДАВО України, Фонд Р-3, опис nr 1, справа 12.
ЦДАВО України, Фонд Р-3, опис nr 2, справа 25.
ЦДАВО України, Фонд Р-3, опис nr 2, справа 35.
ЦДАВО України, Фонд Р-3, опис nr 2, справа 36.
ЦДАВО України, Фонд Р-3, опис nr 11, справа 37.
ЦДАВО України, Фонд Р-3, опис nr 2, справа 101.
ЦДАВО України, Фонд Р-3, опис nr 11, справа 106.
ЦДАВО України, Фонд Р-3, опис nr 1, справа 203.

Архів Держкомстат України, Фонд Р-1 (1990), опис nr 594, справа 119.

Державний архів Київської області, Фонд Р-1, опис nr 88, справа 466.

Державний архів Львівської області, Фонд Р-2, опис nr 45, справа 56.

Державний архів Чернівецької області, https://cv.archives.gov.ua/narodnij_rux.html, [dostęp 19.05.2022].

Źródła drukowane (alfabet łaciński)

Declaration of the State and Government participating in the NATO-Ukraine Commission Summit, 24 April 1999, <http://tano.int/docu/pr/1999/p99-068e.htm>, [dostęp 19.05.2022].

Deklaracja o zasadach i podstawowych kierunkach rozwoju stosunków polsko-ukraińskich, Kijów, 13 października 1990, „Zbiór Dokumentów” 1990, nr 4, s. 25–30.

NATO-Ukraine Joint Press Statement, NATO Press Release(1995)083,14.09.1995, http://nato.int/cps/en/natolive/official_texts_24734.htm, [dostęp 19.05.2022].

Traktat o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy z dnia 18 maja 1992 r. „Dziennik Ustaw” 1993, nr 125, poz. 573.

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 lipca 1990 r. „Monitor Polski” 1990, nr 30, poz.234.

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 lipca 2003 r. w związku z 60. rocznicą tragedii wołyńskiej, „Monitor Polski” 2003, nr 37, poz. 516.

Źródła drukowane (cyrilica)

Висновок Європейської комісії за демократію через право щодо конституційного референдуму в Україні від 31 березня 2000р.,
[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(2000\)005-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(2000)005-e), [dostęp 19.05.2022].

Декларація про державний суверенітет України, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1990, nr 31, s.429.

Державна програма приватизації на 2000-2002 роки,
<http://www.spfu.gov.ua/documents/1325.html>, [dostęp 30.05.2022].

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, ”Відомості Верховної Ради України”, 1998, nr 20.

Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою, “Відомості Верховної Ради УРСР” 1991, nr 13.

Договор между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Украинской Советской Социалистической Республикой, „Ведомости съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР” 1990, nr 27.

Доповидь Президента Украины Л. Кравчука на сесії Верховної Раді України, ”Урядовий кур’єр”, 1993, nr z 22.05.

Заклучний звіт, Бюро по Демократичним Інститутам та Правам Людини. Міжнародна місія спостереження за виборами 2002 до Верховної Раді України, Україна. Парламентські вибори 31 березня 2002, https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/2002_osce_ndu.pdf, s. 31, [dostęp 19.05.2022].

Закон Української РСР. Про економічну самостійність Української РСР, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1990, nr 34, s. 499. Закон Української РСР.

Закон України. Про банки і банківську діяльність, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872-12#Text>, [dostęp 30.05.2022].

Закон України. Про власність, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1991, nr 20.

Закон України. Про внесення змін і доповнень до Конституції Української РСР, ”Відомості Верховної Ради УРСР” 1991, nr 26.

Закон України. Про внесення змін до Закону України. Про приватизацію майна державних підприємств, „Відомості Верховної Ради України” 1997, nr 17.

Закон України. Про вибори народних депутатів України, „Відомості Верховної Ради” 1997, nr 43.

Закон України. Про дію міжнародних договорів на території України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-12#Text>, [dostęp 19.05.2022].

Закон України. Про Збройні Сили України, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 9.

Закон Української РСР. Про мови в Українській РСР, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1989, nr 45.

Закон України. *Про оборону України*, "Відомості Верховної Ради України" 1992, nr 9.

Закон України. *Про Представника Президента України*, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 23, s.335.

Закон України. *Про приватизацію державного майна*, "Відомості Верховної Ради України" 1992, nr 24.

Закон України. *Про Основні напрями зовнішньої політики України*, "Відомості Верховної Ради України", 1993, nr 37, s.379-386.

Закон України. *Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання*, „Відомості Верховної Ради України” 1993, nr 2.

Закон України. *Про форми власності на землю*, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 18.

Закон СССР от 26.05.1988 N 8998-XI. О кооперации в СССР, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8998400-88#Text>, [dostęp 26.05.2022].

Закон СССР от 12.06.1990 N 1552-1 О печати и других средствах массовой информации, „Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР от 1990 г.”, nr 26.

Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про співдружність незалежних держав, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 13, s. 180.

Заява Верховної Ради Українською РСР у зв'язку з об'єднанням Німеччини, „Радянська Україна” 1990, nr z 4.10.

Заява Верховної Ради України, „Відомості Верховної Ради України” 1992, nr 22.

Заява Президії Верховної Ради України, „Урядовий кур'єр” 1993, nr 33-34, z 4.03.

Заява Президії Верховної Ради України, „Урядовий кур'єр” 1993, nr 104, z 13.07.

Заява про попередні дані та висновки, Бюро по Демократичним Інститутам та Правам Людини. Міжнародна місія спостереження за виборами 2002 до Верховної Ради України, <https://www.osce.org/files/f/documents/4/3/14939.pdf>, s.1, [dostęp 19.05.2022].

Заява України у зв'язку з Договором про створення економічного Союзу 24 вересня 1993 р, „Урядовий кур'єр” 1993, nr. 145.

Заява Урядів Республіки Білорусь, Російської Федерації та України про невідладні заходи щодо поглиблення економічної інтеграції, „Урядовий кур'єр” 1993, nr z 13.07.

Звернення Верховної Ради України до парламентів і народів світу, „Відомості Верховної Ради України”, 1992, nr 8

Звернення Верховної Ради УРСР до Верховної Ради РСФСР, „Відомості Верховної Ради України” 1991, nr 38.

Земельний кодекс України, „Відомості Верховної Ради України” 1991, nr 10.

Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 08.06.1995, „Відомості Верховної Ради України” 1995, nr 18.

Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996, „Відомості Верховної Ради” 1996, nr 30.

Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки : прийнята на позачерговій VII сесії Верховної Ради УРСР IX скликання 20.04.1978, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1978, nr 18.

Лист міністра закордонних справ УРСР А. Зленка міністрові закордонних справ Франції Р.Дюма., Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1986-1990, Київ 1993, s. 30-31.

Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні, Київ 1992, с. 124.

Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности между Российской Федерацией и Организацией североатлантического договора. https://www.nato.int/cps/ru/natohq/official_texts_25468.htm, [доступ 19.05.2022].

План дій Україна-НАТО, https://dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/bm_ukraine_euroatl.pdf s. 207, [доступ 19.05.2022].

Повідомлення. Центральна виборча комісія, Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій), <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>, [доступ 19.05.2022].

Повідомлення. Центральна Виборча комісія, Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00>, [доступ 19.05.2022].

Повідомлення. Центральна виборча комісія, Результати голосування по Україні в одномандатних виборчих округах, <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>, [доступ 19.05.2022].

Послання Президента України до Верховної Ради України. "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році". Тематична доповідь "Євроатлантична інтеграція України: сучасний стан та перспективи", https://dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/bm_ukraine_euroatl.pdf, s. 123, [доступ 19.05.2022].

Послання президента до Верховної Ради України. Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276a/2000#Text>, [доступ 30.05.2022].

Постанова Президії Верховної Ради Української РСР. Про внесення змін і доповнень до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 23 вересня 1982 року Про відділи і управління виконавчих комітетів обласних, районних, міських, районних у містах Рад народних депутатів Української РСР, „Відомості Верховної Ради УРСР”, 1990, nr 15.

Постанова Верховної Ради Української РСР. Про вибори Президента Української РСР „Відомості Верховної Ради УРСР” 1991, nr 33.

Постанова Верховної Ради України. Про позбавлення громадянина Російської Федерації Лисенка М.М. права в'їзду на територію України, „Відомості Верховної Ради України”, 1995, nr 15.

Постанова Верховної Ради Української РСР. Про проголошення незалежності України, „Відомості Верховної Ради” 1991, nr 38.

Постанова Верховної Ради УРСР. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР, „Відомості Верховної Ради УРСР” 1990, nr 45.

Постанова Президії Верховної Ради України. Про національну валюту в Україні, „Відомості Верховної Ради України”, 1992, nr 4.

Постанова Президії Верховної Ради України. Про визнання державної незалежності Литовської Республіки, „Відомості Верховної Ради України” 1991, nr 40.

Постанова Президії Верховної Ради України. Про визнання державної незалежності Латвійської Республіки, „Відомості Верховної Ради України” ,1991, nr 40.

Постанова Президії Верховної Ради України. Про визнання державної незалежності Естонської Республіки, „Відомості Верховної Ради України”, 1991, nr 40.

Постанова Верховної Ради України. Про внесення змін до Закону України. Про приватизацію майна державних підприємств, „Відомості Верховної Ради України”, 1997, nr 17.

Постанова Президії Верховної Ради України. Про національну валюту в Україні, „Відомості Верховної Ради України”, 1992, nr 4.

Постанова Верховної Ради України. Про Державну програму приватизації майна державних підприємств, „Відомості Верховної Ради України”, 1992, nr 38.

Постанова Верховної Ради України, Про попереднє схвалення проекту Закону України про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1867-14#Text>, [доступ 19.05.2022].

Постанова Верховної Ради України. Про форму бюлетеня для голосування на всеукраїнському референдумі, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1661-12#Text>, [доступ 27.05.2022].

Постанова Кабінету Міністрів УРСР nr 106 від 23 липня 1991 р. Про організацію виконання постанов Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію законів Української РСР "Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи" та "Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи", <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106a-91-п#Text>, [доступ 18.05.2022].

Постанова Верховної Ради України. Про ратифікацію Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою, "Відомості Верховної Ради України" 1992, nr 33.

Постановление Верховного Совета СССР о выводах и предложениях комиссий по проблемам советских немцев и крымско-татарского народа, „Відомості Верховної Ради УРСР”, 1990, nr 15.

Постановление Верховной Рады ВС УССР. О Программе чрезвычайных мер по стабилизации экономики Украины и выводу ее из кризисного состояния, http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T129100.html, [доступ 28.05.2022].

Постановление Совета Министров УССР. "О системе цен в народном хозяйстве и на потребительском рынке Украины", „Урядовий кур’єр”, 1991, nr z 29.01.

Постановление Кабинета Министров nr 280 от 28.03.1997 г. «О ходе структурной перестройки угольной промышленности», <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-97-%D0%BF#Text>, [доступ 30.05.2022].

Постановление Кабинета Министров nr 684 от 27. 06. 1996 г. « Об утверждении перечня предприятий, подлежащих приватизации по индивидуальным планам», <http://parusconsultant.com/?doc=017BA10EFD&abz=20Q7E>, [dostęp 9.06.2022].

Постанова. Центральна виборча комісія. Про реєстрацію кандидатів у народні депутати України в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, включених до виборчого списку кандидатів у народні депутати України виборчого блоку політичних партій "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна" по виборах народних депутатів України 31 березня 2002 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0139359-02#Text>, [dostęp 19.05.2022].

Постанова. Центральна виборча комісія. Результати голосування по Україні в одномандатних виборчих округах, <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>, [dostęp 19.05.2022].

Протокол до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_070#Text, [dostęp 19.05.2022].

Проект Закону про внесення змін до Конституції України 4105 від 04.09.2003, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15751, [dostęp 19.05.2022].

Привітання Голови Верховної Ради УРСР учасникам Паризької зустрічі 20.11.1990, „Радянська Україна” 1990, nr 145.

Рішення Конституційного Суду від 25 грудня 2003 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-03#Text>, [dostęp 19.05.2022].

Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между ЕС и Украиной 1994 г., <https://eulaw.edu.ru/spisok-dokumentov-po-pravu-evropejskogo-soyuza/soglashenie-o-partnerstve-i-sotrudnichestve-mezhdu-es-i-ukrainoj-1994-g/>, [dostęp 19.05.2022].

Спільна декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччина. 9 червня 1993 року, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_012#Text, [доступ 19.05.2022].

Спільна заява Президента України Леоніда Кучми та Президента Сполучених Штатів Америки Уільяма Дж. Клінтона під час зустрічі на найвищому рівні 11-12 травня, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_048#Text, [доступ 19.05.2022].

Спільна заява про розвиток дружби і партнерства між Україною та Сполученими Штатами Америки, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_112#Text, [доступ 19.05.2022].

Спільне Комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Китайською Народною Республікою і Україною, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156_006#Text, [доступ 19.05.2022].

Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 р. Послання Президента України до Верховної Ради України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276%D0%B0/2000#Text>, [доступ 28.05.2022].

Регламент Верховної Ради України, "Відомості Верховної Ради України" 1994, nr 35, s.338.

Розпорядження Президента України nr 298 18.08.1997. Про Невідкладні заходи щодо прискорення реформ і виведення економіки України з кризи, http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/R298_97.html, [доступ 04.06.2022].

Розпорядження Президента України. "Про затвердження Положення про Державну думу України, матеріальне забезпечення Державних радників України", <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=37%2F92-%F0%EF#Text> [доступ 19.05.2022].

Стенограма засідання Верховної Ради, <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3477.html>, [доступ 19.05.2022].

Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text, [dostęp 19.05.2022].

Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польщі про торгівлю та економічне співробітництво, від 04.10.1991, http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_019, [dostęp 19.05.2022].

Угода про формування єдиного економічного простору Ялта 19.09.2003, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_990#Text data dostępu 03.05.2022, [dostęp 19.05.2022].

Указ Президента України. Про введення в готівковий обіг приватизаційних майнових сертифікатів, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/178/94/ed19940421>, [dostęp 28.05.2022].

Указ Президента України. Про Державну програму приватизації на 1997 рік, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385/97#Text>, [dostęp 02.06.2022].

Указ Президента Украины от 11.04.1997 г. О Национальной программе борьбы с коррупцией, <http://consultant.parus.ua/?doc=0044Y3E9E5>, [dostęp 09.06.2022].

Указ Президента України. Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2000#Text>, [dostęp 19.05.2022].

Указ Президента України “Про проголошення всеукраїнського референдуму з питань прийняття нової Конституції України”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489/96#Text>, [dostęp 19.05.2022].

Указ Президента України. Про скорочення видатків Державного бюджету України на 1998 рік, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/860/98#Text>, [dostęp 04.06.1998].

Указ Президента України від 3 липня 1998 року nr 727. Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва, <https://ips.ligazakon.net/document/DG000375>, [dostęp 06.06.2022].

Указ Президента України. Про структурну перебудову вугільної промисловості,

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/96#Text>, [dostęp 30.05.2022].

Указ Президента України. Про фіксований сільськогосподарський податок, http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U652_98.html, [dostęp 03.06.2022].

Українсько-американська хартія партнерства, дружби і співробітництва 1994, „Голос України” 1994, nr z 9.12.

Хартія про особливе партнерство між Україною та організацією Північноатлантичного договору від 9 липня 1997 р., Вибрані основоположні документи НАТО та України, Київ 2006, s. 279.

Monografie i opracowania. Publikacje w czasopismach nieperiodycznych (alfabet łaciński)

Aslund Anders, *How Ukraine became a market economy and democracy*, Washington 2009.

Chojnowski Andrzej, Bajor Piotr, *Partnerstwo czy członkostwo. Polityka euroatlantycka Ukrainy po 1991 roku*, Kraków 2016.

Brzeziński Zbigniew, *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998.

Chojnowski Andrzej, Bruski Jan Jacek, *Ukraina*, Warszawa 2006.

Drum. B, *Ukraina*, pod.red. I.W.Lieberman, R.M.Desai, S.Nestor, World Bank, 1997, *Between State and Market: Mass Privatization in Transition Economies*

Franz Maciej, *Idea Państwa Kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI-XVII wieku*, Toruń 2006.

Gill Władysław, Gill Norbert, *Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989-1993*, Toruń 1997.

Gorbaczow Michail, *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2013.

Gorwat Radzisława, *Ukraińskie wybory. Elekcja parlamentarna 98 a partie polityczne*, Warszawa 1998.

Ham Van, *Ukraine, Russia and European Security: Implications for Western Policy* // Institute for Security Studies, WEU. Paris, 1994.

Kapuśniak Tomasz, *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimniej wojnie*, Warszawa-Lublin 2008.

Van Zon, *The political economy of independent Ukraine*, Palgrave Macmillan 2000, s. 65.

Kirsenko., *Ukraine and Germany: Current relations and the Potencial for Partnership // European Conflicts and International Institutions*, Baden-Baden 1998.

Kost Paweł, *Ukraina wobec Unii Europejskiej 1991-2010*, Toruń 2012.

Kozyrska Antonina, *Pluralizm wyznaniowy a integracja Narodu Ukraińskiego po 1991 roku*, Toruń 2014, s.167.

Lemkin Raphael, *Soviet genocide in the Ukraine*, Ontario 2014.

Leszczenko Larysa, *Instytucja ombudsmana w państwach poradzieckich. Geneza-Status Prawny-Rozwój*, Warszawa 2011

Marusiak, J., *Stosunki Ukrainy z Niemcami. W Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2007.

Mironowicz Eugeniusz, *Polityka zagraniczna Ukrainy 1990-2010*, Białystok 2012.

Olchawa Maciej, *Imperialna rozgrywka. Ukraina w geopolitycznej strategii Stanów Zjednoczonych*, Kraków 2009.

Olszański Andrzej Olszański , *Trud Niepodległości. Ukraina na przelomie tysiącleci*, Kraków 2009.

Olszański Tadeusz Andrzej, *Ukraina wobec Rosji*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2001.

Osadczyk Bogdan, *Niepodległa Ukraina. Kontury nowego pluralizmu politycznego na Ukrainie*. Sejny 2006.

Plokhij Serhii, *Historia nuklearnej katastrofy*, Kraków 2019.

Podchorodecki Lech, *Sicz Zaporoska*, Warszawa, 1978.

Podchorodorecki Lech, *Zarys dziejów Ukrainy*, Warszawa 1976.

Przelomiec Maria, *Tymoszenko. Historia niedokończona*, Bytom 2012.

Riabczuk Mikołaj, *Dwie Ukrainy*, Wrocław 2004.

Rudnytsky Ivan, *Essays in Modern Ukrainian History*, Edmonton 1987.

Serczyk Władysław Andrzej, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648*, Kraków 2013.

Surmacz Beata, *Stosunki Ukrainy z Polską*. Publikacja [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, red. M. Pietras, T. Kapuśniak, Lublin 2007.

Szeptycki Andrzej, *Ukraina wobec Rosji. Studium zależności*, Warszawa 2013.

Stępniewski Tomasz, „Do Europy razem z Rosją”: polityka zagraniczna Ukrainy w czasie prezydentury Leonida Kuczmy, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2018, nr 4 (63).

Strykowski Maciej, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytkiej Rusi*, Warszawa 1846, (reprint, Warszawa 1985).

Zyborowicz Stanisław, *Polska i państwa sąsiedzkie. Wybory parlamentarne i prezydenckie 1993-1995*, Poznań 1997.

Monografie i opracowania. Publikacje w czasopismach nieperiodycznych (cyrilica)

Бойко Олександр, *Історія України*, Київ 2011.

Бойко Олександр, *Україна у 1985-1991 р. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку*, Київ 2002.

- Р. Бойко. *Особливості греко-католицького підпілля в Україні напередодні легалізації УГКЦ*, „Наукові записки”, 2009, nr 1.
- Болдырев Владимир, *Итоги переписи СССР. Население СССР по данным всесоюзной переписи*, Москва 1989 г.
- Борисенко Валерий, *Курс Української Історії*, Київ 1996.
- Бромбей Юрий, *Страны и народы мира*, Москва 1984.
- Галенко Олександр, *Нариси з історії дипломатії України*, Київ 2001.
- Губогло Михаил, *Крымскотатарское национальное. Движение, Т. I. История. Проблемы. Перспективы*, Москва 1992.
- Горбулин Володимир, *Мій шлях у Задзеркалля*, Київ 2019.
- Грабянка Григорій, *Літопис кадяцького полковника Григорія Грабянки*, Київ 1992.
- Гринченко Борис, *Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала Киевская старина*, Київ 1907.
- Грушевський Миколай, *Історія Козаччини*, Київ 1989.
- Грушевський Миколай, *Історія України-Руси в 11 т.*, Київ 1993.
- Грушевский Миколай, *Історія України*, Київ 1898.
- Гуржій Олександр, *Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.*, Київ 1996.
- Даниленко Віктор, *Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії*, Київ 2018.
- Дзюба Іван, *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, Київ 1998.

- Желеховский Евгений, *Малорусско-немецкий словарь*, Львів 1886.
- Казанский Денис, *Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі*, Київ 2015.
- Касьянов Георгій, *Україна 1991-2007. Нариси новітньої історії*, Київ 2008.
- Касьянов Георгій, *Україна 1991-2007. Нариси новітньої історії*, Київ 2008.
- Конискій Георгій, *Исторія Русовъ, или Малой Россіи*, Москва 1846.
- Косенко Леонід, *Козаки. Лицарський орден України*, Харків 2009.
- Котляревський Іван, *Енеида на малоросійській язык перелиціюванна І. Котляревским*, Санкт-Петербург 1798.
- Кравчук Леонід, *Перший про владу*, Київ 2018.
- Крючков Георгій, *Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника*, Харків 2009.
- Кульчицький Станислав, *Новітній Український державотворчий процес*, Київ 2004.
- Кульчицький Станислав, *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, Київ 2004.
- Кучма Леонід, *Вірю в Український народ*, Київ 2000.
- Кучма Леонід, *Кроки становлення національної економіки у 1994-2004 р.*, Київ 2008.
- Кучма Леонид, *Украина — не Россия*, Москва 2003.
- Кучма Леонид, *После Майдана. Записки президента*, Киев 2006.
- Лаврів Петро, *Історія Південно-Східної України*, Львів 1992.
- Лемешев. М.Я, *АЭС-преступление перед человечеством*, Москва 1990.

Литвин Володимир, *Україна на межі тисячоліть*, Київ 2000.

Марковин Николай. *Очеркъ исторіи запорожскаго казачества*, Санкт-Петербург, 1878.

Масол Віталій, *Упущенный шанс. Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе*, Киев 1993.

Ляшко Александр, *Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. На ступенях власти*, Київ 2001.

Марина. А, *Міжнародний Валютний Фонд і Україна: історія співробітництва та сучасний стан відносин*, „Науковий вісник Ужгородського національного університету, w nr 8, ч. 2, 2016.

Мацієвський Юрій, *Еліти в Україні до і після "помаранчевої революції*, W : *Політичний менеджмент*, Київ 2010, nr 2.

Мірошніченко Юрій, Удовік Сергій, *Русь-Україна. Становлення державності* , Київ 2011.

Михальченко.М, *Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування*, „Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України”, Київ 2010.

Мальгин Андрей, *Украина: Соборность и регионализм*, Симферополь 2005.

Панас. К, *Легалізація УГКЦ. Літопис Голгофи України*, Київ 2009.

Пасхавер Олександр, *Верховодова Лидия, Завершальний етап приватизації в Україні*, Київ 2003.

Пестушко. В, *Географія України*, Київ 2008.

Плохій Сергій, *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій*, Київ 2013.

Полехов Сергей, *Список городов Свидригайло*, W: *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 2014, nr 4 (58).

Рафальський Ігор, *Роль неформальних громадських об'єднань у національно-державному самовизначення України періоду перебудови в СРСР*, „Наукові Записки”, Київ 2015, nr 4 (78).

Прокопенко Юрий, *По следам Чернобыля*, Киев 2017.

Черенько Людмила, *Рівень життя населення України*, Київ 2006.

Цигельській Лонгін, *Русь-Украина а Московщина-Россія, Історично-політична розвідка Льонгіна Цегельского*, Львів 1909.

Паніна. Н, *Українське суспільство 1994-2005. Соціальний моніторинг*, Київ 2006.

Портнов Андрей, Портнова Татьяна, *Столиця застою? Брежневський миф Днепропетровска*, „Новое Литературное обозрение”, 2014, nr 5 (97).

Сергийчук Богдан, Сергийчук Володимир, *На межі двох світів*, Київ 2012.

Смирнов Василий, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты*, Одесса 1889.

Смолій Валерій, *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій*, Київ 2016.

Смолій Валерій, *Історія України. Нове бачення*, Київ 1996 .

Смолій Валерій, *25 років незалежності*, Київ 2016.

Смольніцька М, *Горбачовська "перебудова" як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності*, Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика 2016 nr 21, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2016_21_8, [dostęp 15.06.2022].

Субтельний Орест, *Історія України. Частина п'ята. Україна у ХХ столітті*, Київ 1991.

Субтельный Орест, *Украина: історія*, Київ 1991.

Тарасюк Борис, *Небезпеки та дестабілізуючі чинники в Центральній та Східній Європі*, „Політична думка”, Київ 1994, nr 2.

Удовенко Геннадій, *Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1986-1990*, Київ 1993.

Челоби Эвлия, *Книга путешествий. Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII в*, Москва 1961.

Чорний. С, *Національний склад населення України*, Київ 2001.

Шаповал Юрій, *Петро Шелест*, Харків 2013.

Шелест Петро, *Україно наша Радянська*, Київ 1970.

Ющенко Віктор, *Недержавні таємниці. Нотатки на берегах пам'яті*, Харків 2014.

Яворницький Дмитро, *Історія запорозьких козаків у 3 т.*, Київ 1990.

Яковенко Наталія, *Нарис Історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ 1997.

Яковенко Наталія, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні в XVI-XVII ст.*, Київ 2002.

Prasa, artykuły w czasopismach, strony internetowe (alfabet laciński)

Grabowycz.O, *Krach Związku Radzieckiego i Niepodległość Ukrainy*, „Nowoczesność” 1992, nr 9.

Maksimyshev. A, *Nochfreie Zimmer im «RussischenHaus»*: Interview, “Tageszeitung” 1992, nr z 4.01.

Michnik Adam, *Rany Wołynia*, „Gazeta Wyborcza”, 1995, nr z 11.10.

Kuczma Leonid, *Przez Polskę do Europy*, „Wprost” 2002, nr 1026, z 28.07.

Zieliński.J, *Przykre doświadczenie ukraińskiej reformy*. „Rzeczpospolita” 1993, nr z 25.05.

Prasa, artykuły w czasopismach, strony internetowe (cyrylica)

Гудзик Клара, *Могилу Патріарха перетворено на символ розбрату*, <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/mogilu-patriarha-peretvoreno-na-simvol-rozbratu>, [dostęp 19.05.2022].

Костенко Юрий, *Нові тренди та нові альянси*, „Вісті Ковельщини” 2000, nr z 2.10.

Лаврик Андрей, *Критические дни Михаила Чечетова*, “Грани+” 2006, nr 3.

Майоров М., *Этнический состав украинских губерний (по данным переписи населения Российской империи 1897 г.)*, <http://likbez.org.ua/census-of-the-russian-empire-in-1897-ukrainian-province.html>, [dostęp 19.05.2022].

Маркевич.М, Дехтярчук.М, Гурски.У, *Монетарная политика на Украине в 1996-1999 г ., "CASE - Исследования и анализ"* nr 171, Варшава 1999.

Павличко Дмитро, *Повернення до Європы. Про зовнішню політику України*, „Голос України”, 1992, nr z 12.09.

Соколовская Янина, *Кто стоит за взрывом на стадионе в Донецке*, „Известия“ ,1997, nr 197 z 18.10.

Степанов Алексей, *20 лет спустя: чем запомнилась эпоха Кучмы*, „Аргументы и Факты“ 2014, nr 28 z 15.07.

Хрусталеv Андрей, Казючиц Кирилл, *Чужих не нужно. Как олигархи сформировали Украину*, „Корреспондент“ 2016, nr 27 z 15.07.

Газета "Коммерсант", 1999-2000.

Газета "Сегодня", 1996-1999.

„Зеркало недели”, 1999-2001.

„Независимая газета”, 1998-2001.

„Урядовий Кур’єр”, 1992-1993.

„Украина”, финансово-экономический бюллетень, совместное издание ИА «ЭксперессИнформ» и информационное агенство RАTEX, 1997-1998.

<http://www.compromat.ru>

<https://day.kyiv.ua>

<https://dif.org.ua>

<https://detector.media>

<https://eulaw.edu.ru>

<https://www.cvk.gov.ua>

<https://inventure.com.ua>

<https://kodeksy.com.ua>

<https://liga.net>

<https://pravda.com.ua>

<https://ua-rating.com>

<https://wprost.pl>

<https://voxukraine.org>

Spis tabeli

Tabl. nr 1. Skład etniczny na Wschodniej Galicji w 1900 r.

Tabl. nr 2. Poziom zadłużenia wypłat socjalnych w latach 1997-1998

